

სამაჰმადიანო საქართველო
ან ძველი მესხეთი

«აწ სასწაულნი მათნი ჟამთა სიმრავლისაგან მიეცნეს სიღრმეს დავიწყებისა-
სა».

ცხ. გრ. ხანძთელისა

«უკეთუ ჰკითხო ქართლელსა ანუ იმერსა, მესხსა, ჰერ-კახსა, რა რჯული ხარ?
წამს მოგიგებს: ქართველი, არს ამას ყოველთა წიგნი და ენა იგი ფარნაოზ მეფისა-
გან ქმნული და ჰკითხო მათ: რა ენა და წიგნი უწყი? მოგიგებს მცის: ქართული».

ვახუშტი

1. იშვიათად შეხვდებით დღეს ქართველს, რომ აჭარის სახელი არ გაეგონოს. სოფლელს თუ ქალაქელს პირზე აკერია სიტყვა აჭარელი; ყველანი ლაპარაკობენ გამაჰმადიანებულ მოძმეების შესახებ, გაფაციცებით ყურს უგდებენ აჭარიდან მოსულს ამბებს, გაზეთები განსაკუთრებულს წერილებს უძღვნიან საქართველოს ამ კუთხეს; იმართება თათბირი, კრება აობრებულის და გადაბუგულის აჭარის დახმარებისათვის. აჭარა _ ჩვენი ქვეყნის ერთი უმძვინიერესი ნაწილი უკიდურეს განსაცდელშია, გაპარტახებულია, უპატრონოდაა მიგდებული და ჩვენგან მოითხოვს დაუყოვნებლივ შველას _ ვამბობთ და ვაგროვებთ თითო-ოროლა გრომს, რომ მივაწოდოთ მცირე წვლილი უსახლკაროებს, ტყეში გახიზნულებს, ულუკმოდ დარჩენილებს, ბედისაგან უმოწყალოდ დევნილებს...

2. დიდმა უბედურებამ და ჭირმა თითქოს გამოგვაფხიზლა და ვიგრძენით ტკივილი დაკარგულის ძმებისა, განვიცადეთ სიმწვავე ერთმანეთის დაშორებისა და განცალკევებისა და დავინახეთ, რომ ჩვენი მოძმე აჭარა, ჩვენს გვერდში მყოფი, ჩვენი ერთ სისხლ-ხორცი სრულიად მოწყვეტილს და განშორებულს ქვეყანას წარმოადგენდა, რომლის სიხარულს და მწუხარებას ჩვენ დღემდის არ ვიზიარებდით, რომელსაც სიტყვით ვენათესავებოდით და არა საქმით, რომელსაც მხოლოდ გამოიღო მხიარულს სუფრაზე მოვიგონებდით და შეფერადებულს სადღეგრძელოს მიუძღვნიდით. სინდისმა თითქოს გვამხილა, ნაღველით აგვივსო გული და მწარე სევდა გადაეკრა ჩვენს სახეს.

«აჭარა... აჭარა», წარმოვსთქვამთ მოკვეთით. თვალეზზე ცრემლი მოგვადგება და მტანჯავი ფიქრები წარგვიტაცებენ შორს, სადაც უდაბნოა ჩვენი უმოქმედობის, სადაც სამარეა ჩვენი გულცივობისა, სადაც უმოქმედობით მოუცავს ყველაფერი ჩვენს გაუტანლობას. იქ აღმართულია მთა ჩვენის შეუწყნარებელის დანაშაულისა, რომელიც თავობიდან თავობამდე გადასცემს ისტორიას ჩვენს უპირობას, მუხთალობას, რომ არ შევასრულეთ უწმინდესი მოვალეობა, არ გავაკეთეთ უდიდესი საქმე, არ დავუბრუნეთ სამშობლოს მოკვეთილი, მაგრამ ისევ საუკეთესო, შვილები.

აჭარა აკლებულია, აჭარა მშიერია და შიშველი _ მაგრამ ამ უბედურებაში მხოლოდ დღეს იმყოფება იგი? და აჭარა ერთად ერთი კუთხეა ჩვენი ქვეყნის, კუთხე მოწყვეტილი საერთო ეროვნულს ცხოვრებას, მოგლეჯილი დედის გულს, გადაგვარების გზაზე დამდგარი, დამწყული კულტურულად, სულიერად, ზნეობრივად? ჩვენ გვინდა დღეს მივაწოდოთ აჭარლებს სიმინდი, თოხი, სახნისი, თავშესაფარი, მაგრამ ათწილ უფრო საჭირო არაა მათთვის ის პური, რომელიც საფუძვლად დაედება მათ ეროვნულს აღორძინებას? განა უფრო საშური არ არის

მათთვის ის დიდი თავშესაფარი, რომელიც სამუდამო მტკიცე ბინას მოუპოვებს მათ ერთგულ სამშობლოს თბილსა და ტკბილს კერასთან?

სამაო და სანუგეშო დღევანდელი ჩვენი გულის ტკივილი. არ არის ცოცხალი, რომლის გამოსყიდვა არ შეიძლებოდა და თუ გატიალებული აჭარას ბედი დღეს ყველას თვალწინ გვიდგა, თუ მისი სიმწარე ჩვენს გულს მოსწვდა და გვესმა ტირილი ძმისა, დეე ეს გაზიარება მწუხარებისა ნუ იქნება ცალმხრივი და ვიწროდ შემოფარგლული. ნუ დაგვამყოფილდებით მარტო იმას, რომ გაჭირვებულს ძმებს, აგრე ვსთქვათ, წამიერს მწუხარებას შევეუმსუბუქებთ, მაღამოდ დავედებით მათ ჭრილობას, ომისაგან მიყენებულს. ესეთი ჩვენი დახმარება ვერ განკურნებს მათ იმ სენისაგან, რომელიც საუკუნოების წარმოშობილია, ეს ვერ გადასწყვეტს იმ დიადს საკითხს, რომლის მცირე ნაწილია მარტოოდენ აჭარის დღევანდელი უმწეო მდგომარეობა. ფართოდ გავმალოთ ჩვენი მხედველობა და გადავცილდეთ აჭარის საზღვრებს და ამ დღის ჟამს. აწმყოს ვითარებით აღძრული სულიერი მოძრაობა იქნეს უფრო ღრმა და ძალუმი, ვიდრე ეს საჭიროა აჭარლების ქონებრივი დახმარებისათვის. ეხლა მაინც ნათლად გავითვალისწინოთ და სავსებით შევიგნოთ მთელი ის საქმე, რომელსაც წარმოადგენს ჩვენთვის სამაჰმადიანო საქართველოს ბედი. ეხლა მაინც შევუდგეთ მხნედ და მტკიცედ საქრისტიანო და სამაჰმადიანო საქართველოს გაერთიანებას, ურომლისოდ წარმოუდგენელია ჩვენი უკეთესი მომავალი.

დავებმარნეთ აჭარლებს და მივაწოდოთ პური დღევანდელი არსობისა, მაგრამ ეს იყოს პირველი ნაბიჯი, დასაწყისი ჩვენის ფართო მუშაობისა, იმ მუშაობის, რომელიც შეიტანს ქართველ მაჰმადიანებში ეროვნულს თვითშეგნებას, ჩააბამს მათ საერთო ეროვნულს ცხოვრებაში, რომელიც დაუბრუნებს სამშობლოს იმ ნაწილს, რომელსაც ეწოდება სამაჰმადიანო საქართველო.

* * *

2. მაგრამ რა არის სამაჰმადიანო საქართველო? ბევრი აჭარის სახელს მთელს ბათომის ოლქს ეძახის და ზოგს ისიც ჰგონია, რომ ვითომც მარტო აჭარლები იყვნენ ქართველი მაჰმადიანები და აჭარელი და მაჰმადიანი ქართველი ერთ და იმავე მცნებად მიაჩნიათ. ეს რასაკვირველია, დიდი გაუგებრობაა. აჭარა მხოლოდ ერთი მცირე ნაწილია იმ დიდებული მესხეთისა, რომელიც ოსმალეთმა დაიპყრო მე-17 საუკ. და თან და თან თითქმის ერთიან გაამაჰმადიანა, და რომლის უმთავრესი შემადგენელი ნაწილებია: ახალციხე, ჯავახეთი, ქობულეთი, აჭარა, შავშეთი, ერუშეთი, ლივანა, ჭანეთი, ტაო, კლარჯეთი და კოლა. მეტი წილი მესხეთისა დღეს რუსეთის სამფლობელოშია, ხოლო თითქმის მთელი ჭანეთი და ნაწილი კლარჯეთისა და ტაოსი ოსმალეებს ეკუთვნის. მესხეთი საქართველოს საუკეთესო მხარეა და მესხეთის სახელი შუქურ ვარსკვლავად ბრწყინავს ჩვენი სამშობლოს ისტორიაში და როდესაც აჭარას მოვიგონებთ და აჭარელთა გაჭირვებას განვიცდით, შეუძლებელია არ გავვიცხოველდეს მოგონება მესხეთის დანარჩენ ნაწილებისა, რომელთა ბედი უკანასკნელ სამი საუკუნის განმავლობაში გაცილებით უფრო სატირალი იყო, ვიდრე კერძოდ აჭარისა. არც ერთს პროვინციას არ მიუძღვის სამშობლოს წინაშე იმდენი სამსახური, რამდენიც მესხეთს, მაგრამ ისტორიამ თითქოს სწორედ ამისთვის არგუნა მესხეთს უმეტესი სატანჯველი. რომაელების, სპარსელების, ბიზანტიელების, არაბების და ოსმალეების ბატონობის ტვირთი ყველაზე მეტად მესხებს დააწვათ კისერზე. გალალეზულ მტრის ამოწვდილ ხმაღს ყველაზე უწინ მესხი მიეგებებოდა. ქართველ ჯარს წინამებრძოლებად მესხები უდგნენ თავში. ხოლო გაცილებით უფრო შესანიშნავია მესხეთის კულტურული მნიშვნელობა. საქართველოს რომ მესხეთი ჩამოვამოროთ, საქართველოს ისტორიიდან რომ მესხთა სახელი ამოვშალოთ, ამ ისტორიას მოაკლდებოდა საუკეთესო ფურცლები. საქართველო უმესხეთოდ თითქმის არაფერი იქნებოდა, ყოველ შემთხვევა-

ში განახევრდებოდა მისი პოლიტიკური და კულტურული ძალა და შემოქმედება. საკმარისია თვალი გადავავლოთ მოკლედ ჩვენს წარსულს, დავასახელოთ რამდენიმე ადგილი მესხეთისა და ნაშთი, რომელიც დღესაც დიდებულად ბრწყინავს, მოვიგონოთ ზოგიერთი გარდასული მოღვაწე, რომელთა ციური სახე დღემდის შუქს აფენს ჩვენს ცხოვრებას, რომ ცხად იყოს მესხეთის და მისი შვილების დაუფასებელი ღვაწლი.

ოპიზა, ტბეთი, ხანძთა, მიჯნაძორა, კუმურდო, ზარზმა, საფარა, შატბერდი, ვარძია, ეოშხი (იგივე ოშკი), პარხალი, ხახული, იშხანი, ბანა¹ – აი, სახელები იმ მონასტრებისა და ტაძრებისა მესხეთში, რომლებიც ბევრს გაგვიგონია, მაგრამ ნაკლებად თუ ვინმემ ვიცით, რომ ეს ნაშთები წარუშლელი ძეგლებია ქართველი ერის უდიდესი სამხატვრო გენიისა, უმაღლესი შემოქმედის ნიჭისა, სილამაზის უმწვერვალესამდე განვითარებულის გემოვნებისა, რომ ამ ტაძართა ქვები დღესაც ხმამაღლა ღაღადებენ საქართველოს ჭეშმარიტად საკაცობრიო კულტურის ძლიერებას, რომ ქართველი ერი მხოლოდ შეუპოვარი სამაგალითო მეომარი არ იყო, მედგრად და თავგანწირულად დამცველი თავის მამულისა, არამედ ბრწყინვალე ნიჭი გამოიჩინა ხელოვნებისა და საზოგადოდ სულიერი შემოქმედებისა, რომელიც ერთი აშშვენიერებს და აზრს აძლევს ადამიანთა არსებობას...

«ასე ტურფა, ლამაზი და კოხტა საყდარი, – სწერს ზარზმის შესახებ ჩვენი ქვეყნის მცოდნე ალ. ფრონელი: ორი არ მეგულება მთელს საქართველოში. ზარზმა აშენებულია ამაღლებულ ადგილზე და თავს დაჰყურებს ქვაბლიანის ხეობას. გარემო მთები ტყითაა შემოსილი, ძირს ხეობა სავსეა ხეხილის ბაღებით და საამურად მიიკლავება მათ შორის მდინარე ქვაბლიანი. სილამაზე ბუნებისა და სიტურფე ტაძრისა უნებურად ჰხიზლავს და ათრობს მაცქერალს და არ იცი, რას უყურო – ტურფა შენობას, თუ თვალწარმტაც ბუნებას». იმავე ა. ფრონელის სიტყვით, საფარის მონასტერში თორმეტი თლილი ქვის ნაგები ეკლესია ყოფილა; თერთმეტი დღესაც კარგადაა შენახული, მეთორმეტე კი დაქცეულია; ამ ეკლესიათა შორის შესანიშნავია წმ. საბას საყდარი, ქვა ეკლესიისა მოწითალოა, კარი და ფანჯრები დიდებულადაა შემკობილი ჩუქურთმებით. – ვარძია კლდეში გამოქვაბული მონასტერია, მონასტერში მრავალი (რამდენიმე ასი) სენაკია, ბევრი ეკლესია, ერთში აქამდის დაცულია მხატვრობა თამარ მეფის სურათით. ვარძიას დღესაც განცვიფრებაში მოჰყავს მნახველი, თუმცა ორჯერ იყო აოხრებული ჯერ მონგოლების მიერ (14 ს.) და მერე სპარსელების მიერ (16 ს.).

«ტბეთის ეკლესიას, ამბობს გ. ყაზბეგი, რომელმაც აღწერა ბათუმის მხარე ჯერ კიდევ ოსმალოების ბატონობის დროს: შეუძლია დააშვეწნოს თვით რომი, რომელიც განთქმულია ძველის ეკლესიებით. ტბეთის ეკლესია თავის შინაგანის და გარეგანის მშვენიერებით უფრო დიდსა და მაღალს გრძნობას აღძრავს კაცის გულში, ვიდრე სვეტი-ცხოველი მცხეთისა». – «პარხალის ტაძარი, ამბობს იგივე ავტორი: ღირსია სრული ყურადღებისა და შესწავლისა, იგი უფრო დიდია, ვიდრე სხვა რომელიმე ჩემ მიერ ნახული ტაძარი ოსმალეთის საქართველოში და მისი არქიტექტურა არ ჩამოუვარდებოდა ტბეთისას».

ბანას ტაძარს ასე ახასიათებს ჩვენი ისტორიკოსი ივ. ჯავახიშვილი: «სხვაც რომ არაფერი შენახულიყო, ბანის განმაცვიფრებელი ტაძარი სრულებით საკმარისია, რომ იმ დროინდელი (X ს) ცხოვრების მაღალხარისხოვანი განვითარება ჩვენთვის ცხადი იყოს».

აკადემიკოს ნიკო მარის გადმოცემით, იშხანის ტაძარი ისეთი მშვენიერი რამ იყო, რომ მე-17 ს. ერთს სომხის მოგზაურს.¹ მის მოქიშპედ მხოლოდ კონსტანტინეპოლის აია სოფია მიაჩნდა. იშხანის, ოშკის (ეოშხის) და ხახულის შესახებ ოსმალეთა შორის აქამდის შემდეგი შეხედულობა არსებობს: «განთქმულია სილამაზე ოშკის ტაძრისა, ადგილმდებარეობა ხახულისა და მხატვრობა იშხანისა...»

ასე მომხიზლავი და დიდებული იყო სხვა ტაძრები, მაგრამ საყურადღებო ისაა, რომ ეს ტაძრები და მონასტრები მარტო გარეგნულის სილამაზით არ იყვნენ განთქმულნი, არამედ აქ

დულდა მაღალი კულტურული მუშაობა და აქედან სწავლა-განათლება ეფინებოდა მთელს არეს, მთელს საქართველოს, რასაც ცხადად დავინახავთ ქვემოთ.

* * *

3. დღეს დაბეჩავებული და თითქმის გავერანებული მესხეთი ოდესღაც ყვაოდა და ბრწყინავდა თავის სულიერის სიძლიერით. მესხეთი მდიდარი იყო ნიჭით, ცოდნით, საქმით და სამშობლოს წარმოუშვა მრავალი მაღალი ხარისხის მოღვაწე ცხოვრების ყოველ დარგში. მესხეთის ნაწილის, სახელდობრ კლარჯეთის შვილი იყო გამოჩენილი გრიგოლ ხანძთელი, რომლის დიდად ნაყოფიერი ცხოვრება და მოქალაქეობა ამ რამდენიმე წლის წინად გააცნო საზოგადოებას ჩვენმა სახელოვანმა თანამემამულემ ნიკოლ. მარმა. ამ მეცნიერის სიტყვით, კლარჯეთში არსებობდა საქართველოს ყმეთ, სადაც ბერებს ჰქონდათ საკუთარი რესპუბლიკა. სივრცე ამ ადგილისა აღმოსავლეთით დასავლეთისკენ 15 ვერსია, ხოლო სამხრეთით ჩრდილოეთისკენ 10 ვერსი; ორი მხრით სამხრეთ-დასავლეთით იმერხევის მდინარე ჩამოუდის, აღმოსავლეთით კარჩხალის წყალი და ჩრდილოეთით სდარაჯობს კარჩხალის მთა. აქ იყო კულტურული მოღვაწეობა გრიგოლ ხანძთელისა და მისი მოწაფეების მერვე საუკუნის დასასრულს და მეცხრეს დასაწყისში. გრიგოლის აღზრდილი მოციქულები მოღვაწეობდნენ აფხაზეთში, ქართლში, საქართველოს სხვა მხარეებში და წმინდა ადგილებშიაც.

მესხეთიდან იყო ჩამომავლობით გრიგოლ ბაკურისძე (ბაკურიანი), კაცი ფრიად სახელგანთქმული როგორც საქართველოს ისე ბიზანტიის ისტორიაში, რომელმაც დააარსა მაკედონიაში პეტრიწონის მონასტერი ქართველებისათვის და მონასტერთან სემინარია, სადაც საგნებს ქართულ ენაზე ასწავლიდნენ. ამ სემინარიის შესახებ ფრანგი მწერალი ლუი პტი ამბობს: «ეს მეტად იშვიათი მაგალითია და შეიძლება ეს სემინარია ერთად ერთი სემინარია იყო, სიტყვის ეხლანდელის მნიშვნელობით, მთელს ბიზანტიაში» და თან მთელს მაშინდელ ევროპაში).

სახელოვანმა მესხებმა იოანემ და მისმა შვილმა ექვთიმემ დააარსეს ივერიის მონასტერი ათონის მთაზე, რომლის სამსახური საქართველოს წინაშე დაუფასებელია და განუსაზღვრელი. ათონი შეიქნა მკვიდრ სამწერლო-სამეცნიერო დაწესებულებად, უმაღლეს სასწავლებლად, ერთგვარ აკადემიად, რომელიც ჩვენს სამშობლოს მაშინდელ განათლებულ ქვეყნებთან აერთებდა. ათონის მონასტერი ქართველი ერის გონებრივი სალარო იყო, რომელიც განამტკიცებდა ეროვნულ თვითშეგნებას და მოუპოვებდა ქართველს ერს ღირსეულ პატივისცემას საერთაშორისო ასპარეზზე. არა ერთი და ორი წარჩინებული ქართველი დაეწაფა აქ უმაღლეს საკაცობრიო განათლებას, მეცნიერებას და ფილოსოფიას. განათლებულ საბერძნეთის კერასთან მყოფნი იოანე და ექვთიმე კარგად ხედავდნენ ქართული მწერლობის სიღარიბეს, ამიტომ თავის ცხოვრების საგნად დაისახეს, რომ ქართული მწერლობა ბერძნულსა და რომაულზე ჩამორჩენილი არ ყოფილიყო, მხნედ შეუდგნენ სამწერლო მოღვაწეობას და მრავალი წიგნი მიუძღვნეს სამშობლოს, თარგმნილი თუ საკუთრად დაწერილი.

ამ მხრივ კიდევ უფრო დიდი და ნაყოფიერი იყო წმ. ექვთიმეს მოწაფის გიორგი მთაწმინდელის მუშაობა, რომელმაც ორმოცზე მეტი წიგნი გადმოსთარგმნა, ბევრი განმარტა ღრმა ნიჭიერის შენიშვნებით, ბევრი შეასწორა და განამწვენიერა წინად გადმოსთარგმნილი, და მოჰვიანა მთელს საქართველოს. განსაკუთრებით ღირსია ყურადღებისა ის გარემოება, რომ გიორგი მთაწმინდელი მედგარი დარაჯი იყო ქართულ ეკლესიის თავისუფლებისა და განამტკიცა საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობა მსოფლიო ეკლესიის წინაშე. გარდა ამისა გიორგი მთაწმინდელს დიდი გავლენა ჰქონდა საქართველოს საეკლესიო წესწყობილებაზე, მის მეოხებით დაირღვა წოდებრივობა ეკლესიაში, მოისპო წოდებრივი უპირატესობა და საძირკველი დაედვა დემოკრატიულს მიმართულებას ეკლესიაში.

მესხეთის ღვიძლი შვილია ის თორნიკე ერისთავი, რომელმაც 12 ათასი ქართველი ჯარისკაცით დაამარცხა (970) აჯანყებული სკლეროსი და მით გადაარჩინა დაღუპვას ბიზანტიის იმპერია. როგორც ვიცით, თორნიკე ერისთავი ბერად იყო აღკვეთილი ათონის მონასტერში, სანამ სარდლობას იკისრებდა და სკლეროსის დამარცხების შემდეგ ისევ დაუბრუნდა მონასტერს, სადაც სიკვდილამდის მოღვაწეობდა იოანესთან ერთად.

თუმცა პირდაპირი ცნობა არ არსებობს, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მესხეთიდან იყვნენ (XI საუკ.) ეგრემ მცირე «შესანიშნავი მეცნიერი ფილოსოფოსი და ისტორიკოსი» (ივ. ჯავახ.) და იოანე პეტრიწი, განთქმული ფილოსოფოსი ნეოპლატონიკი. ეგრემ მცირის ღრმა და გასაოცარი სწავლულობა, ი. ჯავახიშვილის სიტყვით თანასწორად სჩანს ყოველ დარგში; ეგრემ მცირე მუშაობდა ისე, როგორც დახელოვნებულს, მკაცრ და მკვეთრ სამეცნიერო მეთოდებით აღჭურვილს მკვლევარს შეჰშვენის. ეგრემს ეკუთვნის, სხვათა შორის, საისტორიო გამოკვლევა ბერძნულ წყაროების მიხედვით «უწყება მიზეზისა ქართველთა მოქცევისა თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენების». იოანე პეტრიწი ნეოპლატონიური ფილოსოფიის აღმსარებელი იყო, მხურვალე მონაწილეობას იღებდა ბიზანტიის ფილოსოფიურ მოძრაობაში, ქართულად სთარგმნა პროკლე დიადოხოსის, არისტოტელის, ნემე იოს ემესელის და სხვათ თხზულებანი და დაურთო თარგმანებს მრავალი ფრიად საინტერესო და ძვირფასი განმარტება.

ჩვენის მატთანეს გადმოცემით თამარის დროს ცხოვრობდნენ მესხნი ბექა და ბემქენ ოპიზარნი (ოპიზელნი), ტბეთისა და გელათის სახარებათა შესანიშნავ ყდების და ანჩის გათქმულ კარედი ხატის სამოსელის შემქნელნი (ივ. ჯ.).

მესხეთიდან იყვნენ თმოგველი სარგის «მეცნიერი, რიტორი და ფილოსოფოსი», რომლის კალამს მიაკუთვნებენ ვისრამიანის გადმოღებას ქართულ ენაზე; ბექა და აღბულა, შემდგენელნი კანონების «მეგლის წერისა» და «მეგლის დებისა» და დასასრულ საქართველოს დიდება მოთა რუსთაველი, რომელიც სამართლიანად ითვლება ქართული სამხატვრო გენიის საუკეთესო გამომხატველად.

* * *

4. მე დავასახელებ მხოლოდ რამდენიმე დიდებული მესხი, მაგრამ ბევრს იცნობს ჩვენი წარსული და კიდევ უფრო ბევრს ისეთი, რომელიც ისტორიას არ აღუნიშნავს თავის ფურცლებზე, მაგრამ რომელთა მაღალი ნიჭი და მაღლიანი ხელი აშკარად ემჩნევა მესხეთის აქამდის წარუშლელ დიადს კულტურას. ის ბრწყინვალე პირები, რომლებიც ზევით ჩამოვთვალე, განმარტოებულნი და განცალკევებულნი არ იყვნენ. თუ მესხეთმა ამდენი სასახელო შვილი წარმოშვა, იმიტომ, რომ ამისთვის მდიდარი ნიადაგი იყო მთელს მესხეთში. მთელი მესხეთი გაჟღენთილი იყო კულტურით, მთელი მხარე გატაცებული იყო მაღალის სულიერის მოთხოვნილებით, მისწრაფებით. მრავალი იყო განმანათლებელი დაწესებულება, ხალხი მხნე და ენერგიული სისწრაფით დაეწაფა ცოდნას და სულ მოკლე დროში მესხეთი შეიქმნა საქართველოს განვითარების ცენტრად...

ისტორია გვეუბნება, რომ მერვე საუკუნეში მესხეთი აოხრებული და თითქმის უკაცური იყო, ხოლო მეცხრე საუკუნეში აქ დაიწყეს დასახლება ბერებმა, მათ მოჰყვა ხალხი და მცირე ხნის განმავლობაში მესხეთი აყვავდა, გამდიდრდა გონებრივად და ქონებრივად და დაუდგა სათავეში საქართველოს პოლიტიკურს და კულტურულ აღორძინებას. ხანძთას, შატბერდის, ბიჯხადორას, ოპიზას და სხვა კულტურულ ადგილების შემწეობით ქართველებმა შეითვისეს ბიზანტიის, დასავლეთის კულტურა და ამავე დროს განამტკიცეს ძველი ერთობა აღმოსავლეთის, კერძოდ სომხეთის, აზროვნებასთან. ისეთი ავტორიტეტული მეცნიერი, როგორიცაა ნ. მარი, სწერს: «რაც ანისის ქალაქს მნიშვნელობა აქვს სომხების ისტორიისათვის, ამაზე გაცილებით მეტი მნიშვნელობა აქვს ტაო-კლარჯეთის ნაშთებს საქართველოს პოლიტიკურ და განსა-

კუთრებით კულტურულ ისტორიისათვის». მეორე ალაგას ეგვი ავტორი აგვიწერს რა არტანუჯის მიდამოებს, გვეუბნება: «ამ მხარეში ახლაც მრავალი შეგხვდებათ საუცხოვო ქართული ეკლესიების ნანგრევები, ნაშთები მშვენიერი გზებისა, ძველი ხიდები, რომლებიც ეხლაც გამოსადეგარია, ტერასებზე გაკეთებული ვენახები და ბაღები, დიდის ცოდნით გაყვანილი არხები, საწნახელები და სხვა-და-სხვა სამეურნეო საწყობები, _ ყველაფერი ეს ნათლად მოწმობს, რომ იყო დრო, როცა ეს მხარე ჰყვავოდა ქონებრივად და სულიერად».

მესხეთმა მოაშზადა IX-X ს. ის ყოველმხრივი სიძლიერე, რომელიც ფართოდ გაიშალა შემდეგ მთელს საქართველოში დავით აღმაშენებლისა და თამარის დროს. მესხეთში ჩაედვა საფუძველი იმ გონებრივ სიდიადეს, რომელიც გამოიჩინა საქართველომ მეთორმეტე საუკუნეში. აქ იყო აკვანი ქართული ღვთისმეტყველების, მეცნიერების, ფილოსოფიის, ხელოვნების და მწერლობის. აქ შემუშავდა ქართული პოლიტიკური ნიჭი და აქედან მოხდა მეათე საუკუნეში საქართველოს სამეფოების და სამთავროების გაერთიანება, რომელიც იყო საძირკველი ქართველი ერის ბრწყინვალეებისა და დიადი პოლიტიკური გავლენისა მთელს ახლომხედ აზიაში.

ქრისტეს შობის შემდეგ პირველ საუკუნეებში ქართველები დიდს შევიწროვებას განიცდიდნენ თავის ძლიერ მეზობლებისაგან _ რომაელებისა, ბიზანტიელებისა, სპარსელებისა, ხაზარებისა, არაბებისაგან, რომელთაგან ზოგიერთებმა ბევრჯელ ააოხრეს საქართველო. მერვე საუკუნის დასაწყისში აღმოსავლეთ საქართველოში არაბები ბატონობდნენ, ხოლო დასავლეთი ბიზანტიის მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა. ამ საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველო გამოცოცხლებას იწყებს. აღორძინება ემზნევა ყველაზე უწინარეს აფხაზეთს, რომლის მთავარმა ლეონმა ისარგებლა ბიზანტიის სისუსტით, გადუდგა კეისარს, დაიპყრო აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე და იქმნა მეფედ აფხაზთა (746_791). ამ დროს ქართლში ბატონობდნენ არაბები, რომლებიც სასტიკად სდევნიდნენ ერისთავებს. მერვე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ქართლის ერისთავად იყო აშოტ დიდი. არაბებმა მასაც დაუწყეს დევნა, იგი საბერძნეთისკენ გაიქცა და დაესახლა არტანუჯსა და «მისცა ღმერთმა გამარჯვება და ახელმწიფა შავშეთსა და კლარჯეთს. ხოლო აქ განემტკიცა ხელმწიფობა მისი ნებითა ბერძენთა მეფისათა და მიუბოძა კურაპალატობა. ამ გვარად დამყარდა შავშეთ-კლარჯეთის საერისთავო აშოტ კურაპალატის დროს (787_826). აშოტს დიდი მემკვიდრეობა დარჩა, მემკვიდრენი ცალ-ცალკე განაგებდნენ საერისთავოებს, ყველანი სცნობდნენ გვარის უფროსის პირველობას და ცოტათი ემორჩილებოდნენ კიდევ. უფროს შტოდ შეიქნენ «მეფენი ტაოსანი», ამ შტოს წევრებმა მიიღეს მეფობის უფლება. პირველ «ქართუელთა მეფედ» იყო ადარნასე, ძე დავით კურაპალატისა (888 წ. დასვეს მეფედ). კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით, პირველ ქართველთა მეფეს ოთხი ხელქვეითი ერისთავი ჰყოლია: ერთი იყო ჯავახეთის მთავარი, მეორე აჭარისა, დანარჩენი ორის სახელები გარკვევით არაა აღნიშნული, მაგრამ უნდა ვიგულისხმიეროთ, რომ მესხეთის ნაწილებს შეეხება. მეფის უფლება თანდათან გაფართოვდა და მას დაემორჩილნენ მესხეთის ერისთავთა ერისთავები.

მეათე საუკუნეში მთელს საქართველოში სახელი გაითქვა ტაოს მფლობელმა ადარნასე კურაპალატის შვილმა, დავით კურაპალატმა, რომლის მაღალ ღირსებას დიდს პატივს სცემდნენ არა მარტო ქართველები, არამედ ბერძენები, არაბები და სომხებიც. დავითი მეტად ჭკვიანი კაცი იყო, გამჭრიახი, სწავლა-განათლების მფარველი, ვაჟკაცი, ენერგიული და მტკიცე ხაიათის პატრონი. ეს ის დავითია, რომელმაც მიაშველა ჯარი ბიზანტიას სკლეროსის წინააღმდეგ.

ამ დროს საქართველო რამდენიმე სამფლობელოდ იყო დაყოფილი: დასავლეთ საქართველოს მეტი წილი აფხაზთა სამეფოს შეადგენდა, ტფილისი და მისი მიდამოები, არაბთა ამირას (მართველს) ეჭირა, დანარჩენი ქართლი ქართლის მეფის ხელში იყო, აღმოსავლეთი კახთა მთავარს ჰქონდა, ხოლო დასავლეთ-სამხრეთით ტაო-კლარჯეთი (მესხეთი) იყო. ქართლის მე-

ფედ მაშინ ბაგრატ რეგენი ითვლებოდა, კაცი სუსტი და უნიჭო, რომელიც სრულიად ემორჩილებოდა დავით კურაპალატს და არავითარი გავლენა არა ჰქონდა სახელმწიფო ცხოვრებაში.

ეს ის დრო იყო, როცა ქართველებში უკვე მომწიფებული იყო გაერთიანების აზრი და ამის განხორციელებას ყველაზე მეტად ესწრაფოდა დავითი. მას შვილი არა ჰყავდა და თავის მემკვიდრედ გამოაცხადა ახლობელი ნათესავი ბაგრატ, ძე გურგენისა, შვილის-შვილი ბაგრატ რეგენისა. ამით უნდოდა ქართლისა და ტაო-კლარჯეთის გაერთიანება. მაგრამ ეს არ კმაროდა საქართველოს გაერთიანებისთვის. უმთავრესი მნიშვნელობა ჰქონდა აფხაზეთის შემოერთებას. გარემოება ხელს უწყობდა დავითს: აფხაზეთის მეფეს ბრმა თევდოსეს შვილი არ ჰყავდა და მის შემდეგ მისი გვარი სრულიად ისპობოდა. ამით მშვენიერად ისარგებლა დავით კურაპალატმა და მაშინდელის გამოჩენილი მამულიშვილის იოანე მარუშიძის და სხვების დახმარებით 985 წელს აფხაზეთში გაამეფა თავისი შვილობილი ბაგრატ, დისწული მეფის თევდოსესი. ეს ბაგრატ ჩვენს ისტორიაში ცნობილია ბაგრატ მესამედ. იგი ღირსეული მემკვიდრე იყო თავის მამობილის დავით კურაპალატისა და მხნედ შეუდგა მისი ანდერძის _ საქართველოს გაერთიანების შესრულებას, რომელიც სავსებით დაამთავრეს ბაგრატის სახელოვანმა მემკვიდრეებმა.....

ამ გვარად ერთის თვალის გადავლებით ნათლად ვხედავთ მესხეთის დაუფასებელს ღვაწლსა და სამსახურს. მესხეთი იყო აკვანი VIII_IX_X საუკუნოებში ქართველი ერის კულტურისა. მესხეთიდან მოეფინა განათლება საქართველოს, მესხეთმა დაუდგა საძირკველი ჩვენი ხალხის სულიერს სიდიადეს; მესხეთმა მისცა სამშობლოს მრავალი შესანიშნავი ხელოვანი, მეცნიერი, ფილოსოფოსი, სახელმწიფო მოღვაწე; დასასრულ მესხეთს ჰხვდა წილად უდიდესი მისია ქართველი ერის ისტორიაში, _ საქართველოს გაერთიანება და ამ გაერთიანებიდან იწყება ხომ ის ხანა ჩვენის ისტორიისა, რომელსაც სამართლიანად უწოდებენ ოქროს ეპოქას!

5. სად არის დღეს ეს მესხეთი? რა საზღვრებშია მოქცეული ისტორიული მესხეთი? ეხლანდელი გეოგრაფიული სახელები რომ ვიხმაროთ, მესხეთს შეადგენენ **რუსეთის**: 1) ბათუმის ოლქი, რომელიც გაყოფილია ორ მაზრად (ბათუმის და ართვინის) და შვიდ საბოქაულოდ (კინტრიშის, ზედა-აჭარის, ქვედა-აჭარის, გონიის, ართვინის, არტანუჯის და შავშეთ-იმერხეთის), 2) ტფილისის გუბერნიის ახალციხის და ახალქალაქის მაზრები. 3) ყარსის ოლქის არტანის (არდაგანის) და ოლთისის მაზრები; ხოლო **ოსმალეთის**: 1) ტრაპიზონის ვილაიეთის სანჯაყი ლაზისტანი და 2) არზრუმის ვილაიეთის ნაწილი დაახლოვებით ბაიბურთიდან ჰასანკალა მეჯინკერტამდის. ბათუმის ოლქის სივრცე უდრის 6129 ოთხკუთხ ვერსს, ახალქალაქის მაზრა _ 2407, ახალციხის _ 2331, არტანის _ 4917 და ოლთისის 2621, სულ რუსეთის მესხეთის სივრცე უდრის 18.407 ოთხკ. ვერსს, ე.ი. იმდენივეა, რამდენიცაა ქუთაისის გურბერნიის სივრცე (18.535). ლაზისტანის სანჯაყში 3.500 ოთხ. ვერსია, არზრუმის ვილაიეთის მესხეთის სივრცე უნდა ვიანგარიშოთ დაახლოვებით 4000-5000 ოთხ. ვერსი. ამგვარად მესხეთის სივრცე საერთოდ იქნება 26.407 ვერსი (რუსეთში 18.407 და ოსმალეთში 7500_8500 ოთხ. ვ.). ოსმალეთის მესხეთი მცირედად არის ნაანგარიშევი, რადგან მაგალითად ჭანეთი და ლაზეთი ტრაპიზონს სცილდებოდა, და ქართველების მოსახლეობა ეხლანდელ ოსმალეთის საზღვრებში უფრო ფართო იყო. გავიხსენოთ გავრით, რომ ძველად ვალაშკერტში _ ალაშკერტში, რომელიც ხშირად შეგვხვდება ეხლანდელი ომის აშბებში, ქართველი ეპისკოპოზი იჯდა, მამასადამე იქ ქართველები ცხოვრობდნენ.

მე თავში დავასახელე უკვე მესხეთის ისტორიული ნაწილები: სამცხე (ახალციხე), ჯავახეთი, აჭარა, შავშეთი, ერუშეთი, ლივანა, ჭანეთი, კლარჯეთი, ტაო და კოლა. ჩვენი ისტორიკოსი

და გეოგრაფი ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახუშტი + 1772) თავის გეოგრაფიაში, რომელიც შეადგინა მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარში (1745 წ.), ასე აღნიშნავს მესხეთისა და მისი ნაწილების საზღვრებს: «შემდგომად ქართლოსის სიკვდილისა ცოლმან მისმან განყო რა ძენი თვისნი და მისცა უხუცესსა ძესა თვისსა მცხეთოსს ტფილისისა და არაგვის დასავლეთი, ფანავრის ტბის დასავლეთის ქვეყანა, წილი ქართლოსისა, ზღვამდე სპერისა (შავისა) და ტაოს და კლარჯეთს შორისას მთამდე, და დაიპყრა მცხეთოს ქვეყანა ესენი; ამან მცხეთოს უწოდა ტფილისისა და არაგვის დასავლეთს, ლიხის მთამდე და ტაშისკარამდე **შიდა ქართლი**, და ტაშისკარსა და ფანავრის დასავლეთს ზღვამდე უწოდა **ზემო ქართლი**, ხოლო შემდგომად მცხეთოს განუყო სამთა ძეთა და მისცა უფლოსს ტფილის-არაგვის დასავლეთი ტაშის კარ ლიხის მთამდე და ფანავრამდე თრიალეთი, **ოდრახოსს** – ტაშისკარ ზეითი და მტკვრის დასავლეთი ვიდრე ზღვამდე, რომელი არიან აწ: სამცხე, გურია, ლიგანა, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკერტი, ოლთისი და ტაო. ხოლო ფანავრის დასავლეთი და მტკვრის აღმოსავლეთი, ვიდრე თავამდე მტკვრისა, მისცა **ჯავახოსს** და ამის მიერ ეწოდა ამ ადგილებთა ჯავახეთი, და არიან ამა ადგილთა შინა ჯავახეთი, არტანი, ერუშეთი, კოლა. ხოლო კლარჯეთი არაა წილი ამათი, არამედ ფარნაოზ დაიპყრა და არიან კლარჯეთ შინა: თორთომი, ხახული, ისპირი, ფორჩხა, ბაიაზურდი და ჭანეთი».

სიტყვა მესხეთი წარმომდგარია ქართველთა ტომის ერთ-ერთ შტოს მესხთა სახელიდან. ქართველთა ტომის ხალხები უძველეს დროში ბინადრობდნენ შორს სამხრეთში, მერმინდელ კაზადოკიის საზღვრებში და იქიდან კავკასიისკენ წამოვიდნენ პირველად მუსკები აზასხების (აფხაზების) და მესხების სახელით და დასახლდნენ დასავლეთ საქართველოში და აღმოსავლეთ საქართველოს ნაწილში მტკვრისა და არაგვის შესართავამდე. ხოლო კახეთი და კუხეთი და დასავლეთ საქართველოს უკიდურესი სამხრეთი დაიჭირეს კასკებმა და კოლხებმა. ამით მოჰყვნენ შემდეგ ტაბალები ლაზების, ჭანების და იბერების სახელით, აზასხები და მესხები ჩრდილოეთისკენ მირეკეს უმთავრესად და თვითონ დაიპყრეს სამხრეთი, ბოლოს და ბოლოს მთლად დაეპატრონენ აღმოსავლეთ საქართველოს. დასასრულ მოვიდნენ ურარტუდან ქართველები, ქართუ-ელები, დაიჭირეს აღმოსავლეთი და აქედან თან და თან გააძლიერეს თავისი ძალა და გავლენა. მართალია, ტაბალებმა მუსკები ჩრდილოეთისკენ გარეკეს, მაგრამ ნაწილი მაინც დარჩა თავის წინანდელი ბინადრობის ადგილზე და პირველ საუკუნეში ქრისტეს დაბადებამდის ჩვენ იბერიის და კოლხეთის გარდა ვხედავთ მესხეთსაც ან სამცხეს (სამეხსოს), რომელიც სტრაბონის სიტყვით რამდენიმე ნაწილად იყო დაქუცმაცებული – და ერთი იბერებს ჰქონდათ დაპყრობილი, მეორე კოლხებს და მესამე კიდევ სომხებს. უეჭველია, რომ პირვანდელი წმინდა მესხის მოდგმა ხალხი ქართველების სხვა ტომებს შეერია.

მერვე საუკუნის დასასრულიდან მესხეთში დიდი კულტურული მუშაობა იწყება და როგორც უკვე მოვიხსენიეთ ზევით, მეათე საუკუნის ბოლოში მესხეთი გამოდის როგორც მეთაური მთელი საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისა.

განცალკევებული კუთხე ჩვენის ქვეყნისა შეუერთდა დანარჩენ საქართველოს, ჩაება საერთო ფერხულში და მისი ცხოვრება მჭიდროდ გადაესკვნა სამშობლოს ისტორიას. ხოლო საუბედუროდ საქართველოს გაერთიანება ჯერ მთლად განმტკიცებული არ იყო, ჯერ მთლად არ იყვნენ ქედმოხრილნი და შემუსვრილნი ძლიერი ფეოდალები, რომლებიც დაუძინებელნი მტერნი იყვნენ გაერთიანებისა, რომ საქართველოს შემოესივნენ მეცამეტე საუკუნეში მონღოლები და ძირს დასცეს მისი პოლიტიკური და კულტურული ძლიერება. ამით ისარგებლეს ცალკე კუთხეების მართველებმა და დაიწყეს განდგომა. ასე ისარგებლა საქართველოს უძლეურებით სამცხის ერისთავმაც. თამარ მეფის დროს ვინმე ივანე ახალციხელი, ე.ი. ახალციხის მფლობელი, 1207 წ. ყარსის ალების შემდეგ წოდებულ იქმნა ათაბაგად და ემირთ-ემირად. ჩვენი მემკვიდრეანი ამის მემკვიდრეებს უწოდებენ მთავრების, ახალციხის მფლობელების, სპასალარების, მეფის მცველების უფროსების სახელებს. როცა გიორგი ბრწყინვალემ სამცხის გამგეს

სარგის მეორეს უბოძა ათაბაგის ხარისხი, ამ დროიდან დაერქვა ამ მხარეს ზედმეტ სახელად საათაბაგო, რომელიც შემდეგშიც შერჩა. მონგოლების შემოსევის დროს მატანეში შეგვხვდება ვინმე სარგის ჯაყელი, მფლობელი ახალციხისა და იმ ქვეყნის, რომელიც ახალციხის სამხრეთ-დასავლეთისკენ მდებარეობს. შემდეგ თამარისა მისი მემკვიდრეების მეფობაში სარგისი ირიცხება სამცხის პირველ დამოუკიდებელ მფლობელად, რომელმაც მთელი მხარე შემოიკრიბა თავის უფლების ქვეშ. მისმა შვილმა ბექა პირველმა დაიპყრა სამცხე კლარჯეთი ტაშის კარამდე, ეხლანდელ ბორჯომის ხეობამდე და ფრიად გაძლიერდა. თავისი ქალი მიათხოვა ტრაპიზონის იმპერატორს და საჩუქრად მიიღო ჭანეთი. გარდაიცვალა 1306 წ.

შემდეგ საქართველოს მეფემ გიორგი ბრწყინვალემ (1318_1346) შეაერთა მთელი საქართველო და მრავალი წლის განმავლობაში სამცხის ერისთავნი საქართველოს მეფეების ვასალები იყვნენ და ათაბაგის უფლება მემკვიდრეზე მეფის ნებართვით გადადიოდა. მაგრამ ათაბაგები სრული დამოუკიდებლობისკენ მიისწრაფვიან და ნელნელა ახორციელებენ თავის განზრახვას. გიორგი VII (1395_1407) დროს ათაბაგი ყვარყვარე მეორე იმერეთის მფლობელს ბაგრატს მეორეს განდგომისათვის წააქეზებს და როცა გიორგი დახმარებას მოსთხოვს, უღალატებს. მეფე გაილაშქრებს ურჩ ერისთავის წინააღმდეგ, ხოლო ათაბაგს იმერეთის მართველი ბაგრატი და გურიელი კახაბერი მოეშველებიან, გიორგის დაამარცხებენ და დაატყვევებენ კიდეც. ამას მოჰყვა საათაბაგოს გაძლიერება. ყვარყვარეს გარდაცვალების შემდეგ (1466) გაათაბაგდა მისი შვილი ბაადურ. მის დროს ოსმალებმა ტრაპიზონი და აზრუმი დაიპყრეს და დაიწყეს სამხრეთ მესხეთის _ ჭანეთის და კლარჯეთის აოხრება. ბაადურ ცდილობდა როგორმე კეთილგანწყობილებით და მეგობრობით მოეგო ოსმალოების გული, გიორგი მეფე კი გაანთავისუფლა და დახმარებასაც დაჰპირდა ამზობებულ კახეთის წინააღმდეგ. ბაადურის მემკვიდრე მანუჩარი სრულებით აღარ ემორჩილება ქართლის მეფეს და როცა სპარსელები გამოილაშქრებენ საქართველოს დასაპყრობად, მათ მიემხრობა.

იწყება საშინელი ხანა ქართველი ერის ისტორიაში. მეთუთხმეტე საუკუნიდან ორი უძლიერესი მტერი გამოუჩნდება საქართველოს. ერთის მხრით აწვებიან სპარსელები და განუწყვეტლივ ცდილობენ მის განადგურებას და მოსპობას, მეორეს მხრით ოსმალოები. იწყება უმაგალითო ბრძოლა პატარა საქართველოსი იმ დროინდელ ორი უდიდეს სახელმწიფოს წინააღმდეგ. ეს ბრძოლა გრძელდება მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისამდე და მოჰყვება საქართველოს მთელი ერთი მესამედის, საუკეთესო ნაწილის დაკარგვა _ ოსმალთა ხელში გადასვლა.

დანაწილებული საქართველოს მეფეებსა და მთავრებს არ ჰქონდათ იმის შეგნება, რომ ერთეული იყვნენ და საერთო ძალით გამკლავებოდნენ შემოსეულს მტრებს. პირიქით უმთავრეს ენერგიას, მცირე გამონაკლისის გარდა, ერთმანეთის საწინააღმდეგო ბრძოლაში ხარჯავდნენ და როცა მტერი საქართველოს ერთს რომელსამე კუთხეს დაეცემოდა თავს, ისინი ხშირად მტრის ბანაკში იყვნენ.

ასე იქცეოდნენ მესხეთის მთავრები _ ათაბაგებიც. მანუჩარის შემდეგ ათაბაგობდნენ ყვარყვარე მესამე, ქაიხოსრო და შხეჰაბუკ (1502_1515). ეს უკანასკნელი მიემხრო ოსმალოებს, გურიელს წაართვა აჭარა და ჭანეთი, ოსმალოს ჯარი შემოიყვანა სამცხეს, საზრდო მისცა, გადაიყვანა იმერეთს და მიუსია იმერეთ მეფეს. ამის მემკვიდრეს ყვარყვარე მეოთხეს (1516_1535) შეებრძოლა იმერეთის მეფე ბაგრატი, დაამარცხა, შეიპყრო და ტყვეობაში ამოხადა სული. თვითონ დაიჭირა სამცხე, ხოლო აჭარა და ჭანეთი მიუბოძა ქაიხოსრო გურიელს. ათაბაგის შვილი ქაიხოსრო სტამბოლში გაიქცა, მას გაჰყვა ოთარ შალიკაშვილი, რომელმაც დაარწმუნა ხვანთქარი, ბაგრატი იმიტომ მოეპყრა ასე სასტიკად სამცხეს, რომ ყვარყვარემ იმერეთში ოსმალოები შეიყვანაო. განრისხებულმა სულთანმა სოლეიმანმა დიდძალი ჯარი გამოგზავნა ბაგრატის წინააღმდეგ და თუმცა უკანასკნელს მოეშველნენ გურულები და ქართლები, ქართველები დამარცხდნენ 1545 წელს. ოსმალოებმა დაიჭირეს სამცხე და გაათაბაგეს ქაიხოსრო მეორე. მაგრამ ქა-

იხოსრო მაინც არ იყო მადლიერი ოსმალეთისა და ჰვიქრობდა სპარსელებთან დაახლოვებას. როცა 1548 წელს შაჰ-თამაზი შემოესია ქართლს და მოინდომა ათაბაგთან დამოყვრება, ქაიხოსრომ რადგან თვითონ ქალი არ ჰყავდა, მიათხოვა ყენს თავის ნათესავი ოთარის ასული. ეს ეწყინა მეფე ლუარსაბს და წაართვა ათაბაგს ჯავახეთი და სხვა ადგილები მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. მალე ხვანთქარიც აუშხედრდა ქაიხოსროს და დაიპყრო ტაო, არტანუჯი, არტანი და ფარავანის მიდამო. ათაბაგს მოეშველა შაჰ თამაზი, გასწმინდა სრულიად სამცხე და დაუბრუნა ქაიხოსროს. მაგრამ როგორც ეტყობა ნაწილი მესხეთისა ისევ ოსმალოების ხელში დარჩა და ქაიხოსროს მემკვიდრის ყვარყვარე მეხუთის დროს (1573_1582) მესხეთში დიდს არეულობას ვხედავთ: მთელი მხარე ორ ბანაკადაა დაყოფილი, ნაწილი ოსმალეთს ემხრობა და ნაწილი სპარსეთს და ორ ბანაკს შორის განუწყვეტელი შუღლი და ბრძოლაა. ბოლოს და ბოლოს ოსმალოები იმარჯვებენ, მათი გავლენა ძლიერდება და თუმცა ყვარყვარე ათაბაგად რჩება, მაგრამ უფლება შეზღუდულია. ყვარყვარეს ერთი ძმა მანუჩარი გამაჰმადიანდება და მიიღებს ოლთისს და აწყვერის სანჯახებს. გამაჰმადიანდება მისი მეორე ძმაც _ ბექა და იწოდებს საფარ ფაშის სახელს.

ყვარყვარეს მემკვიდრე მანუჩარ მეორეც (1582_1614) მაჰმადიანია, თუმცა ორი წლის შემდეგ დღიდან გაათაბაგებისა ისევ ქრისტიანობას დაუბრუნდება. ამის მემკვიდრის დროს ოსმალებმა კიდევ უფრო მაგრად მოიკიდეს ფეხი მესხეთში. ორასი წლის განუწყვეტელმა ბრძოლამ და მუდმივმა ძალადობამ ერის სული მოსტეხა. მაჰმადიანობამ იწყო ხალხში გავრცელება; ათაბაგს დაეკარგა ძალა, მის უფლებას არც ოსმალოები აქცევენ ყურადღებას, აღარც მკვიდრნი. ყველაფრის გამგე-ბატონები ხვანთქრის გამოგზავნილი კაცები არიან. განსაკუთრებულის სისწრაფით წავიდა ოსმალოების დამკვიდრების საქმე ბექა მესამის დროს, რომელმაც მოსწამლა თავისი ძმისწული ათაბაგი მანუჩარ მესამე და თვითონ გაბატონდა მესხეთში 1625 წელს საფარ-ფაშის სახელით. ამ დღიდან მოისპო ათაბაგობა და საათაბაგოს მართველნი ფაშებად იწოდებიან. საფარ-ფაშამ ყველგან ოსმალური წესები შემოიღო, ხალხს გადასახადები გააწერა კომლზე შვიდ აბაზ ნახევარი, ცხვარზე ორი შაური, ხარზე აბაზი, ცხენსა და კამეჩზე ექვსი შაური. დააწესა აგრედვე თავის სასარგებლოდ ორ აბაზ ნახევარი და მეშვიდედი მიწის ყოველგვარ შემოსავლისა. ქრისტიანობა დღითი-დღე ისპობა, სამღვდელოება ჰქრება, ეკლესიების ალაგას ჯამეები ჩნდება. ასევე მიმდინარეობდა საქმე საფარ-ფაშის მემკვიდრეების უსუფისა და როსტომის ფაშობის დროს (1635_1659). მატანეს სიტყვით, როსტომი «ფრიად მაჰმადიანი იყო». ხალხს ამაჰმადიანებდნენ ძალით, საჩუქრებით თუ სხვა საშუალებით. ყველაზე უწინარეს გადაგვარდა მაღალი წოდება, რომელსაც წინანდელის ხარისხების ნაცვლად ახალი დაურიგეს _ ფაშობა, ბეგობა, ალბა. ხალხი მოწყდა მშობლიურ კულტურას და სიბნელეში ჩავარდა. უფრო მალე დაჰკარგეს ეროვნება იმ ადგილებმა, რომლებიც ოსმალთა მოსახლეობას საზღვრავდნენ. ქვეყნის გადაგვარების და დამორჩილების გასაადვილებლად სტამბოლის მთავრობამ მესხეთი რამდენსამე ნაწილად დაჰყო. ათაბაგი ფაშის სახელით ჰმართავდა ახალციხეს და ოლთისს, მეორე ფაშა იჯდა კოლას, შავშეთს და აჭარას ბეგები განაგებდნენ, უფრო მცირე მაზრებს ალი-ბეგები და ალები. გარდა ამისა, მეჩვიდმეტე საუკუნის ბოლოს დაწესდა ჯავახეთის საფაშო. პირველობა ეკუთვნოდა ახალციხის ფაშას, რომელსაც ხვანთქრისაგან მიწდობილი ჰქონდა ზედამხედველობა იმერეთზე და შავი ზღვის ნაპირებზე, სადაც კი ქართველობა სახლობდა...

ჩვენ აღარ გამოვუდგებით ფაშების ისტორიას. აქ თუ რამ საინტერესოა _ ეს მხოლოდ პროცესი თანდათანობითი გამაჰმადიანებისა, რომელიც, რასაკვირველია, ერთბაშად და მალე არ მომხდარა. ხალხი ადვილად ვერ ივიწყებდა წინაპრების სამლოცველოებს, ზნე-ჩვეულებას, წესებს. მთელ საუკუნე ნახევარს გაგრძელდა გადარჯულების პროცესი და ჯერ კიდევ მეთვრამეტე საუკუნეში ხალხი ბევრ ალაგას ქრისტიანობას აღიარებდა.

6. მეტად საინტერესო ცნობებს იძლევა ამის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი თავის გეოგრაფიაში. იგი ასე ახასიათებს მესხეთის მცხოვრებლებს საზოგადოდ: «კაცნი და ქალნი არიან მზგავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მხნენი, შემმართებელნი, შვენიერნი, ცოდნა-ხელოვნების მოყვარენი, არამედ აწ, მაჰმადიანობის გამო, არღარა. სარწმუნოებით იყვნენ წლისამდე ქრისტესა 1626 სრულიად ქრისტიანენი ქართველთა თანა და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი; ხოლო აწ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მაჰმადიანნი და გლეხნი ქრისტიანენი, არამედ კლარჯეთის გლეხნიცა უმეტესნი მაჰმადიანნი; გარნა ვინანცა არიან ქრისტიანენი, იგინცა უმწყსელნი არიან, ვინათგან არღარა რაისა მორჩილებენ ქართლის კათალიკოზსა, და ბერძენთა არა სცალს მათთვის. ენა საკუთრად აქვთ იგივე ქართული. განა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ აწ თათრულსა და თვისთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვიან ქართულსავე. **სამოსლით** მოსილნი არიან წარჩინებულნი და მაჰმადიანნი ვითარცა ოსმალნი და ქრისტეანენი, ვითარცა ბერძენნი, ხოლო ჯავახეთისანი და ვიეთნიმე მესხნიცა ვითარცა თრიალელნი და გულისხმაჰყავ ეგრეთვე ქალნიცა მათნი». კერძოდ ჯავახელების (დღევანდ. ახალ ქალაქი) შესახებ ვახუშტი სწერს: «კაცნი და ქალნი მზგავსნი ქართლის გლეხთა, ტანოვანნი, შვენიერ-ჰაეროვანნი, უსაქციელონი, ბრიყვნი. სარწმუნოებით გლეხნი ჯერედ ქრისტიანენი სულიად, არამედ არღარა უვისთ მწყემსი ეპისკოპოზი, განა ჰყავთ მღვდელნი ქართველნი; ენა აქვსთ ქართული და უწყიან მოთავეთა თათრული, დამჭირნეობისათვის ოსმალთა». ყარსის ოლქის დღევანდელი არტანის (არდაგანის) მაზრა ისტორიული მესხეთის ერუშეთს, არტანს და კოლას შეიცავს. ვახუშტი გვეუბნება: კოლაში «კაცნი ჰგონე ეგრეთვე, არამედ აწ უმეტესნი მაჰმადიანნი. და აწ ზის ჯავახეთს ნიჯგორს მჯდომი ფაშა და კოლას ფაშავე, განა მორჩილებასა შინა ახალციხის ფაშისა», რომელსაც «უპყრავს სულიად სამცხე საათაბაგო». დღევანდელი არზრუმის ვილაიეთის ნაწილს შეადგენდა ჩვენი ძველი ისპირის (ისპირი ჭოროხს ერთვის) ხეობა, თორთომის ხეობა (თორთომი ისპირს ერთვის) და ბაიბურდი. ვახუშტის სიტყვით, ისპირის და თორთომის ხეობაში თუმცა ქრისტიანობა მოსპობილა, ენა ქართული კიდევ შენახულია: ისპირში, კაცნი იუწყე მზგავსნი სამცხისანი და აწ მაჰმადიანნი სრულიად ენითა ქართულითა და ზნითა ოსმალთათა», თორთომშიც კაცნი «სრულიად მაჰმადიანნი, ენითა ქართულითავე, არამედ უბნობენ თურქულსა». ხოლო ბაიბურდში, რომელიც განაპირას იყო და აქ უეჭველია უფრო ძლიერი იქნებოდა ოსმალების გავლენა, არიან მოსახლენი სრულიად მაჰმადიანნიო, სწერს ვახუშტი: და ზნითაცა მათითაო. დასასრულ ჭანეთს, ლაზისტანს ასე ახასიათებს ჩვენი გეოგრაფი: «კაცნი არიან ხელოვანნი ხის მუშაობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და მცირეთა, და სარწმუნოებით აწ სრულიად მაჰმადიანნი. განა მცირედი ვინმე მოიპოვებთან ქრისტეანენი, არამედ იციან კვალად ქართული ენა ვიეთთამე»...

აქ მოყვანილი ცნობები ცხადყოფენ, თუ რა წინააღმდეგობას უწევდა მესხეთის ქართველობა ოსმალეთს და როგორ მედგრად, გასაოცარის სიმტკიცით იცავდა თავის ვინაობას. პროცესი გადაგვარებისა იყო პროცესი უდიდესი ტანჯვის და წამების, პროცესი მეტად ძნელი და მძიმე კუთხე, რომელიც მთელი საქართველოს კულტურული აყვავების და პოლიტიკური დიდების ბუდე იყო, კუთხე, სადაც ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით, «არა არს ციხე, ანუ დაბანი, ანუ აგარანი, რომელსაც შინა არა იდგეს საყდარი ანუ ეკლესია, თლილისა ქვით ნაშენნი, ორი ან სამი, დიდნი და მცირენი», შორდებოდა თავის სამშობლოს, ჰკარგავდა მასთან კავშირს, დამოკიდებულებას, ურთიერთობას, ჰკარგავდა სარწმუნოებას, რომლისთვის იღვწოდნენ გრიგოლ ხანძთელი, ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელეები, ენას, რომელიც გაამშვენიერეს პეტრიწმა, ევრემ მცირემ, რუსთაველმა, კულტურას, რომელიც ბრწყინავდა თამარის სახელის გარშემო, და ყველაფერი ეს უმწარეს ტანჯვის განცდა იყო. ჩვენთვის დღეს ყოველივე ეს მარტოოდენ

შორეული მოგონებაა, მშრალი ისტორიის გადაფურცლა, მაგრამ იმათთვის, ვინც ყველაფერი პირადად გამოსცადეს და გამოიარეს, ეს იყო სამინელი წამება ოთხი საუკუნის განმავლობაში, აურიცხველი სისხლის ღვრა, შეუწყვეტელი ცრემლი, ათასი სასოწარკვეთილება და დაცემა, და კვლავ აღდგენა ისევ დაცემისათვის...

იმის გასათვალისწინებლად, თუ რა დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს მესხებმა ოსმალთა ბატონობას, უნდა გავიხსენოთ, რომ ოსმალეთი მეთექვსმეტე-მეჩვიდმეტე საუკუნეში უძლიერესი სახელმწიფო იყო აზიასა და ევროპაში, მის ხელში იყო სამხრეთი რუსეთი, ბალკანეთი, უნგრეთი და მისი სამფლობელო თითქმის ვენას მიახწევდა. ამკარაა, თუ საქართველომ მხოლოდ ერთი მესამედი დაჰკარგა თავის სამფლობელოსი, ეს მოხდა ქართველების იმვითის გმირობისა, თავგანწირულობისა და სიმამაცის წყალობით, განსაკუთრებით კი ამათვის უნდა ვუმაღლოდეთ თვითონ მესხეთის მკვიდრთ, ამ მოწინავე რაზმებს, საქართველოს გმირთ-დარაჯებს. საუკუნე ნახევარს ებრძოდნენ მესხები ოსმალეებს, ვიდრე უკანასკნელნი მოახერხებდნენ თავის მართველობის დამყარებას საათაბაგოში. ხოლო ამის შემდეგ კიდევ ორასი წელიწადი მოუნდათ ოსმალეებს, სანამ წინაპართა სარწმუნოებას შეუცვლიდნენ ხალხს.¹ მაგრამ მესხებმა იმდენი კულტურული სიმდიერე გამოიჩინეს, რომ ბევრ ალაგას დღემდის დაიცვეს მშობლიური ენა _ ეს დედაბოძი ქართული ეროვნებისა, დღემდის შეინარჩუნეს ძველთაგან ნაანდერძევი სულიერი სიმდიდრე, რომელიც ცხადად შეუმჩნევია ყველას, ვისაც უმოგზაურია ქობულეთს, აჭარას, შავშეთ-კლარჯეთში... ეს ხმამაღლა დაადაბნებს იმას, რომ დიდებული მესხეთი მთლად დაკარგული არ არის საქართველოსთვის, რომ ჯერ კიდევ შეიძლება მისი დაბრუნება, მისი სრული შესისხლხორცება, და ამის განხორციელება მხოლოდ ჩვენზეა დამოკიდებული, ჩვენს ეროვნულ შეგნებასა, ბრძოლასა და ენერგიაზე, ჩვენს მამულიშვილობაზე!..

* * *

7. მესხეთის ჩამოშორება და მისი გადაგვარება ყოველთვის ლახვრად ესობოდა გულზე შეგნებულ ქართველობას. განსაკუთრებით მწვავედ იგრძნეს ქართველებმა მესხეთის უბედურება მეთვრამეტე საუკუნეში, როცა საქართველომ კულტურული აღორძინება დაიწყო, გაჩაღდა ყოველმხრივი მუშაობა და აღიძრა საკითხი მთელი საქართველოს გაერთიანების შესახებ და ამისთვის მოლაპარაკება კი გაიმართა ქართველ მეფეებსა და მთავრებს შორის.

ორჯელ თეიმურაზ მეფე და ორჯელ მისი შვილი ერეკლე შეიჭრნენ ჯავახეთში და თუმცა მტერზე გაიმარჯვეს, მაგრამ ოსმალეთს ვერა ჩამოართვეს რა. ერეკლეს თავისი თავი მესხეთის კანონიერ მემკვიდრედ მიაჩნია და თავის ტიტულს ასე განსაზღვრავს: «მეფე ქართლისა, კახეთისა, მემკვიდრე მფლობელი სამცხე-საათაბაგოსი, მთავარი ყაზახისა, მთავარი ბორჩალოსი, მთავარი შამშადალისა, მთავარი კაკისა, მთავარი შაქისა, მთავარი შირვანისა, მფლობელი და მბრძანებელი განჯისა და ერევნისა». მეფე ერეკლემ თავის მოხელეებს ააწერინა ის ადგილები, რომლებიც ქართლ-კახეთს აკრავს; ამ აღწერილობაში მესხეთი (ახალციხის ქვეყანა) აღნიშნულია, როგორც ერთი ნაწილი ქართლისა, «რომელიც უჭირავს ახლა ხვანთქარსა ძალითა და არიან გამაჰმადიანებულნი და ადგილ-ადგილ მცირენი ქრისტიანენიც იპოვებიან».

რაკი ერეკლე თავის ძალღონით ვერას გახდა ოსმალეთის წინააღმდეგ, რუსეთს მიჰმართა დახმარებისათვის, და როცა 1771 წელს მფარველობის მიღების შესახებ დაიწყო მოლაპარაკება იმპერატორცა კატერინე მეორესთან, ითხოვდა: «კვალად ვედრებით მოვახსენებ თქვენს ყოვლად მოწყალეებასა, რათა ამავე გაზაფხულსა არ უტევონ დაუპყრობლად ქვეყანა ახალციხისა და უკეთუ შერიგება მოხდეს სულთანისა, მაშინაც გარედ არ დარჩეს ქვეყანა ახალციხისა, ვინაიდან საქართველოსა შინა არის და ქართული ენა აქვსთ და მრავალნი ქრისტიანენი არიან იმათში და სხვანიც ახალნი გარდაქცეულნი არიან მაჰმადიანობაზედ». ამასვე იმეორებს მეფე 1773 წელს, როცა საგანგებო ელჩები გაუგზავნა რუსის მთავრობას ხელშეკრულობის დასადე-

ბად: «არ დაშთეს ამას უფრო გრძლად დაუპყრობელად ქვეყანაი ახალციხისა, რომელიც ჩვენი ადგილი იყო და თუ შერიგება იქნება (ამ დროს ოსმალეთს რუსეთთან ომი ჰქონდა), მაშინაც თურქის სახელმწიფოდ არ დაშთეს, არამედ გამოერთვას, რადგან საქართველოს მიწა არის და მრავალი ქრისტიანენი არიან მას შინა და ყოველს წელიწადს მძლავრებით მაჰმადიანად მრავალს გარდააქვევენ».

1783 წლის 24 ივლისს ერეკლემ და რუსეთის მთავრობამ ხელშეკრულობა დასდეს ერთმანეთთან, რომლის ძალით ქართლ-კახეთი გადავიდა რუსის ხელმწიფის მფარველობის ქვეშ. ამ ხელშეკრულობას _ ტრაქტატს აქვს ერთი მუხლი «არტიკული მეოთხე სეპარატისა», რომელშიაც რუსეთის იმპერატორი აღთქმასა სდებს, რომ ბრძოლის დროს ყოველ ღონესა და მეცადინეობას იხმარს იარაღის შემწეობით დაუბრუნოს საქართველოს მისი სამკვიდრონი, ე.ი. სამცხე-საათაბაგო და სხვანი; მშვიდობისა და ზავის შეკვრის დროს კიდევ მოვალეა დიდად ეცადოს და დაუბრუნოს საქართველოს მტრისაგან მოტაცებული ქვეყნები. ასეთია ერთი მუხლი რუსეთის და ქართლ-კახეთის შეერთების ხელშეკრულობისა...

1828 წელს თითქოს განხორციელდა ერეკლეს ოცნება. რუსის ჯარმა 23 ივლისს აიღო ახალქალაქი, 15 აგვისტოს ახალციხე და 2 სექტემბრის ადრიანოპოლის ხელშეკრულობით ჩამოართვა ოსმალეთს ორი უმთავრესი ნაწილი ძველი მესხეთისა _ ახალციხე და ჯავახეთი. მაგრამ, საუბედუროდ, სამშობლოში დაბრუნებულ მესხებს არავინ მიეგება დედის გულით. ავი იყო თუ კაი, ახალციხე და ჯავახეთი შერჩეული იყო სხვა წესწყობილებას, ორასი წლის განმავლობაში სცხოვრობდა სხვა კანონების ქვეშ, სხვა რჯული ჰქონდა, სხვა ხალხთან სცხოვრობდა და კავშირი წინანდელი მჭიდრო ერთობისა დანარჩენ საქართველოსთან უკვე დარღვეული იყო. ამიტომ საჭირო იყო დიდი სინაზე, დიდი გულმტკიცებულება, დიდი თანაგრძნობა და სიყვარული ახალციხელებისა და ჯავახელების ტკივილების დასაამებლად, მათი გულის მოსაგებად და დასახლოვებლად. ქართველი საზოგადოება მაშინ ძლიერ განუვითარებელი იყო, სუსტი ეროვნული შეგნება ჰქონდა და ვერ დააფასა სიდიადე ორი დაკარგული კუთხის დაბრუნებისა. იგი ვერ მივიდა ძმებთან გაშლილის გულით, ძმურად, მეგობრულად, ვერ გაუღვივლა მათ სამშობლოში დაბრუნება, რომელიც თუმცა სამშობლო იყო, მაგრამ დროთა ვითარებისა გამო ეუცხოვებოდათ, შეცვლილი იყო იმათთვის.

კიდევ უფრო ნაკლები მზრუნველობა გამოიჩინა, რასაკვირველია, მთავრობამ, რომელმაც ახლად დაპყრობილი ქართველი მაჰმადიანები თათრებად მონათლა, უნდობლად შეხედა და უპატივცემულად მოეპყრა ქართულ ენას, რომელიც აქა იქ კიდევ დაშთენილიყო. ხალხის სულიერის მდგომარეობით მშვენიერად ისარგებლეს გაფანატიკოსებულმა მოღვწეებმა და დაიწყეს ქადაგება: ვისაც სულიან ხორციანად დაღუპვა არ გინდათ, ოსმალეთში გადასახლდითო. ხალხი დაიძრა და დიდძალი გადასახლდა მცირე აზიაში; განსაკუთრებით ბევრი აიყარა ჯავახეთიდან, რომელიც თითქმის დაცალიერდა. გადასახლების მსურველებმა ოხრად მიჰყიდ-მოჰყიდეს ოჯახის ნივთეულობა, საქონელი, მამულ-დედული, სახლკარი, შეაბეს ურმები და გაუღდნენ ოსმალეთის გზას. ბევრი გაწყდა გზაში სიმშობილ-სიცვისაგან. ვინც გადარჩა, იმანაც ვერ იხეირა ახალ ადგილებში და ბევრმა მწარედ მოიგონა სამუდამოდ დაკარგული სამშობლო...

ახალციხის და ჯავახეთის მკვიდრთა გადასახლებას თითქოს სინარულით შეეგებნენ და მათ ნასახლარებზე საჩქაროდ დააბინავეს არზრუმელი სომხობა. 1828_30 წლებში ახალქალაქის და ახალციხის მაზრებში 90 ათასი სომეხი დასახლდა. მთავრობა მათ ყოველგვარს შეღავათს აძლევდა და ფულითაც დაეხმარა, სამეურნეო იარაღებიც დაურიგა.

ასე შეუსრულდა ერეკლე მეფეს სურვილი _ დაუბრუნდა საქართველოს ახალციხე და ჯავახეთი, მაგრამ გატიალებული და დაცარიელებული, და იქ, სადაც ოდესღაც მჭიდროდ სახლობდნენ ქართველები, სადაც ჰყვოდა ქართული კულტურა, სადაც დაიბადნენ სარგის

თმოგველი, შოთა რუსთაველი და სხვა დიდებული ქართველები, დღეს ქართველობის რიცხვი ძალზე შემცირებულია: ახალქალაქის მაზრაში ქართველები მხოლოდ 8_9 პროცენტს შეადგენენ, ხოლო ახალციხის მაზრაში 60_62 პროცენტს და აქედან სამი მეოთხედი გადარჯულებული ქართველია, რომელსაც თითქმის მთლად დავიწყებია თავისი ეროვნული ვინაობა. და ყველაზე უფრო საგულისხმიერო აქ ის არის, რომ ამ ადგილების დაცარიელება ქართველობისაგან და აქაური მესხების სრული გადაგვარება მოხდა მეცხრამეტე საუკუნეში!...

* * *

8. თუ საქრისტიანო საქართველოს ქართველობა სრულიად მოუმზადებელი შეხვდა 1828 წლის ამბებს, მოსალოდნელი იყო, რომ იგი მეტს სიფხიზლეს გამოიჩინდა 1878 წელს, როცა რუსეთმა შემოიერთა ბათუმის, ართვინის, ოლთისის და არდაგანის მაზრები ანუ, ძველებური სახელები რომ ვიხმართ, შემდეგი ნაწილები მესხეთისა: ქობულეთი, აჭარა, შავშეთი, ლიგანა, ნაწილი ჭანეთისა, კლარჯეთისა, ტაოსი, კოლა, არტანი და ერუშეთი...

1877_1878 წლის რუსეთისა და ოსმალეთის ომს დიდი ხანია მოელოდა ევროპა. თვითონ რუსეთიც კარგად ხედავდა, რომ მისი დავა ოსმალეთთან უომრად არ გათავდებოდა. მაგრამ ამასთანავე ცხადი იყო ყველასათვის, რომ მარტო რუსეთი და ოსმალეთი არ იყვნენ დარაზმულნი ბრძოლისათვის. ერთის მხრით ოსმალეთის ზურგს უკან იდგა ინგლისი, რომელიც ოსმალეთის გამარჯვებით არა ნაკლებ იყო დაინტერესებული, ვიდრე თვითონ ოსმალეთი, ხოლო ინგლისს მხარს უჭერდნენ ავსტრია-უნგრეთი და საფრანგეთი. მეორე მხრით რუსეთს ექომაგებოდნენ და თანაუგრძნობდნენ იტალია და გერმანია. ამიტომ ყველა შიშობდა, ვაი თუ რუს-ოსმალს შეტაკებამ საყოველთაო ცეცხლი გამოიწვიოსო. ლოდინი გაგრძელდა, მაგრამ ბოლოს ომი მაინც აუცილებელი შეიქმნა.

დიდის ინტერესით ადევნებდა თვალყურს ომის მოახლოვებას ქართველი მოწინავე საზოგადოება და ფართოდ უყურებდა მის მომავალ შედეგებს.

ჯერ კიდევ 1876 წელს, როცა ტფილისში მთავრობამ მოლაპარაკება გამართა ქართველ თ.-აზნაურობის მარშლებთან მილიციის დაარსების შესახებ, ს. მესხი სწერდა «დროებაში»: «მილიციას, უეჭველია, თოფებს დაურიგებენ და სამხედრო ხელობის სწავლებას დაუწყებენ... შემდეგ როგორ მოიქცევიან ისინი, რა კაცობას და ვაჟკაცობას გამოიჩინენ, _ ეს იმით ქართველობაზე, იმით გამჭირახობაზე იქნება დამოკიდებული. ამ თავითვე ჩვენ მხოლოდ ერთის თქმა შეგვიძლია: რომ ქართველი ქართველობას, თავის სამშობლოს სიკეთესა და სარგებლობას არ დაივიწყებს ამ საზოგადო შეტაკებისა და გაჭირვების დროს»...

დადგა 1877 წელი. უკვე თებერვალსა და მარტში ჰაერში ომის სუნი ტრიალებს. თოფი არ გავარდნილა, მაგრამ მომიზნებულია. აპრილის დამდეგს კი ომის გამოცხადებას დღე-დღეზე მოელიან. ამის გამო ნ. ნიკოლაძე ვრცელს წერილებს სტამბავს «დროებაში» და ურჩევს ქართველ საზოგადოებას, თუ როგორ უნდა მოიქცეს, ომი რომ დაიწყება. ავტორი ითვალისწინებს ომის გართულებას და ამბობს: «ჩვენ გვგონია, რომ ეს ომი, რომელიც ჯერ მარტო ორ სახელმწიფოს შუა ატყდება, ნელნელა წყვილწყვილა ჩამოითრევს ბევრს სხვა სახელმწიფოსაც. რადგანაც ომი აუცილებელი შეიქნა, სასურველია, რომ ის მაინც საბოლოო, გადაწყვეტი გამოდგეს, რომ მან სანიადაგოდ აავსოს ის საშინელი ორმო, რომელსაც ამდენი საუკუნის განმავლობაში ქვეყანა კაცის ძვლებითა და სისხლით ავსებს. სასურველია ისიც, რომ ამ ომმა აღვირი აუხსნას ევროპაში კეთილშობილურ ლტოლვილებას და გამარჯვება მიანიჭოს ძმობის საქმეს, იმ საქმეს, რომლისთვისაც ამოდენა სისხლი დაღვრილა». შემდეგ ნ. ნიკოლაძე განაგრძობს: «ჩვენ ქვეყანას დიდი სტრატეგიული და პოლიტიკური მნიშვნელობა მოელის აღმოსავლეთის ომში. საქართველოთი რუსეთი პირდაპირ შედის ოსმალეთში, მაშინ როდესაც დუნაიზე ამ ორ სახელმწიფოს შუა მდებარეობს მესამე თავისუფალი სახელმწიფო რუმინია, რომლის გადაჯირ-

გაღება (გადაღება) ყოველთვის ადვილი როდია. შავი ზღვის სიახლოვე საქართველოსთან, რუსეთის მოპირდაპირეს რუსეთის საზღვარშივე ომის შემოტანის ნებას აძლევს. ინგლისი მაგალითად პოლონეთს ვერ მიაღებდა, ვერც მოსკოვს, ვერც ყაზანს; ოდესის, რიგის ან ყირიმის აღება მას ვერავითარ სარგებლობას მოუტანს. საქართველოს კი ეხლა მაინც დიდი პოლიტიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობა აქვს ინგლისის თვალში. დღეს რომ ინგლისს ყველაზე უფრო იმისი ეშინიან, რუსეთმა ინდოეთისკენ, საშუალო აზიაში გზა არ გაიკაფოსო, ინგლისი ვერც ერთი მხრივ ვერ მიუდგება ამ ახალ გზას და ვერ გადაუჭრის რუსეთს, იმიტომ რომ ამ გზის წინ ევროპის მხრით რუსეთს ფარავით აფარებული აქვს საქართველო და კასპიის ზღვა; ინგლისს რომ საშუალება ჰქონდეს, საქართველო გადმოიაროს და კასპიის ზღვის გაღმა როცა მოინდომებს, მაშინ ჯარი გარდაისროლოს, როდილა მოერიდება რუსეთის გაძლიერებას საშუალო აზიაში: ინგლისს მაშინ ყოველთვის შეეძლება მოუჭრას რუსეთს მისგან გაკაფული ახალი გზა ინდოეთისკენ. ამის გარდა ინგლისს კარგად ესმის, რომ აღმოსავლეთის საკითხის დასაცხრომლად, რუსეთსა და ოსმალეთს შუა ომის გასაძნელებლად სასარგებლოა, რომ ეს ორი სახელმწიფო ერთმანეთს არსად არ ეკარებოდნენ თავიანთ საზღვრებით». ესაა შინაარსი ნ. ნიკოლაძის პირველის წერილისა. მეორეში მოჰყავს ბრიუსელის დეკლარაციის წესები იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა მოიქცეს ომის დროს არაშეიარაღებული, მშვიდობიანი ხალხი.

12 აპრილს რუსეთ-ოსმალეთის ომი გამოცხადდა. მაშინდელმა «დროებამ» და «ივერიამ», რასაკვირველია, წერილები უძღვნეს ამ ამბავს. «ივერია» სწერდა, ეს ომი სლავიანთა გასანთავისუფლებლად არისო (1877 წ. 14 აპრილი), ხოლო შემდეგ მაინც ცდილობს, უფრო ფართო იდეალი დაინახოს ომში და ასეთი მაღალის სიტყვებით ინუგეშებს თავს: «დღეს საომრად გამოსულს მხედრობას ეს უწერია დროშაზე: «ჩაგრულთა დასახსნელად და მჩაგვრელთა შესაკავებლად ამოიღო ხმალი ხელმწიფე იმპერატორმა». ამაზე უმშვენიერესი, ამაზე უპატიოსნესი, ამაზე უწმინდესი საგანი ბევრჯელ არა ჰქონია ომსა. ადამიანის სულგრძელობას უკეთესი საზრდო აღარ უნდა, ადამიანის თავგამომეტებულს მხნეობას უკეთესი ჯილდო» (1877 წ. 21 აპრ.).

გაზეთი «დროება» კი უმთავრეს ყურადღებას იმას აქცევს, რომ ჩვენმა ერმა სიფრთხილე, სიდინჯე გამოიჩინოს და არ ჩაიდინოს მოუფიქრებელი საქციელი. იმასვე იმეორებს ხაზგასმით, რაც უკვე სთქვა: «დაუიარაღებელს ხალხს უფლება არა აქვს ხელი გაანძრიოს მტრის წინააღმდეგ. ის რჩება შორიდან ან ახლოდან მაყურებლად მოწინააღმდეგეთ ბრძოლისა და სისხლის ღვრისა. ჩვენი ხალხიც ამ საფუძველზე უნდა დადგეს, ამ კანონს უნდა დაემორჩილოს. ამის გადაცდენა ხერხ არ დაგვაყრის. ჩვენი სამხედრო მდგომარეობა ამას მოითხოვს, ამას მოითხოვს აგრედვე ჩვენის მხრით კეთილგონიერული პოლიტიკური მოსაზრება. რასაც გვთხოვენ, ის მივსცეთ; მომეტებული ერთგულება ხშირად მომეტებულ მტრობაზე უარესია. წინდაუხედავად წაჩრა იქ, საცა ჩვენ საჭირონი არა ვართ, იქ, საცა არ გვთხოვენ, მოუფიქრებლად თავის აღება და კუდაბზიკური გალაშქრება ამისთანა მძიმე საქმეში, რაც ვნებას არ მოგვიტანს, ხერხ არ დაგვაყრის. ერთის სიტყვით, უნდა ვსთქვათ, რაც ვსთქვით წინად: ჩვენი მხნეობით გამოჩენილი თავ-აზნაურობა და საზოგადოდ ხალხი ახლა მარტო თავის მხნეობით არ გამოიჩენს თავს» (41). შემდეგ ნომერში გაზეთი არკვევს ომის მიზანს, ამბობს, რომ ომი გაფართოვდება თუ არა, სლავიანებს უთუოდ მოუტანს განთავისუფლებას, და ბოლოს დასძენს: «სხვა რა შედეგები ექნება კიდევ ამ ორთა შუა ბრძოლას, რა სივრცეს მიიღებს, როგორ გაძლიერდება და თუ ევროპა გაერია, მაშინ რა ბოლო ექნება, ვის თავისუფლებას დაეხმარება, ან ვის დალუპავს, ყველა ამის თქმა ახლა რასაკვირველია ძნელია...»

1878 წლის თებერვალში ომი შეწყდა და სან-სტეფანოს ხელშეკრულებით 19 თებერვალს დროებით ზავი ჩამოვარდა რუსეთსა და ოსმალეთს შორის. ომის შედეგი ბევრს არ აკმაყოფილებს. მოელიან, რომ ომი ხელახლა დაიწყება მალე და ეხლა მონაწილეობას მიიღებენ სხვა სახელმწიფონიც, განსაკუთრებით ინგლისი.

ინგლისის საზოგადოება მეტად აღშფოთებული იყო რუსის იარაღის გამარჯვებით. გაზეთები შიშობდნენ, ოსმალეთი მარტო ვერ შესძლებს წინააღმდეგობის გაწევას, რუსები სტამბოლს მიაღებენ და ინგლისი უთუოდ უნდა ჩაერიოს ომში, რომ შეაჩეროს რუსეთის გაძლიერებაო: ინგლისმა უნდა მიაშველოს ოსმალეთს ჯარი სტამბოლის დასაცავად, გადასხას დესანტი ბათომსა და სოხუმში და შეუტეოს რუსეთს ინდოეთის ჯარით გერატიდან. სან-სტეფანოს ხელშეკრულება რომ გამოცხადდა, ინგლისის მთავრობა გაცხარებით შეუდგა საომარ მზადებას. გენერალურმა შტაბმა შეიმუშავა ომის გეგმა: ინგლისელები და ოსმალოები არ შეებრძოლებოდნენ რუსეთს ევროპის ასპარეზზე, მთელის ძალით შეესოიდნენ ამიერ-კავკასიას და ამავე დროს ძლიერს დესანტს გადასხამდნენ შავის ზღვით სამხრეთ-რუსეთში. მაჰმადიანების გულის მოსაგებად ინგლისმა მოინდომა სახალიფოს აღდგენა და იმედი ჰქონდა, რომ მთელი სამაჰმადიანო აღსდგებოდა რუსეთის წინააღმდეგ...

ომის შეწყვეტა და სანსტეფანოს წინასწარი ზავი არ აკმაყოფილებს ჩვენს გაზეთს «დროებასაც», რომელიც სწერს: «კარგ ომს ცუდი მშვიდობიანობა სჯობიანო, ამბობენ რუსები. მაგრამ ჩვენთვის რომ ეკითხნათ, ამ სიტყვას შევებრუნებდით და ასე ვიტყოდით: ცუდს მშვიდობიანობას კარგი ომი სჯობიან.» (1878 წ. 2 ივლ.)

მაგრამ მშვიდობიანობის სურვილმა გაიმარჯვა, ევროპის სახელმწიფონი მორიგდნენ ბერლინის კონგრესზე (1878 წ. 13 ივნისი _ 13 ივლისი) და რუსეთსა და ოსმალეთს შორისაც სრული მშვიდობიანობა ჩამოვარდა. ევროპა აცდა მსოფლიო ომს, რომელსაც დღე-დღეზე მოელოდნენ.

ომის გათავებას მამინდელმა ქართულმა პრესამ მეტად ცოტა წერილი უძღვნა. «დროების» 11 აგვისტოს ნომერში შემდეგს ვკითხულობთ მხოლოდ: «გათავდა ომი. ავად თუ კარგად მშვიდობიანობა დამყარდა. ბერლინის კონგრესმა გაარიგა ევროპის დახლართული საქმეები და იმედი მოგვცა, რომ ამ რამდენისამე წლის განმავლობაში მაინც ომის ნუ გეშინიათო...» გაზეთის აზრით, ომის დროს აშკარავდება ყოველი ხალხის ღირსება და ნაკლულოვანება, ომმა ბევრი რამ ასწავლა რუსეთს და იგი უეჭველია დაადგება რევოლუციების გზას და ახალ წესებს შემოიღებსო...

უფრო დინჯად და ვრცლად შეეხო ომის შედეგებს თვითური ჟურნალი «ივერია» 1879 წლის პირველი ნომრის მიმოხილვაში, სადაც სხვათა შორის, სწერდა: «ბალკანეთის ნახევარ კუნძულზე აღმოსავლეთის საქმეს ბერლინის ხელშეკრულებით წვერი შემოერღვა, როგორც პაქიქს და რაკი წვერი შემოერღვა; ბოლომდის რღვევით უნდა წავიდეს. ჩვენ აქ რა შუაში ვართო? _ იტყვის მკითხველი. ეს პატარა ქვეყანა, რომელსაც ამიერ-კავკასიას ეძახიან და სადაც უპირატესობა ყოველის მხრით ქართველობას უპყრია, დღეს იმ ქვეყნად შეიქნა, რომელშიაც ბერლინის ხელშეკრულების შემდეგ გამოიკვანძა დიდი კვანძი აღმოსავლეთის საქმისა. ჩვენის ფიქრით, ეხლა აღმოსავლეთის საქმემ, აქამომდე სლავიანებზე გაჩერებულმა, აქედ აზიაში გამოიწია და რუსეთი და ინგლისი, _ ეს ორი დაუძინებელი მეტოქე აზიაში მფლობელობისათვის, _ აქ აზიაში დაეჯახებიან ერთმანეთს და ბოლოს საქმე იქამდის მივა, რომ მაგ საქმის კვანძი აქ უნდა გაიხსნას. რით გაიხსნება ეს კვანძი, ხმლით გაკვეთენ თუ საცივილიზაციო ღონისძიებითა, ამისი გადაწყვეტილად თქმა ძნელია წინადვე... ჩვენ აქ საპოლიტიკო სიგელს არა ვწერთ და ამიტომაც ესე გაკვრით ვლაპარაკობთ ამ საგანზედა და ჩვენს მკითხველს ჩვენს ამონაფიქრებს ვაუწყებთ სმენისა და გაგონებისათვის. ჩვენ აქ გვინდოდა, როგორც ლიტონს მემატთანეს, შეგვენძნა, რომ აზია საერთოდ და ჩვენ საკუთრივ ვართ საჭირონი არამც თუ ჩვენის თავისთვის მხოლოდ, არამედ სხვისთვისაც. თუმცა ბევრი რამ შეიცვალა ქვეყნიერებაზედ ამ 5_6 წელიწადში, მაგრამ ეს მიწის ყელი, რომელსაც კავკასიას ეძახიან, რომელიც აზიისა და ევროპის კარად ყოფილა წინად და რომლის დაპყრობისათვის ბევრი სხვა და სხვა ხალხის სისხლი დაღ-

ვრილა, მაინც ისევ კარგად დარჩა და ხალხთა შორის შუღლისა და ცილების მიზეზად იქნება კიდევ».

ამ საზოგადო მოსაზრების შემდეგ ავტორი წერილისა განაგრძობს: «ბერლინის ხელშეკრულობამ ერთი დიდი სიკეთე შეგვძინა და ამ მხრით შარშანდელი წელიწადი ჩვენთვის ფრიად ღირსსახსოვარია: ჩვენი ძმები, ჩვენი სისხლ-ხორცი, ჩვენთან ერთად «მებრძოლი შავი ბედისა», ჩვენის გამორების ბუდე, ჩვენის უწინდელის განათლების და სწავლის აკვანი, ჩვენი ძველი საქართველო დღეს ჩვენ შემოგვიერთდა და თუ კარგად მოიქცევით, ვის ხელთაც აწ მათი ბედია, ჩვენთან იქნება კიდევ სამუდამოდ. წარსულმა ომმა ბევრი სისხლი დაწმინდა ქართველობისა, ბევრმა ჩვენმა აფიცრობამ თავის ყმაწვილკაცობის დღენი დალია ამ ომში, ბევრი წარვიდა მეთქი ამ წუთი-სოფლიდან თვისტომთაგან დაუტირებელი, ბევრი დაიხოცა სახელოვანის სიკვდილით და მათი სახელი არც კი არავინ ახსენა და აღიარა. საწყალნო, ეგრე გულგმირად თავდადებულნო ყმაწვილ კაცნო! თქვენ, საცა ჭირი იყო, პირველნი იყავით ნებით თუ უნებლიედ, და საცა ლხინი იყო, უკანასკნელნი!»

ავტორი თავს იწუგებებს, რომ დაკარგული ძმები მაინც დავიბრუნეთ, რომ «ამ დიდ საქმეს ძმათა შეერთებისას ჩვენი საკუთარი სისხლი ზედ გადაესხა»...

ასე იყო თუ ისე, ომი გათავდა. რუსეთმა შემოიერთა ბათუმისა და ყარსის ოლქები და საქართველოს დაუბრუნდა დიდი წილი მოწყვეტილი შვილებისა. მაშინდელს ქართულს პრესას ნათლად ჰქონდა გათვალისწინებული ის მძიმე მოვალეობა, რომელიც დააწვა ქრისტიანს, განათლებულს ქართველობას გამაჰმადიანებელი მოძმეების შემოერთებით. ახლად დაპყრობილ კუთხის მკვიდრნი უცხონი იყვნენ რუსეთისათვის და საჭირო იყო დიდი სიფრთხილე და კეთილი მოპყრობა მცხოვრებთა ნდობის მოსაპოვებლად, წესიერების და მშვიდობიანობის დასამკვიდრებლად მათ შორის. ჯერ კიდევ ბერლინის კონგრესი დამთავრებული არ იყო, რომ «დროება» სწერდა 5 ივლისის თარიღით: «მთავრობა უეჭველია მიიღებს მხედველობაში ამ ახლად შემოერთებულ ხალხის ხასიათს, ჩვეულებას, სარწმუნოებას, და ამისდაგვარად მოიქცევა. ამ თავითვე აქ დიდი სიფრთხილე, ერთობ წინდახედული, და გამჭირახობა გვმართებს. საჭიროა ისეთი კაცების დანიშვნა გამგებლებად, რომლებიც კარგად უნდა იცნობდნენ ადგილობრივ მდგომარეობას, ხალხის ზნეს, ენას, ხასიათს, ჩვეულებას...» _ ბათუმის მხარე ომისაგან მთლად აოხრებული, აწიოკებული იყო, ხალხში დიდი სიმშლილობა და გაჭირვება ჩამოვარდა, და ჩვენი პრესა დაბეჯითებით წინადადებდა აძლევს მთავრობას, დაეხმაროს გაჭირვებულთ, და თან მოუწოდებს შეგნებულ ქართველ საზოგადოებას, მიეშველოს ძმებს.

მაგრამ ქართული პრესის განსაკუთრებული საზრუნავი ისაა, რომ ქრისტიანი ქართველობა დაუახლოვდეს მაჰმადიან ქართველობას, მივიდეს მასთან ძმურად, მიუტანოს განათლება, დაიჭიროს მტკიცე და მჭიდრო ერთობა. ამისთვის კი პირველი საქმეა ახლად შეძენილ ძმების გაცნობა. ამის გამო ს. მესხი სწერს: «ჩვენ, რუსის ქართველები, თითქმის სრულებით არ ვიცნობთ ამ ახლად ჩვენს უბეში დაბრუნებულ მოძმეებს. ვიცით მხოლოდ, რომ ყველა ესენი გამაჰმადიანებულნი არიან, რომ მომეტებულს ნაწილს ამათგანს ძველი საქართველოს ხასიათი და ჩვეულება ჯერაც არ დავიწყნია, ვიცით, რომ ზოგან იმათ თავიანთი სამშობლო _ ქართული ენა ჯერაც არ დაკარგვიათ, და სხვა არაფერი». «ამიტომაცო, განაგრძობს «დროების» პუბლიცისტი: ჩვენი სამღვთო მოვალეობა არის, რომ კარგად გავიცნოთ ეს ახლად შემოერთებული ჩვენი თანამოძმეები და იმათაც გავაცნოთ ჩვენი თავი. უამისოთ ჩვენ შორის ერთობა და ნამდვილი ძმობა, ერთი ხალხის შვილობა თავის დღეში არ ჩამოვარდება. როგორი ერთი საქართველოს შვილნი, როგორი თანამოძმენი ვიქნებით, თუ ერთმანეთისა ვერას გავიგებთ, თუ ერთმანეთის ჭირი და ლხინი, ბედი და უბედობა, ავი და კარგი არ გვეცოდინება».

ხოლო როგორ უნდა მოხდეს ეს გაცნობა? ავტორი ასახელებს ამის საშუალებას _ ესაა ერთმანეთში მისვლა-მოსვლა, ქართული სკოლების გახსნა, სადაც სწავლება უთუოდ ქართუ-

ლად უნდა იყოს, და ქართული წიგნების გავრცელება.¹ ამასვე იმეორებს ს. მესხი თავის მეორე წერილში, ხოლო დასძენს: «აუცილებლად საჭიროა, რომ ჩვენ არ შევეხოთ ახლად შექმნილ ქართველების სარწმუნოებას... სარწმუნოების განსხვავება არ დააბრკოლებს, არ დაუშლის ჩვენსა და იმათ ერთობას...»

1878 წლის ნოემბერში ქართველი მაჰმადიანების დეპუტაცია ჩამოვიდა ტფილისში _ 16 კაცი. ქართველმა საზოგადოებამ სადილი გაუმართა დიმ. ყიფიანის მეთაურობით. სადილს დაესწრნენ გარდა დ. ყიფიანისა, გრ. ორბელიანი, კონს. მამაცაშვილი, იასე ანდრონიკაშვილი, დიმ. ფურცელაძე, აკაკი წერეთელი (ილ. ჭავჭავაძე ტფილისში არ იყო), გ. წერეთელი, ს. მესხი, ივ. კერესელიძე, პ. უმიკაშვილი და სხ. სადილზე დიდი სიხარული იყო და ბევრი სიტყვა ითქვა. სხვათა შორის, სადღეგრძელო წარმოსთქვა აკაკიმ. მოიგონა წინაპრების ანდერძი _ ენისა და ეროვნების დაცვა-და აღნიშვნა, რომ ერთიცა და მეორეც ორივე ძმას დაუცავს. «ახლა ვხედავთ, სთქვა პოეტმა: რომ ჩვენის წინაპრების დანაპირები აქეთაც და იქითაც შენახულა და ამით სჩანს, რომ ჩვენს შორის ძმური კავშირი თურმე არაოდეს არ ყოფილა მოშლილი! დიად, დღემდი თუ ცალ-ცალკე შეგვიანხავს ის ანდერძი, დღეს უფრო ადვილად და ძლიერად ავასრულებთ, თუ კი ძმურად მივცემთ ერთმანეთს ხელს, დავადგებით ერთ გზას და მივმართავთ ერთ მიზანს». აკაკიმ ასე დაათავა სადღეგრძელო; «თუ ჩვენი წინაპრები ადევნებდნენ თვალს ქვეყნის მოძრაობას, ნურც ჩვენ ვიქნებით თვალ-დახუჭული... მზად ვიყით, რომ ბედს, საიდანაც უნდა მოდიოდეს, კარი გავუღოთ, და უბედობას ვეწინააღმდეგოთ... მაგრამ რომ კიდევ უფრო გავძლიერდეთ, ვიცნოთ ჩვენი თავი, დავაფასოთ ჩვენი წინაპრები და თვალყური ვადევნოთ დროთა ვითარებას, საჭირო არის, რომ ვეცადოთ ჩვენი შვილების გამოზრდას... მივცეთ გზა განათლებას»...

ასე შეეგება მოწინავე ქართველი საზოგადოება 1877_1878 წლის ომს და სამაჰმადიანო საქართველოს ნაწილების შემოერთებას, ასე ჰქონდა შეგნებული თავისი მოვალეობა მოძმეების წინაშე. ვრცლად გაგაცანით ჩვენი მამების აზრები. მათთვის საჭირო არაა განმარტება, თავისთავად მეტყველობენ და ბევრს რასმეს გვეუბნებიან. თითქოს დღეს დაიწერა ის, რაც 37 წლის წინად დაწერილა. თითქოს ჩვენი მამები ჩვენის ენით ლაპარაკობენო. მამინდელი ფიქრი ეხლანდელი ფიქრია, მამინდელი წუხილი _ ეხლანდელი წუხილი, მამინდელი ზრახვა _ ეხლანდელი ზრახვა! ფრიად საგულისხმიეროა, რომ ისე ვწუხდით მაჰმადიან მოძმეების გაჭირვებისათვის, როგორც დღეს, მამინაც ასე ვხედავდით, რომ ჩვენი ეროვნული განვითარება დაჟინებით, გარდაუვალად მოითხოვს მაჰმადიან და ქრისტიან ქართველების სრულს კულტურულს-ეროვნულს გაერთიანებას, და ისე ხმამაღლა მოვუწოდებდით ერთმანეთს ამ მიზნის განსახორციელებლად, როგორც დღეს. ხოლო ვგოდებდით, ვწუწუნებდით, ვლაპარაკობდით და საქმეს კი არ ვაკეთებდით. იყო სიტყვა, საქმე კი არა! იყო ბევრი მომწოდებელი და გამკეთებელი კი თითქმის არავინ და ეხლაც მძიმე მოვალეობის დიდი ეროვნული მიზნის წინაშე ვდგევართ, როგორც ვიდექით ამ 37_38 წლის წინად.

9. მაგრამ თვალი გადავავლოთ იმას, თუ როგორ შეხვდა ბათუმის მხარის მაჰმადიანი ქართველობა ისეთს დიდს მოკლენას, როგორც იყო ახალ სახელმწიფოში გადმოსვლა. ეს საკითხი ჯერ კიდევ გამოურკვეველია და აქ მოვიყვან მოკლე ცნობას, რომელიც მოთავსებული იყო 1879 წ. «ივერიაში»: ომის გათავების შემდეგ «ბათუმის ოლქის ქართველები დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ოსმალნი დასუსტებულნი არიან და რუსები ევროპის თანაგრძნობას მოკლებულნი, და რადგან ისინი ერთის ხელიდან მეორესთან უნდა გადასულიყვნენ, მოინდომეს სრული თავისუფლების შოვნა. გაცხარებით შეუდგნენ სამზადისს. ხელად მოაგროვეს ათი ათასი რჩეული ვაჟკაცი, ახალი სისტემის თოფებით შეიარაღებული; ცოლშვილი გახიზნეს; ინგლისის

მთავრობას ადრესი გაუგზავნეს, ვითომდა «შენი ქვეშევრდომობა გვინდა და დაგვეხმარე ოს-მალ-რუსებისაგან თავი დავინხნათო», და დაიწყო ორი ინგლისის გაზეთის კორესპონდენტებთან მოლაპარაკება, რომლებიც დესპანებად მიიღეს... ინგლისის მთავრობა ჯერხანად ყუჩობდა; კორესპონდენტებმა კი ურჩიეს, რომ რადგან ინგლისის მართებულობა აშკარად ვერ დაეხმარება მათ წადილის ასრულებაში, სჯობს ისევ ევროპის საზოგადოებას მიმართონ ნიუ-თიერ დახმარების თხოვნითო. _ ამ დროს ბათუმელი კორესპონდენტი სწერდა გაზ. «ტიან»-ში: «რადგანაც აქაურ ქართველებს სძულთ რუსები და ეჯავრებათ ოსმალნი, ვგონებ ევროპა ძალიან კარგად მოიქცევოდა, რომ ბათუმის ოლქიდან, რომელიც როგორც ვიცით, ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილობის წყალობით, ერგო რუსეთს, შეადგენდეს დამოუკიდებელს სამთავროს ევროპის მფარველობის ქვეშ _ იმ სისხლის ღვრის ასამორებლად, რომელიც აუცილებლად მოხდება თუ ეს ოლქი კონგრესის განაჩენს მიანებეს.» თუმცა ევროპამ ეს აზრი მოიწონა, მაგრამ მის ასასრულებლად ხელი არ მიუყვია და საქმე ინგლისის ანაბარად მიაგდო... ინგლისმაც რაღაც მოსაზრების გამო დახმარების უარი უთხრა ბათუმის ოლქის ქართველებს და ურჩია კონგრესის განაჩენს დამორჩილებოდნენ... ბათუმის ოლქის ქართველებმა რა დაინახეს, რომ მათი სურვილის შესრულება შეუძლებელი იყო, თავი მოიხარეს»...

მაგრამ მართა ამით არ განისაზღვრებოდა მაჰმადიან ქართველების სულიერი განწყობილება. ბერლინის კონგრესის გათავების შემდეგ რუსის მთავრობამ გამოუცხადა ბათუმის მხარის მცხოვრებლებს: ვისაც არა გასურთ აქ დარჩენა და ოსმალეთში გირჩევნათ გადასახლება, სამი წლის ვადა გეძლევათ: ვინც ამ ხნის განმავლობაში გადასულობარო, გადასულობარო, მერე კი ნება არ გაქვთო. სამი წლის განმავლობაში მთელი ბათუმის ოლქი ღელავდა. ოსმალეთიდან აგენტები გადმოდიოდნენ და უქადაგებდნენ ხალხს _ რუსეთში არ დარჩეთ, რჯულს გამოგიცვლიან, ოსმალეთში გადმოდიოთ, იქ თავისუფლად და ბედნიერად იცხოვრებთო. ამ ქადაგებას ძლიერ უწყობდა ხელს ოლქის მეტად გაჭირვებული მდგომარეობა. ომის გათავების შემდეგ მთელს მხარეში დიდი სიმშლილობა ჩამოვარდა, რადგან ხალხი ომში იყო გართული, იარაღი ეჭირა ხელში და ხვნა-თესვისთვის არავის ეცალა. მკვიდრთ გული აუცრუვდათ მამაპაპულ მიწა-წყალზე და მთელი მესამედი გადასახლდა ოსმალეთში, სადაც ათასგვარ გაჭირვების მეტი არა დახვდარა. ხოლო ვინც სახლში დარჩა, არც ის იყო დამშვიდებული. ნამეტურ შეწუხებულნი იყვნენ მცხოვრებლები ახალი მოხელეებისაგან და საქმე იქამდის მივიდა, რომ ხალხი აჯანყდა და მთავრობა იძულებული გახდა ჯარი გაეგზავნა მის დასაწყნარებლად... მთავრობამ ბათუმის ოლქს ცალკე სამხედრო გუბერნატორი დაუნიშნა, გაჰყო ნაწილებად და თანდათან დაამკვიდრა თავისი წესები.

10. აღსანიშნავია, რომ რუსის მთავრობამ ბათუმის მხარეშიაც განიმეორა ის შეცდომა, რაც ჩაიდინა ახალციხის და ახალქალაქის მაზრების ქართველ მაჰმადიანების შემოერთების დროს. იმის მაგიერ, რომ დამყარებოდა ქართულ ენას, როგორც საუკეთესო საშუალებას ქართველ მაჰმადიანების გულის მოსაგებად, დასახლოვებლად, მთავრობამ ქართულს დაუწყო დევნა და თვითონ მკვიდრნი გამოაცხადა ოსმალეობად და თათრებად. ტყვილად სწერდა გონიერი ვეიდენბაუმი: «იქ, სადაც არ ესმით ოსმალური, რასაკვირველია, ხმარებაში იქნება ქართული. მაგრამ იქაც, სადაც ხალხმა ოსმალური იცის, ოფიციალურ ენად უნდა იყვეს, ჩემის აზრით, ქართული. ამ უკანასკნელი ენის დავიწყება მცხოვრებლებმა უმთავრესად იმიტომ დაიწყეს, რომ ოსმალს მთავრობის დროს ყველა მოხელე ოსმალურად ელაპარაკებოდა, ხოლო ქართულს ზიზღით უცქეროდა, როგორც არა მაჰმადიანურ ენას და თვით ქართველის სახელი სამარცხვინო იყო. მაგრამ ეხლა თუ მთავრობა ხალხს ქართულად გამოელაპარაკება, იგი უნებურად მოიგონებს თა-

ვის ძველს ენას და ილაპარაკებს ქართულად. ამას კი დიდი მნიშვნელობა აქვს. ენის აღდგენა აღადგენს ხალხში ჯერ მთლად არ გამქრალს გრძნობას ერთობისას საქართველოსთან და ხალხი ზნეობრივად გადმოიხრება საქართველოსკენ ისე, როგორც ეხლა მიისწრაფვის ოსმალეთისკენ...» საუბედუროდ, რუსის მოხელეებმა ყურად არ იღეს ასეთი გონიერი პოლიტიკა და თითქოს ოსმალეთიდან გადმოსული ფანატიკოსი აგენტები ყოფილიყვნენ, აგონებდნენ მცხოვრებლებს: თქვენ ოსმალეები ხართ და არა ქართველები, ქართველებთან საერთო არა გაქვთ რა, ქართული დაივიწყეთო. სკოლებიდან ქართული ენა გამოდევნეს, ხალხს სასამართლოსა, ადმინისტრაციულ დაწესებულებაში და სხვაგან ყოველთვის ოსმალურის მცოდნე თარჯიმნებით ელაპარაკებოდნენ, უწყებას და განცხადებას ოსმალურად უგზავნიდნენ. ერთი სიტყვით ქართული და ქართველობა ისე აიგდეს აბუჩად, როგორც არ ყოფილა ოსმალეთის დროსაც. ამ მდგომარეობას საუცხოვოდ ახასიათებს ერთი მაჰმადიანი ქართველი, რომელმაც შემდეგი უამბო ზ. ჭიჭინაძეს: «ბათუმის სუდში მკითხეს: ვინა ხარო? უთხარი: ქართველი ვარ. ძალა დამატანეს, რომ თათარი ხარო. მე უთხარი: ქართველი! იმათ, თათარიო! ბოლოს თარჯიმანი მოიყვანეს და იმან მკითხა, მასაც ასე უთხარი. არაო, მაინც მითხრა: შენ თათარი ხარ და რჯულიც თათრული გაქვსო. მე მაინც ჩემი უთხარი: მე ქართველი ვარ და ქართული ზნეჩვეულება მაქვს, ჩემ რჯულთან რა ხელი გაქვთ...»

ასეთი ბრმა პოლიტიკა დღემდის შეუცვლელია. მოგაგონებთ ორს მაგალითს: 1908 წ. წერაკითხვის საზოგადოებამ ქართული სკოლის გახსნა ითხოვა ართვინის მაზრაში, ჭინკათხევში. ამაზე მაზრის უფროსმა მოიწერა: აქაური მკვიდრნი თუმცა ქართულად ლაპარაკობენ, მაგრამ თავიანთ თავს მაჰმადიანებად სთვლიან და წერაკითხვის სწავლა არ უნდათ, მხოლოდ ოსმალურისა და რუსულისაო. ამას ამბობდა მაზრის უფროსი, მაშინ როცა თვითონ მცხოვრებლები თხოვნაში დაჟინებით სწერდნენ:

ჩვენ ქართველები ვართ და ქართული წიგნი გვინდა ვისწავლოთო...

ამ სამი თვის წინათ აქარაში, სოფ. ხულოში მივიდა საგანგებო მინდობილობით გენერალი პ., რომელმაც ხალხს სიტყვით მიმართა რუსულად და მერე ეს სიტყვა თარჯიმანს ქართულ ენაზე კი არ გადაათარგმნინა, იმ ენაზე, რომელიც ხალხის დედა-ენაა და რომელზედაც ხალხი ლაპარაკობს, არამედ მისი სიტყვა ოსმალურად გადაუთარგმნეს მცხოვრებლებს. ასეთი მაგალითი ერთი, ორი და სამი არაა...

* * *

11. როგორ მდგომარეობაშია დღეს ქართული ენა, ქართველობის შეგნება, ქართული ეროვნული ელფერი ძველებური მესხეთის ან ეხლანდელი სამაჰმადიანო საქართველოს საზღვრებში? სად შერჩენია ხალხს ქართული სული და იერი, სად ქართველობა გამქრალა და წაშლილა სამუდამოდ?

ამის შესახებ გასული საუკუნის დასასრულის და ამ მდგომარეს დასაწყისის მოგზაურები და მკვლევარები გადმოგვცემენ შემდეგს ცნობებს.

როგორც ვიცით, ნაწილი მესხეთისა ჯერ კიდევ ოსმალეთის ხელშია _ ესაა ლაზისტანის სანჯაყი (ქანეთი) და ნაწილი არზუმის ვილაიეთისა (კლარჯეთის და ტაოს სამხრეთ-დასავლეთი მხარე). ქანები ან ლაზები თავის ლაზურ ენაზე ლაპარაკობენ, რომელიც ცოტათი განსხვავდება მეგრულის კილოსაგან (ლაზი და მეგრელი თითქმის ერთი და იგივე მცნებაა: სვანები მეგრელს ზანს ეძახიან და სამეგრელოს ლაზან), ხოლო დღეს მეტად სუსტი ეროვნული შეგნება აქვთ და ძლიერ მკრთალი წარმოდგენა თავის ქართველოურ ნათესავობის შესახებ. აკადე-

მიკოსი ნ. მარი, რომელიც ამ რამდენისამე წლის წინად იყო ოსმალეთის ლაზისტანში, ამბობს: ლაზისტანის მხოლოდ ორს კაზაში _ ხოფისა და ათინისაში ლაპარაკობენ ეხლა ლაზურადო¹.

თავის მშობლიურ ენას ლაზები მეტ წილად ზიზღით იხსენიებენ; რცხვენიათ ილაპარაკონ დედაენაზე. ჯერ კიდევ მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში ლაზები ოსმალეთში დამოუკიდებელ მალას წარმოადგენდნენ, ოსმალოებს მტრობდნენ. ეხლა კი ამის ნასახი-ღა თუ მოიპოვება ზოგს ალაგას, საერთოდ-კი ლაზები გამსჭვალულნი არიან ოსმალურის მამულიშვილობით და მტკიცედ ერთგულობენ ოსმალეთს. ეროვნული ტრადიციები აღმოფხვრილია; ძველი ნაშთების შესახებ ხალხი ამბობს, რომ ეს მეგრელების აშენებულია, და ჩვენ მხოლოდ სამასი წელიწადია, რაც გავჩნდით ქვეყანაზე. «ლაზები, როგორც ერი, სრულ გადაგვარების გზას ადგან, _ ასეთია დასკვნა მეცნიერი მოგზაურისა.

რაც შეეხება არზრუმის ვილაიეთის მკვიდრთ, მათ სრულებით დაივიწყეს ქართული, გადაგვარდნენ და ამათი გადმორჯულებ-გადმოქართველება ეხლა ფრიად საძნელო საქმეა. პატივცემული გ. ყაზბეგი მოგვითხრობს, რომ ლაზისტანის მთის აღმოსავლეთ ფერდობზე, ისპირის ტოტზე პარხალზე არის სოფელი (და ერთი უდიდებულესი ქართული მონასტერთაგანი), და ამ სოფელში 1874 წ. რამდენიმე მეკომური ცხოვრობდა, რომლებიც ქრისტიანობას აღიარებდნენ. ალბათ დღეს ესეც აღარ არის (პარხალი 10_12 ვერსითაა დაშორებული რუსეთის საზღვარს).

ეხლა თუ გადმოვალთ რუსეთის მესხეთში, დავინახავთ, რომ თითქმის ამგვარსავე მდგომარეობაშია ქართული ეროვნება და ენა არტანის (არდაგანისა) და ოლთისის ოლქებში. ალ. ფრონელი სწერდა 1909 წელს: «ფოცხოვისა და ჯაყის წყალის ხეობაში, კოლასა, არტანსა და ერუშეთს სრულებით აღარ იციან ქართული; დაბა სოფლების სახელები, მთისა და გორაკებისა, ველ-მინდვრებისა, მდინარეებისა და რუგებისა ისევე ქართულია, მაგრამ გადარჯულებულს აქაურ ქართველს აღარ ეყურება მათი მნიშვნელობა. სახელწოდება სოფლებისა: საიხვე, ზეგანი, ნაქლაქევი, ცხრაწყარო, სამღერეთი, წურწყაბი, ალი, ყველი, არსიანი, ჯაყის-წყალი და სხვანი უცხო და გაუგებარი სიტყვებია აქაური ქართველებისათვის. იგი ვერ მიხვდება, რომ ეს სახელები და სიტყვანი ქართულია და შექმნილი ქართველი კაცის გენიოსებით, ჭკუა-გონებით. ბუნდოვნად ახსოვს მარტო, რომ ოდესღაც იყო ქართველი, მაგრამ დღეს თავის თავს უწოდებს თათარს, იცის თათრული ენა და ქართული და ქართველობა აღარაფრად ეპრიანება»¹.

იგივე ავტორი, რომელიც კარგა ხანს სცხოვრობდა ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებში, გვეუბნება ახალციხელ მესხების შესახებ: «ყველაზე ადრე შეითვისა ოსმალური ენა მაღალმა წოდებამ, ე.ი. თავად-აზნაურობამ, შემდეგ ბეგები რომ დაერქვათ. რაც ხანი გადიოდა, ქართული ენის ცოდნა თანდათან სუსტდებოდა და დღეს თითქმის აღარავინ იცის. თითოთ დაითვლება იმათი სახელი და გვარი, ვინც ამ ხანად ლაპარაკობს სუფთა ქართულს... გლეხობა უფრო მძიმედ ითვისებდა ოსმალურ ენას; დედაკაცობა ხომ, რადგან კერას არ სცილდებოდა და სულ შინ იჯდა, სრულებით არ ეტანებოდა ოსმალურს. დღესაც ბევრია იმისთანა მიყრუებული სოფელი, სადაც თუმცა მაჰმადის რჯულია გამეფებული, მაგრამ ოსმალურმა ფეხი ვერ მოიკიდა მკვიდრად დედაკაცობაში. საოცარი ამბავია, მაგრამ შეურყეველი და ჭეშმარიტი ისაა, რომ ქართული ენა დაიჩაგრა რუსების მისვლის შემდეგ სამცხე-საათაბაგოს. არის ისეთი სოფლები, სადაც მოხუცებულები კიდევ ლაპარაკობენ ქართულს. ხოლო ყმაწვილკაცობა სრულებით აღარ ეტანება ქართულს. მიზეზი ისაა, რომ ქართულმა დაჰკარგა ფასი ხალხის თვალში რუსების მართვა-გამგეობის დროს, აღარაა ხმარებაში სკოლაში, სასამართლოში, ადმინისტრაციაში. ამიტომ ქართული ენა აღარავის ეპიტნავენა, ვითარცა პატივყრილი და გამოუსადეგარი. მესხი მაჰმადიანი სუფთად ლაპარაკობს ქართულად აწყურისა, იდუმალისა და კლდის სამამასხლისოში. ნარეგ-ნარეგად სხვა დანარჩენ სამამასხლისოებშიც მოიპოვება ქართულად

მოლაპარაკე სოფელი, მაგრამ საერთოდ რომა ვსთქვათ, თუ დროზე რიგიანი სკოლა არ მივაშველეთ ამგვარ სოფლებს, ქართული ენა ძირიან-ფესვიანად ამოვარდება» (127_30).

კიდევ უფრო გადაგვარებულია ჯავახეთის მაჰმადიანი ქართველობა, რომელიც ან სრულიად აღარ ლაპარაკობს ქართულად ან თუ ლაპარაკობს, ისე ცუდად, რომ ძლიერ მიხედვით მის ლაპარაკის აზრსა (ალ. ფრ. 167). ქართველი მაჰმადიანი ჯავახეთში ძალიან ცოტადა დარჩა. იქა-აქ შერჩენიათ ქართული გვარები: ვაჩნაძე, გეგიძე, აბაშიძე, ფალავანდიშვილი. გარდა მაჰმადიანი ქართველებისა რამდენსამე სოფელში ბინადრობენ მართლმადიდებელი ქართველები და ხიზაბავრასა, ხულგუმოს, ბავრას, კართიკამს და კურცხის ცხოვრობენ სომხის ტიბიკონის ქართველი კათოლიკენი.

ახლა თუ გადმოვალთ ბათუმის მხარეში, დავინახავთ, რომ აქ ქართული ენა და ქართული ეროვნული ელფერი უფროა დაცული და განსაკუთრებით იმ ადგილებში, რომლებიც ზედ ეკვრიან საქრისტიანო საქართველოს. ბათუმის ოლქში უახლობელესი ნაწილი კინტრიშის ხეობა ან ქობულეთია. აქ ქართული ენა სუფთადაა დაცული და ოსმალური ოცში ერთმა არ იცის, ქალები კი მარტო ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ. დაცულია ქართული სიმღერები. არიან ქართული წერა-კითხვის მცოდნენიც. ქობულეთში ქართულს ლაპარაკობენ გადმოსახლებული ბერძნები და თურქებიც. ხალხს ქართველებისაკენ აქვს გული, ხოლო საწინააღმდეგო აგიტაციას ეწვეიან ოსმალეთიდან გადმოსული მოღლები, რომლებიც დიდს სიძულვილს უქადაგებენ მკვიდრთ ქრისტიანობისას და მამასადამე ქართველ ქრისტიანებისაც.¹

გასული საუკუნის ბოლოს აჭარა მიმოიარა თ. სახოკიამ, რომელიც ასე აგვიწერს ქართული ენის მდგომარეობას:² «მიუხედავად სამინილის ბრძოლისა, რომელიც სარწმუნოების გავლენით მაჰმადიანობამ გამართა, თითქმის ხელშეუხებლად და პირვანდელის სიწმინდით დაცულია ქართული ენა შიდა აჭარაში და იმ ადგილებში, რომელიც ზედ აკრავს გურიას. მაგალითად სოფ. ჭვანის ქართული განთქმულია და შიგ მრავალს საუნჯესა ვპოულობთ ჩვენის ძველის ენისას. ზემო აჭარას აღმოსავლეთ-სამხრეთ სოფლებში, შავშეთ-იმერხევის საზღვრებზე კი მეტად დასტყობია ოსმალურის ენის გავლენა. მართალია, ხალხი ოსმალურად არ ლაპარაკობს, მაგრამ ქართული ლაპარაკი მეტად არის აჭრელებული ოსმალურის სიტყვებით. ახალმა მოსულმა კარგად უნდა შეაჩვიოს ყური, რომ აქაურების ნათქვამი გაიგოს, ოსმალური ბევრმა იცის, განსაკუთრებით ხანში შესულებმა. ოჯახში კი ყველა ქართულად ლაპარაკობს. მეტადრე ქალები არიან წმინდად დამცველნი ჩვენის ენისა. რადგან ნაბეჭდი წიგნები აქეთკენ ამ უკანასკნელ ხანამდე არ მოიპოვებოდა, თუ წერა და ნაწერის კითხვა იცოდნენ, ისევე ქალებმა: აქაურის ბეგების დეედებმა, უფრო ხანშიშესულებმა. მდაბიოთა შორის ძველებურის წერის მცოდნე იშვიათია დღესაც. წერის დროს, თუ ქალი სწერდა, სიტყვებსაც ქართულს ხმარობდა, რადგან ოსმალური ნაკლებად იცოდა, ხოლო მამაკაცი კი ქართულის ანბანით ოსმალურ სიტყვებს გამოსთქვამდა...

«სახალხო სიტყვიერება, განაგრძობს ავტორი: სულსა ჰლევს. მთელის ერთის თვის განმავლობაში ორად-ორი ანდაზა გავიგონეთ. ლექსი თუ კიდევ სადმე დარჩენილა, ისიც მეტად დამახინჯებული და ლექსის ღირსების მოკლებული რამ არის... სახალხო ლექსთან ერთად აქ მისი განუყრელი დაი სიმღერაც ჰქრება. მთელი თვის მოგზაურობის განმავლობაში განვებთვალყური გვეჭირა და წამლად ერთი სიმღერა არ გაგვიგონია... ვედარც საკრავებს იპოვით აქეთკენ. ერთად ერთი საკრავი _ ჭიმონია (რაჭულ საზანდრის მზგავსი), მეტად მარტივი და პირველყოფილი მუსიკალური იარაღია, რომლითაც აჭარელი ათასში ერთხელ თავის სევდასა და დარდ-ვარამს გამოსთქვამს ხოლმე. ძველებური ქართულის ნიშანი განსაკუთრებით შენახულია აქაურის სიტყვა-პასუხში. მათი ზრდილობიანი ლაპარაკი, თავაზიანობა, სურვილი სტუმრის ამბებისა _ უმაღლეს განვითარებამდეა მიღწეული. აქ ადამიანის ყური იშვიათად გაიგონებს უწმაწურს სიტყვებს»...

გასული საუკუნის სამოც და ათიან წლებში მამინდელი ოსმალეთის საქართველო შემოიარა გ. ყაზბეგმა,¹ რომელიც ბევრს საინტერესო ცნობას გვაძლევს. მისი აწერილობით იმერხევის (12 სოფელი) და შავშეთს (36 ს.) მკვიდრნი, გარდა მცირე გამოწავლისისა _ 145 სომხის ოჯახისა, სულ ქართველები არიან და სახლობაში ქართულად უბნობენ. კერძოდ შავშეთში უფრო შელახულია ქართული და აქ ნაკლებად ლაპარაკობენ ქართულად. რაც უფრო უახლოვდებით არტანუჯს, მით უფრო ნაკლებად გესმით ქართული სიტყვა-პასუხი (66_ 67 გვ.) მისივე სიტყვით, ჭოროხის ნაპირებზე ართვინიდან დაწყებული ზღვამდე სულ წმინდა ქართულს ლაპარაკობენ და მცხოვრებნი მეტად ლამაზნი არიან და მაღალი ნიჭის პატრონნი. ეს კუთხე წმინდა ქართველი რასის აკვანი იყო და მიუხედავად ბედის ტრიალისა, დღემდის შერჩენია ძველი ღირსება (92)».

ამასვე ამბობს ზ. ჭიჭინაძე, რომელიც ოთხმოც და ათიან წლებში იყო შავშეთ-იმერხევი: «ისტორიულ ნაშთებთან ერთად შავშეთში ქართული ენაც მოსპობილა. როგორც გადმოგვცეს აქაურმა მოხუცებულებმა, ქართული ენა 60 წლის განმავლობაში გამქრალა». შავშეთის მეზობლად მდებარე იმერხევი კი ქართული დაცულია; აქ მთელი ხალხი ქართულად ლაპარაკობს, ან როგორც თვითონ ამბობენ «ქართულად იტყვიან» (284_ 293). «იმერხევი ოსმალური ენა უფრო გზის პირა სოფლებში შესულა და გავრცელებულა, თორემ სადაც მიყრუებული და მიუვალი სოფლებია, იქ ხალხი ქართულად ლაპარაკობს (294)». ნ. მარრიც მოწმობს, რომ შავშეთში გამქრალია ქართული, ხანძთის, შატბერდის და ოპიზას მიდამოებში ოსმალურად ლაპარაკობენ დღეს. ხოლო იმერხევი შინაური ენა ქართულია, თუმც შიგ ბევრია ჩარეული ოსმალური სიტყვები.¹

12. ასეთია ვითარება ქართული ენისა და ეროვნების ძველს მესხეთში ან ეხლანდელი სამაჰმადიანო საქართველოში, როგორც ამას აგვიჩერენ გასული საუკუნის დამლევის და მდგომარეს დასაწყისის მოგზაურები და მკვლევარები. ლაზურად უკვე აღარ ლაპარაკობს ყველა ლაზი. ქართული მთლად მოსპობილია ოსმალეთის საზღვრების ფარგალში დარჩენილ ადგილებში, მთლად მოსპობილია ან თითქმის მოსპობილია ოსმალეთის მოსაზღვრე ნაწილებში _ არტანის (არდაგანის) და ოლთისის მაზრებში და ჯავახეთში (ახალქალაქის მაზრაში), აგრედვე ახალციხის მაზრის უმეტეს ნაწილში. ზოგან სუსტადაა გავრცელებული, ზოგან გამქრალია ქართული სიტყვა ართვინის მაზრაში, ხოლო წმინდადაა შენახული ბათუმის მაზრაში. ეს ცნობები ნათლად გვიხატავენ იმ საშინელ მდგომარეობას, რომელსაც განიცდის დღეს ქართული ენა სამაჰმადიანო საქართველოში. საყურადღებო ისაა, რომ ესეთი განადგურება ქართული ენისა და ეროვნული შეგნებისა მოხდა უმთავრესად უკანასკნელ 80_100 წლის განმავლობაში. ჩვენს თვალწინ მოისპო და ისპობა ქართული ენა საქართველოს საუკეთესო ნაწილში. 87 წელიწადია, რაც შემოგვიერთდა ახალციხე და ჯავახეთი, 37 წელიწადია, რაც ჩვენთან არიან არტანის და ოლთისის მაზრის და ბათუმის ოლქის ქართველები და ამდენი ხნის განმავლობაში ჩვენ თითქმის არავითარი საზოგადოებრივი ინიციატივა, არავითარი საზოგადოებრივი მუშაობა არ გამოგვიჩენია მათ დასახლოვებლად, შესასისხლ-ხორცებლად, ჩვენის ძველის ძმობის და ერთობის ასაღორძინებლად და განსამტკიცებლად. ჩვენ არა თუ ვერ გავაფართოვეთ ის ეროვნული საგანძური, რომელიც თან მოიტანეს დაკარგულმა მოძმეებმა, ვერ გავაძლიერეთ, არამედ დავკარგეთ, ხელიდან გავუშვით ისიც კი, რაც მაშინ გვქონდა. ჩვენ ისიც ვერ მოვახერხეთ, რომ უცვლელად, ხელუხლებლად გადაგვეცა მომავალი თაობისათვის, რაც მივიღეთ; დავკარგეთ მიღებული, ჩაბარებული და ჩვენს ხელში, ჩვენთან ყოფნის დროს მაჰმადიანი ქართველები კიდევ უფრო დამორბეულნი შეიქნენ, ვიდრე იყვნენ ჩვენთან მოსვლამდის...

გამოვიჩინეთ უდიდესი უმადურობა და არ მიუძღვნით სამაგიერო იმ მესხეთს, რომელსაც დაუფასებელი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოს წინაშე, რომელიც თავგანწირულად, გმირულად სდარაჯობდა ჩვენს ქვეყანას, რომლის აღურიცხველი მსხვერპლის, ათას ვაების, წამების და მწარე დღეების მადლობელნი უნდა ვიყვნეთ, რომ მთელი სამშობლო არ წაგვლოჯა მტერმა და გელათის, მცხეთის მიდამოებშიაც არ გაისმის ოსმალური ისე, როგორც ეს არის დადებული ხანძთის, შატბერდის, ოპიზას არე-მარეში. ჩვენ შორიდან ვერ წარმოგვიდგენია ნათლად სიმძიმე იმ ტვირთისა, რომელიც წილად ჰხვდათ ჩვენს ძმებს მესხებს; ვერ შეგვიგნია სიმრავლე მათ მიერ გავლილ ტანჯვისა. ვხედავთ მხოლოდ მკვდარს, უსიტყვო ნანგრევებს, მაგრამ კი არა ვგრძნობთ იმ სულიერს და ხორციელს წამებას, რომელიც გამოიარა მესხეთმა, ვიდრე გაანადგურებდნენ მის სახელოვანი შვილების შემოქმედების ნაშთებს. გვესმის მხოლოდ გადაგვარებული ქართველის ოსმალური ან ოსმალურ-ნარევი ქართული და ოდნავადაც არ ვიზიარებთ კი იმ ათას სასოწარკვეთილებას, უმოწყალო დევნას, უსაზღვრო გამწარებას და გაჩენის დღის წყევლას, რომელიც განიცადა ხალხმა, ვიდრე დასტოვებდა ევთიმეს, გრიგოლის, გიორგის, შოთას ენას. ჩვენთვის ეს მწარე დღეები მხოლოდ და მხოლოდ ძმრალი ფურცლებია ქალაქებზე დაწერილ ისტორიისა და არა ნამდვილი ცხოვრება ჩვენი ღვიძლი ძმებისა, მთელი ჩვენი ერისა, არა ის წარსული, რომელიც განუკვეთელია ჩვენი ეხლანდელ ცხოვრებისაგან, რომელიც ღრმად და ფართოდ არის ჩაქსოვილი მთელი საქართველოს არსებობაში...

ჯერ ვერ გავვითვალისწინებია, რომ სამაჰმადიანო საქართველოს საკითხი, მის ერთობის აღდგენა დანარჩენ საქართველოსთან _ ეს მთელი საქართველოს ეროვნული საკითხია, რომ ჩვენი ბედი და მომავალი არასოდეს არ იქნება უზრუნველყოფილი, თუ არ მოხდა ეროვნული გაერთიანება სამაჰმადიანო და საქრისტიანო საქართველოსი, თუ ორივე ნაწილი ჩვენი ერისა არ ჩაება საერთო ეროვნულ ცხოვრების ფერხულში და შეერთებულის ძალღონით არ შეებრძოლეს ყოველს მტერს და დაბრკოლებას. ჩვენი აღდგენის მზე მხოლოდ მაშინ ამოვა, როცა ქართველ მაჰმადიანსა და ქართველ ქრისტიანს შორის არავითარი განსხვავება არ იქნება გარდა სარწმუნოებისა, რომელიც სინდისის საქმეა და ყოველს ქართველს ისე შეუძლია ადიდოს ღმერთი, როგორც საუკეთესოდ მიაჩნია. ჩვენი არსებობა მხოლოდ მაშინ იქნება მტკიცე და ბეჯითი როცა ეხლანდელი მესხები, გამაჰმადიანებული ქართველები ისევე ერთგულნი იქნებიან საქართველოსი, ისევე თავგამოდებით, სულითა და გულით იმუშავებენ ქართველი ერის პოლიტიკურ და კულტურულ ძლიერებისათვის, როგორც მათი სახელ განთქმული წინაპრები...

ყველაფერს ამას ყურადღებას არ ვაქცევთ, არაფერს ვაკეთებთ და გვინდა ჩვენი უმოქმედობა «ჩვენგან დამოუკიდებელ» გარეშე მიზეზებს გადავაბრალოთ, ჩვენი უგულობა ხელშემშლელი პირობებით გავამართლოთ, ჩვენი სიზნანტე და უძღურება სხვას მოვახვიოთ თავზე. თამამად შეიძლება ვსთქვათ, რომ ქართველობას, როგორც საზოგადოებას არა გაუკეთებია-რა მაჰმადიან მოძმეებისათვის: არც სკოლები და სამკითხველოები გავვიხსნია, არც წიგნები მიგვიწოდებია, არც სიტყვიერი პროპაგანდა გავიწვივია, არც ნუგეში გვიცია, როგორც შეჰფერის გულშემატკივარს ძმას. ისიც კი ვერ შევსძელით, რომ პირადად გვენახა და დაგვეთვალიერებია სამაჰმადიანო საქართველოს კუთხეები, შეგვესწავლა, გამოვლაპარაკებოდით იქაურს მკვიდრთ, თაყვანი გვეცა ჩვენი დიდების ნაშთებისათვის... ნადიმი გავუმართეთ და სადღეგრძელოები მივუძღვნით ომის გათავების შემდეგ იქაურ დეპუტაციას, სამიოდე ათასი მანეთი შევავროვეთ რუს-ოსმალთაგან დაზარალებულ ბათომის ოლქისათვის და ერთი პირველდაწყებითი სკოლა გავხსენით ბათომში, სადაც სამწუხაროდ ქართველ მაჰმადიანობის შვილი ძლიერ ცოტა სწავლობს _ ეს არის სულ ის, რაც გააკეთა ჩვენმა საზოგადოებამ მესხეთის ქართველობისათვის. ისევ თუ ვაკეთდა რამ, უფრო კერძო პირების მიერ. გ. ყაზბეგმა, დ. ბაქრაძემ, ნ. მარმა, ე. თაყაიშვილმა ძვირფასი ცნობები გამოაქვეყნეს მესხეთის ნაშთებისა და ცხოვრების

შესახებ. განსვენებულმა პ. უმიკაშვილმა იმოგზაურა აქარა ქობულეთში და ეცადა იქ ქართული წიგნის გავრცელებას. ამ მხრივ მეტად ძვირფასია ზ. ჭიჭინაძის მოღვაწეობა, რომელმაც რამდენჯერმე შემოიარა ბათუმის მხარე და მრავალი ქართული წიგნი უფასოდ გაავრცელა ქართველ მაჰმადიანებს შორის, მანვე შეადგინა და დაჰბეჭდა ბევრი წიგნი საქართველოს მაჰმადიანებულ ადგილების შესახებ. ზ. ჭიჭინაძემ ბევრი გააკეთა მაჰმადიან და ქრისტიან ძმების დასახლოვებლად და მის სახელს აქამდის პატივისცემით იხსენიებენ ბათუმის ოლქის მცხოვრებნი. არა ერთმა და ორმა ისწავლა მისი წიგნაკების საშუალებით ქართული წერა-კითხვა. «ზაქარია ეფენდი კაი კაცია, _ იტყვიან ჩვენი მოძმეები _ გურჯული ქითაბები (წიგნები) დაგვირიგა და ჩვენთან ერთად ჩვენს ჯამეში ლოცულობდაო»...

ოსმალეთმა თითქმის მთელი მაკედონია გააოსმალა. მაგრამ მეცხრამეტე საუკუნეში, განსაკუთრებით მეორე ნახევარში ისე გაბედულად და მხნედ მუშაობდნენ აქ ბერძნები, სერბები და ბულგარები, რომ ისევ გადაიბირეს თავისი ძმები და დაუბრუნეს მშობელს ერს. გამოიგონია ერთის ბულგარელისაგან: მაკედონიაში რომ შევდიოდით, თოფით მოგვეგებებოდნენ ჩვენი გადაგვარებული ძმები, თანაც ოსმალეთის მთავრობისაგან სიკვდილი გვქონდა გადაწყვეტილი, მაგრამ დაულალავის მეცადინეობით, სკოლებით, წიგნებით და სიტყვიერის ქადაგებით მაინც მიზანს მივახწიეთ და დაკარგული ძმები დავიბრუნეთო.

ვერავინ იტყვის, რომ ჩვენს სამაჰმადიანო საქართველოში ამაზე უარესი იყო საქმის ვითარება. ჩვენ თავისუფლად შეგვეძლო ჩვენს ძმებთან მისვლა და თუმცა ბევრგან მთლად ან თითქმის გაჭრა ქართული ენა და წაიშალა ქართული ეროვნული იერი, მაგრამ არსად არ ჩამქრალა სრულიად ცეცხლი ქართული ეროვნებისა, ყველას ახსოვს, რომ ქართველი იყო, თუ არ არის დღეს; რომ ქრისტიანე ქართველის ძმაა, თუმცა რჯული სხვა აქვს; რომ მასთან იბრძოდა ერთად სამშობლოს კეთილდღეობისათვის. ასე წარმოიდგინეთ, გადაგვარებულ ლაზებშიც კი არ ჩამკვდარა მთლად ეროვნული სული, ეროვნული თავმოყვარეობა და აკად. მარი ასეთს ფრიად საგულისხმიერო შემთხვევას გვიამბობს: როცა ვიწეს, არქავეს და ხოფში ვუჩვენე ლაზებს როზენის გამოკვლევა ლაზური ენის შესახებ და ოსმალურის ანბანით დაწერილი ლაზური სიტყვები, ჩემმა მოსაუბრებმა თითქმის ძალით გამომტაცეს წიგნი და დემონსტრაციულად უჩვენებდნენ გამვლელ-გამომვლელ ხალხს ქუჩაში. ზოგიერთმა ლაზმა ისიც მთხოვა, როცა ლაზურ გრამატიკას დაჰბეჭდავ რუსულად, გამოგვიგზავნე და სტამბოლში გადმოვთარგმნინებთ ვისმე ლაზურ ენაზედო.

ბევრჯელ მოუმართავთ ჩვენთვის შეგნებულს მაჰმადიან ქართველებს გაზეთებში წერილების დაბეჭდვით: მოდიოთ გვიძმეთ, და გვეძმეთ, გვასწავლეთ ქართული წიგნი, მოგვეცით საშუალება, რომ ჩვენც თქვენთან ერთად ვემსახუროთ სამშობლოს. იმის მაგიერ, რომ იქით მივსულიყავით, აქეთ მოდიოდნენ თვითონ და გვეფიცებოდნენ: ღვიძლი ძმები ვართ თქვენი, თუმცა სხვა სარწმუნოება გვაქვსო. მოგვიწოდებდნენ მხურვალედ და ჩვენც თითქოს გვესმოდა მათი ძახილი, გავეხმაურებოდით, ვიტყოდით, რომ მართლა უნდა მივეშველნეთ ძმებს და მივაწოდოთ დამშეულებს ჩვენი სწავლა-განათლება, კულტურა. ხოლო ვიტყოდით და ნათქვამი მალე გვავიწყდებოდა, საქმით არაფერს ვაკეთებდით და ჩვენი მაჰმადიანი ძმები სადღაც ჩვენის ხსოვნის კუნჭულში იყვნენ მიმალულნი, ვითა აჩრდილნი, რომ რამდენიმე ხნის შემდეგ კვლავ ემხილებინათ ჩვენი მიჩლუნგებული სინიდისი, კვლავ გადაეშალათ ჩვენს წინ მივიწყებული მოვალეობა, შეუწყნარებელი დანაშაული...

ასეთი იყო ჩვენი უგულობა, ჩვენი გაუტანლობა, ჩვენი სიბეჩავე. მაგრამ რაც უნდა მწარე იყოს ჩვენი დღე, არ შეგვიძლია სასოწარკვეთილებას მივეცეთ, არ შეგვიძლია წარვიხოცოთ რწმენა იმის, რომ ბოლოს და ბოლოს გალხვება ყინული, რომელიც ჩვენს გულს გადაკვრია, გაიფანტება ბნელი, რომელიც ჩვენს გონებას ჰბურავს, დაიმსხვრევა ბორკილი, რომელიც არის

დასაბამი ჩვენის უმოქმედობისა. ჩვენს სულს მაინც ცისარტყელასავით ანუგეშებს იმის იმედი, რომ თუ მოწამლულია ზედაპირი ჩვენის გრძნობისა, ერის სიღრმეში დაცულია დიდი შემოქმედებითი ძალა, რომელიც ამოხეთქავს, წაპლევავს შერყენილს და წაბილწულს გრძნობა-ფიქრს, და განახორციელებს საქართველოს ორის ნაწილის გაერთიანებას, რომელსაც დიდი ხანია ოცნებობს ქართველი ხალხის გული, რომელსაც ეტრფის ქართველი ხალხის სული. ეს ის შემოქმედებითი ძალაა, რომელმაც ცოცხალი გამოიყვანა ჩვენი ერი ათასი ცეცხლისა და წარღვნისაგან, რომელმაც არა ერთხელ დაუბრუნა ბედნიერება აოხრებულს და აწიოკებულს სამშობლოს. ეს ეროვნული შემოქმედებითი ძალა თითქოს ფრთაშესხმულ გენიად მოგვევლინა და ახალი სისხლი ამოძრავა ჩვენს მიდუნებულ სხეულში შარშან, როცა ბათუმის ოლქის აოხრების ამბავი გულის სიღრმემდის ჩაგვწვდა, როცა ჩვენი გაუბედურებული ძმების უმწეობამ დაგვწვა და აგვატირა, როცა ჩვენს წინ გადაიშალა სახე გადაბუგულ სახლებისა, გატიტვლებულ ბავშვებისა, თოვლიან მთებში გახიზნულ ძალებისა. ვეზიარეთ ძმების ტანჯვას, მათთან ერთად ვიგრძენით მთელი ჩვენის ქვეყნის ბედშავობა, ობლობა, უპატრონობა, და ვსთქვით: აწ ნუღარ იქნება ასე!

დეე, ნუღარ იქნება! და ნურასოდეს წაიშლება ჩვენის გულის ფიცრიდან ის ვედრება, რომლითაც მიმართა 8 თებერვალს დიდებული აკაკის კუბოს, მიმართა აკანკალეხულის ხმით და ცრემლებით ქობულეთელმა მოხუცმა, მაჰმადიანმა ქართველმა გულო ალა კაიკაციშვილმა: «გვედრები, დაუბარე ამ შენებს, რომ ცალი თვალი და ერთი ხელით სანთელი ჩვენსკენ დაიჭირონ, გვინათონ და გვიპატრონონ, აღვადგენიონ ჩვენი ენა, გვიხსნან იმ გაჭირვებიდან, რომელშიაც ნამეტურ ეხლა ვიმყოფებით!».

გვახსოვდეს მტკიცედ ეს და აეკვრას ენა ჩვენი სასას, თუ დავივიწყით. დეე, ამიერიდგან გამოვიჩინოთ სიფხიზლე ეროვნულ საქმეებში და მხნედ გულმაგრად გავკაფოთ გზა უკეთესი მერმისისაკენ. ნუღარ ვიქნებით გულუბრყვილონი, ნუ დავენდობით გარეშეს ნურც ვისმე, ნურც რასმე _ დავემყარნეთ მხოლოდ საკუთარს ძალღონეს, საკუთარს შეგნებას და მოქმედებას. ყოველ ერს თავისი მიზანი და მისწრაფება აქვს, რომელსაც ახორციელებს საკუთარის საშუალებით, საკუთარის ნიჭითა და შემოქმედებით. ვაი იმ ერს, რომელიც სხვის მიზანს ემსახურება, სხვისი იარაღი გამხდარა, ვინც თავის გაბედნიერებას სხვისგან გამოეღოს _ იგი არარაა და მკვდარი როგორც საკუთარი არსებობისათვის, ისე მთელი კაცობრიობისთვის. ყოველმა ერმა თვით უნდა გამოსჭედოს თავისი ბედი, თვით უნდა დაწნას თავისი გვირგვინი თავის გულის წვეთებით, თავის ნერვების გამონაწურით, თავის ძვლების ტვინით. ისტორია ოდნავად არ არის რაღაც ფატალისტური პროცესი, სადაც ყველაფერი თავისთავად კეთდება და აუცილებელი უკეთესობისაკენ მიდის. არა, ცხოვრება განუწყვეტელი შემოქმედებაა და ისტორია მუდმივი მძიმე შრომა, მუდმივი ძლევა და გამარჯვება, და თვით «განგებამ», რომელმაც წარმოშვა ქვეყნიერება, ერთს წუთს არ იცის მოსვენება და დაუღალავად ეწევა შრომას მსოფლიოს გასაუკეთესებლად. არც ერთს ადამიანს და არც ერთს ერს შუბლზე არ აწერია უთუო ხსნა და ცხოვრება _ ყველაში ორგვარი შესაძლებლობაა _ სიცოცხლეც და დაღუპვაც და შესრულებაც ერთი თუ მეორე, ეს დამოკიდებულია ჩვენს უნარსა და მოქმედებაზე. დავილუპებით და გაფქრებით _ ჩვენი ბრალია, მოვიპოვებთ სიცოცხლეს და შევიტანთ ჩვენს წვლილს მსოფლიოს გამშვენიერებაში _ ესეც ჩვენის მიზეზით იქნება...

როდესაც აკადემიკოსი ნ. მარი მოგზაურობდა შავშეთ-კლარჯეთში, თან ახლდა ერთი დარაჯი სომეხი-კათოლიკე ამბარცუმ, რომლის წინაპრები ქართველი კათოლიკენი იყვნენ. ეს ამბარცუმ მეტად გააოცა ძველის ნაშთების სიდიადემ, სიმშვენიერემ და სიმტკიცემ და ასეთი კითხვით მიმართა მეცნიერს: ერთი მითხარით, წინად უფრო ჭკვიანები იყვნენ ადამიანები, თუ ეხლა?.. _ უბრალო ამბარცუმ ხედავდა ეხლანდელ ქართველობის დაცემისა და ძველი შენობების სიდიადის შეუსაბამობას და ვერ დაიჯერა, რომ ყველაფერი ქართველის შექმნილი

იყო, ამიტომ გულუბრყვილოდ იკითხა: ნუ თუ ეს ქართველების გაკეთებულია? ან შეიძლება ის ქართველი კათოლიკენი იყვნენო?!

ჩვენ არ შეგვიძლია ვიოცნებოთ წარსულის დაბრუნებისთვის, ეს ხომ შეუძლებელიცაა. მაგრამ წარსულში იყო ბევრი რამ ჭეშმარიტად ბრწყინვალე და სასიქადულო: იქ ჰყვავის ძლიერი სული, მაღალი ნიჭი, მდიდარი შემოქმედება; ჩვენს წინაპრებს თამამად შეუძლიათ საპატიო ადგილი დაიკავონ კაცობრიობის ისტორიაში, ეს ჩვენი სიამაყეა. მაგრამ ჩვენი წარსული სასაფლაოზე აგებული ძეგლი კი არ უნდა იყოს ჩვენთვის, რომლის იქით სიკვდილია; არა, წარსული ჩვენი ის კანდელი უნდა იყოს, რომელიც გზას გვინათებს მშვენიერ მომავლისაკენ, მოგვიწოდებს მხნე მოქმედებისათვის, ყოველმხრივ მდიდარ სიცოცხლისათვის, სადაც წინაპართა სასახელო ნაანდერძებს შევუერთებთ, რასაც თვით შევიძენთ დღევანდელ საკაცობრიო კულტურისაგან!.. ეს ძველი სულიერი სიძლიერე და შემოქმედება უნდა გამოვიჩინოთ სამაჰმადიანო საქართველოს ბედის გადასაწყვეტად: საქრისტიანო და სამაჰმადიანო საქართველო უნდა შეიქნეს ერთ საქართველოდ სულით, გულით, კულტურით, ეროვნულის შეგნებით.

* * *

სამაჰმადიანო საქართველოს მოგონებაზე არ შეგვიძლია არ გავიხსენოთ გამაჰმადიანებული საინგილო, რომელიც მდებარეობს ჩვენი ქვეყნის მეორე მხარეს, ეხლანდელ ზაქათლის ოლქში. საინგილო მოსწყდა დანარჩენ საქართველოს შაჰ-აბაზის დროიდან (მეთექვსმეტე საუკუნის დასასრული და მეჩვიდმეტის დასაწყისი), რომელმაც აიკლო და ააფორიაქა მთელი კახეთი და მასთან საინგილო, მრავალი ქართველი გადასახლა სპარსეთში და მათ ალაგას ბევრგან თათრები ჩასახლა. საინგილოს მოაწვინენ ლეკები, მათისა და თათრების გავლენით თანდათან გავრცელდა მაჰმადიანობა ინგილოთა შორის. დღეს «ქრისტიანობა დარჩა მხოლოდ კაკს, ყორღანს, ალიბეგლას, ქოთუქლოს, მემბაშს და თითო-ორი ზოგიერთ სხვა სოფლებშიც. მაჰმადიანად დარჩენილები თითქმის უარჰყოფენ თავიანთ ქართველობას, ირთავენ თათრის და ლეკის ქალებს, რომ რა არის, ენაც მალე დაივიწყონ» (მ. ჯანაშვილი).

ინგილოთა რიცხვი ხეირიანი სტატისტიკური ცნობების უქონლობის გამო კარგად გამოკვლეული არაა. ზაქათლის მაზრაში 1886 წ. იყო სულ 74,449 მცხოვრები, აქედან ლეკი 40,225, თათარი 21,090, ქართველი 12,430, სომეხი 521, რუსი 167. ხოლო 1897 წლის აღწერილობით ზაქათლის მაზრაში თავის დედა ენად ქართული გამოაცხადა 12,394 სულმა. ბ. მ. ჯანაშვილი საინგილოს ოც სოფელში მაჰმადიან ინგილოს ანგარიშობს 18 ათასამდე და ქრისტიანს 3,000-მდე, სამწუხაროდ ქართული ეროვნება მეტად უნუგემო მდგომარეობაშია ამჟამად საინგილოში. ბ. ედილი, რომელიც დაახლოვებით იცნობს ინგილოთა ყოფა-ვითარებას, სწერს: მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში საინგილო საქართველოსკენ გაიციქობოდა და თავის თავს ქართველად სთვლიდა, «ეხლა კი საშინელი სურათი გადაგემოებათ თვალწინ, გულსაკლავი, გულის ამღვრევი. მრავალი სოფელია, რომელნიც ძვლით ხორცამდე გამუსულმანდნენ კი არა მარტო, არამედ გათათრდნენ და ეს გათათრება საშინელს მოლიბულოს გზაზე მიექანება, ისეთს მოლიბულოს გზაზედ, რომ ჩქარა, ჩქარა უნდა ვუშველოთ!»

მაჰმადიანი ქართველები საქართველოს გარედ

1. სპარსეთში

ჩემს წინა წერილებში შევეხე საქართველოს საზღვრებში მცხოვრებ გამაჰმადიანებულ ქართველებს, მოკლედ მოვიგონე მათი წარსული და აწმყო ბედი; მაგრამ მაჰმადის რჯულის ქარ-

თველები საქართველოს გარედაცვ სცხოვრობენ, ყველანი სამშობლოდან არიან გარდახვეწილნი ნებით და უნებურად სხვა და სხვა დროს და მათი მდგომარეობა უფრო სატირალი და უნუგემოა, ვიდრე საქართველოში მყოფ მაჰმადიან ქართველებისა, რომელთაც ასე თუ ისე მანც მიწვდებათ მოძმეების იმედიანი სიტყვა. სამშობლოს მოწყვეტილ ქართველთა რიცხვი არც ისე მცირეა, რომ მათი ცხოვრება, ეროვნული შეგნება არ იყოს ჩვენთვის ყურადსაღები და დასაფიქრებელი.

მაჰმადიანი ქართველები საქართველოს გარედ სცხოვრობენ შორეულ სპარსეთში და შავისა და მარმარილოს ზღვების პირად ოსმალეთში...

სპარსეთის ქართველების ბედმა დიდად დააინტერესა ჩვენი საზოგადოება ამ რამდენისამე წლის წინად. ბევრს კიდევ ალბად ცხოვლად ახსოვს ყოლამ-ჰუსეინ ონიკაშვილი და ყოლამ-რეზა ხუციშვილი, რომლებიც სპარსეთის პროვინციიდან, ფერეიდანიდან ჩამოვიდნენ 1907წელს. ბევრს ექნება გულში ჩაბეჭდილი მათი ჭკვიანური მომხიბლავი სახე, ნამეტურ ონიკაშვილისა, მათი ტკბილი საუბარი, მათი გონივრული თვალების გამომეტყველება, მათი საოცარი ცნობის მოყვარეობა. ყველა ხედავდა, როგორ გაფაციცებით ადევნებდნენ თვალყურს ახლად ნაპოვნ სამშობლოს ცხოვრებას, როგორის ბავშურის აღფრთოვანებით ისმენდნენ ყველად ფერს, რაც შეეხებოდა ჩვენს წინანდელსა და ეხლანდელს მდგომარეობის. თვითონაც დიდის ხალისით გვიამბობდნენ ფერეიდანელ ქართველების ყოველ მხრივ ტანჯულს ცხოვრებას, მათ მწარე და ცრემლიანს თავგადასავალს და არა ერთს და ორს უტირია ონიკაშვილის და ხუციშვილის მოთხრობილ გულსაწვავ ამბების გაგონების დროს.

ყოლამ-ჰუსეინმა და ყოლამ-რეზამ ისწავლეს ქართული წერა-კითხვა, თითქმის მთელი საქართველო შემოიარეს და ყველგან მათი ერთად-ერთი სურვილი ის იყო, რომ აქაურ ქართველობას როგორმე მუდმივი კავშირი ჰქონოდა სპარსეთის ქართველებთან, რომ იქ ფერეიდანში ქართული სკოლა გახსნილიყო და იქიდან ჩამოეყვანათ რამდენიმე ყმაწვილი აქ საქართველოში აღსაზრდელად და მოსამზადებლად... რამდენიმე თვის უკან ისევ გაბრუნდნენ სპარსეთში და თან წაიღეს ქართული წიგნები და სასწავლო ნივთები. ყ. რ. ხუციშვილი სამწუხაროდ თეირანში გარდაიცვალა გულის ავადმყოფობისაგან. ხოლო ერთი ყ. ჰ. ონიკაშვილი ჩავიდა ფერეიდანში და იქ საკუთარის მეცადინეობით დაასწავლა ქართული წერა-კითხვა რამდენსამე მეზობელს. ამათ შემდეგ ჩამოვიდნენ ნასრულა ხატიაშვილი, მისი მამა და ბიძა მამაშვილი. ამათაც მალე ისწავლეს წერა-კითხვა და რომ გაბრუნდნენ, თან წაიღეს მრავალი «დედა-ენა» და სხვა წიგნი. განზრახული იყო, რომ მათ გაჰყოლოდა აქედან მასწავლებელი და დაუყოვნებლივ გახსნილიყო ფერეიდანში ქართული სკოლა. მაგრამ გამოწყობილი საქმე ჩაიშალა.

ონიკაშვილი დიდხანს ელოდა აქედან კაცის ჩასვლას და სკოლის გამართვას და რაკი ვერაფერს ეღირსა, მეორედ ჩამოვიდა. ხოლო მეორედ ჩამოსულს გატაცებულს მამულიშვილს ციხეში უკრეს თავი, სადაც შვიდს თვეს დაჰყო და მერე სამუდამოდ გაძევებულ იქნა სამშობლოდან. სპარსეთში კიდევ უარესი ბედი ეწვია და უდროოდ დაიღუპა ეს ძვიფასი ადამიანი... დაიღუპა, მაგრამ იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ მისი აქაური ნაცნობები და მეგობრები არ დაივიწყებენ იმ საქმეს, რომლისთვისაც ისე მხურვალედ უცემდა გული განსვენებულს, და დღევანდელი ქარიშხლის გავლის შემდეგ აუცილებლად გამართავენ ფერეიდანში ქართულს სკოლას...

ჩვენმა საზოგადოებამ სპარსეთის ქართველობას პირველად მიაქცია ყურადღება გასული საუკუნის სამოცდაათიან წლებში, როცა ფერეიდანიდან ჩამოვიდა ათამა ონიკაშვილი. ამის მეოხებით გამოქვეყნდა ცნობები იქაური ქართველების შესახებ გაზეთ «დროებაში». ხოლო დაწვრილებით აწერა სპარსეთის ქართველების მდგომარეობა ლადო აღნიაშვილმა 1896 წელს, რომელიც პირადად გაემგზავრა ფერეიდანში და საკუთარის თვალითა და ყურით შეისწავლა იქაურობა. იგი ასე აგვიწერს ფერეიდანის ქართველებს. ფერეიდანი მდებარეობს სპარსეთის

სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. გაყოფილია ოთხ ნაჰიად (საბოქაულოდ), ერთს ნაჰიას ეწოდება გურჯი (ქართველების) ნაჰია. აქ დღეს სულ 26 სოფელია და მათში თოთხმეტი დასახლებულია მარტო ქართველებით. აი ამ ქართულ სოფლების სახელები: შა ნათი, თოლერი, ბოინი, ტამკესანა, აფუსი, ახჩა, შაიურდი, ჯალჯალი, სიაბაქი, ჩულრუთი, ზემო მარტყოფი, ქვემო მარტყოფი, დეესური და ნინო-წმინდა. საერთო რიცხვი ქართველებისა აქ 2460 კომლია ან 12_15 ათასი სული.¹

ყველა ამ სოფელში ერთნაირად ვერ არის დაცული ქართული ენა, ასე მაგალითად, ახჩასა და აფუსში უხეიროდ ლაპარაკობენ ქართულს და ნახევარმა აღარც კი იცის თითქმის. შანაათში სპარსული ენაა, ქვემო მარტყოფში _ სპარსული და ლორული, შაიურდში თათრული და დეესურსა და ნინო წმინდაში ქურთული. დანარჩენ სოფლებში კარგა იციან დედა ენა და ზოგიერთში ხომ ჩინებულად ლაპარაკობენ. ზოგი სოფელი მოზრდილია და ძალიან ლამაზი სანახავი. სცხოვრობენ საერთოდ მეტად ღარიბად. ხალხი მისდევს იმას, რასაც ჩვენი სოფლის გლეხობა: ხვნასა, ბაღების შენებას, საქონლის მოვლას. ხელობა და ვაჭრობა ისე იშვიათია აქაც, როგორც კახეთში, საიდანაც გადმოსახლებულნი არიან აქაური ქართველები შაპ-აბაზის მიერ მეჩვიდმეტე საუკუნეში. აქვთ ვენახები, ხოლო ღვინოს არ აყენებენ და ყურძნად სჭამენ.

ხალხს ტიპი და იერი ქართველისა საკმაოდ აქვს შერჩენილი. ბევრი ისეთი წმინდა ქართული სახის პატრონია, რომ გასამტერებელია. ჩვეულება ქართული ცოტა ლა შერჩენიათ. სახლებს იშენებენ ისე, როგორც ქართლში იციან, ხშირად შეგხვდებით ძველებური ჩვენი დარბაზები რამდენიმე სვეტით. აქვთ აგრეთვე ქართული ურემი. წინად ფერეიდანელი ქართველები თავის ქალებს სხვა ტომის ხალხს არ აძლევდნენ და არც თვითონ მოჰყავდათ ცოლებად სხვა ქალები. დღეს სამწუხაროდ ამას მხოლოდ ზოგიერთი სოფელი ლა მისდევს, დანარჩენებს დაურღვევიათ ეს ჩვეულება და ესაა უმთავრესი მიზეზი ენის გარყვნიისა და დავიწყებისა იქა-აქ.

სპარსეთში გვარებს არ ხმარობენ, ქართველებს კი წმინდად შეუნახავთ თავისი ძველი გვარები: აღიაშვილი, ბასილაშვილი, ვარდიაშვილი, სამადაშვილი, ფოცხვერაშვილი, დარისპანაშვილი, ხუციშვილი, ონიკაშვილი, მოშიაშვილი, მამუკაშვილი, მარტიაშვილი და სხ. გვარებს ამბობენ, როგორც ჩვენმა გლეხებმა იციან ქართლ-კახეთში _ ხოდარამ ხან ონიკანთ, ასადულა ქურდაანთ, მაჰმუდ სულიკანთ და სხ. სჯული ყველას მაჰმადისა აქვთ, შიიტები არიან და დიდს სიმტკიცეს იჩენენ სარწმუნოებრივს, სპარსელებსაც კი გადააჭარბებენ ხოლმე ფანატიკოსობით. ჰყავთ თავისი მოღებები და ახუნდები, რომლებიც სულითა და გულით ქართველები არიან და ძალიან კარგადაც ლაპარაკობენ ქართულად...

განსვენებული ლ. აღნიაშვილის სიტყვით, სამი რამ ახასიათებს სპარსეთის ქართველებს, და ეს ცხადად ამტკიცებს, რომ მათში ქართველური სული ჯერ მთლად არ გამქრალა და მიუხედავად ათასი უბედურებისა და განსაცდელისა სამასი წლის განმავლობაში მთლად არ დაუკარგავთ ეროვნული სახე. პირველია ქართული ენა, რომელსაც ჩინებულად ლაპარაკობენ ნამეტურ რამდენიმე სოფელში; ამ ენის დამახასიათებელია, რომ ბევრი ძველებური სიტყვა და ფორმა შეუნახავს. მეორე თვისება ფერეიდანელ ქართველებისა ისაა, რომ ყველა მათგანი დიდი და პატარა, ქალი და კაცი აღიარებს თავის თავს წმინდა ქართველად; ვერავინ ვერ გახედავს მათ სხვაფრივ მოხსენებას, თუ არა გურჯად. მას ესმის, რომ გურჯია და ესმის სრულის შეგნებით. ესმის და თავიც მოსწონს, ამაყობს კიდევ. მესამეა _ ზნე და ხასიათი: კეთილი და სათნოაანი, სტუმართ მოყვარე, პატიოსანი, თავმოყვარე, მამაცი, გამბედავი, ლმობიერი და პირში მთქმელი. «გასაკვირველია, რომ ამ სპარსეთის ქვეყანაში, სადაც ამოდენა ჭირი და მწუხარება გამოუვლიათ, სადაც უძლურნი და უღონონი ესე უპატრონოდ ღვთის ანაბარობაზე იყვნენ მიტოვებულნი ამ სამასი წლის განმავლობაში, მათ სპარსული ფლიდობა და პირფერობა არ შეუთვისებიათ. აქ, სადაც ეს საზიზღარი თვისებანი ესე გადამდებ სენსავით არის მოდებული, როგორც სპარსთა, აგრედვე სხვა ერთა შორის, აქ ქართველი იგივე გულახდილია, პირში

მთქმელი და გულუბრყვილო. ის არ ადგას აქ გამორჩომის გზას და ისრეთივე უანგაროა, როგორც მისი მოძმე გლეხი, მის ძველ სამშობლოში, მის საქართველოში მცხოვრები».

სწორედ გასაოცარია ის ეროვნული სიმტკიცე, რომელიც გამოიჩინა ერთ მუჭა ქართველობამ შორეულ სპარსეთში, სადაც მტრის მეტი გარშემო არავინ ჰყავდა. აუწერელია ის ჯოჯოხეთური ცეცხლი და წამება, რომელიც შეხვდა სპარსეთის ქართველობას. მაგრამ ვერავითარმა ტანჯვამ ვერ გასტეხა წელში და წმინდად მოიტანა ჩვენამდის თავისი ეროვნული სახე. სპარსელი ქართველები, სწერს ბ-ნი აღნიაშვილი: აღიჭურვენ სამასი წლის მოთმინებითა და უყვედრულად იტანდნენ ყოველსავე ჭირსა და სიბოროტეს, დაბრიყვებას და თავგასულობას მოძალეთაგან, რომ ეგების როდისმე კვლავ ეღირსოთ საყვარელი სამშობლოს მშობლიური, საშველად გაწვდილი ხელი და მოძმეთა ტკბილი ალერსიანი სიტყვა. «ამისთვის როდესაც მე იქ მიველ და მნახეს, საზღვარი არა ჰქონდა იმათ სიამოვნებას. დაფეთდნენ მეტის სიხარულით. მთელი იმ სოფლის კაცი და ქალი ზედ მეხვევოდა, ყველას უნდოდა დავენახე და გავესინჯე, ყველას უნდოდა, გაეგო ჩემი ხმა, ჩემი ლაპარაკი; ყველას უნდოდა, დაეთვალთვინებინა ჩემი ხელის აღება, ფეხის გადადგმა, პირის გაღება; ყველას უნდოდა, დამლაპარაკებოდა, ეკითხნა რამე. დღესაც ყურებში მიბუჟის იმათი კითხვები: იქაც მოდის ტყემალი? რა გვქვიან შენ სახელი? გაქვთ იქაც ჩვენისთანა წყლები? რა სახელები ჰქვიან თქვენს ქალებს? მოგყავთ კაკალი? იციან იქაც ვენახები? ცივა იქ თუ ცხელა? გვარებიცა გაქვთ თუ არა? ჰხმარობთ თუ არა ურმებს? იქაც იცის თოვლი თუ არა? აძლივთ ქალებს რუსსა და სომხებს? და სხვა... ერთის სიტყვით, იმათ ყოველისფერი ეინტერესებოდათ, ყველაფრის გაგება უნდოდათ უმოწყალოდ წართმეული სამშობლოს შესახებ.

ასე შეუნახავთ შორს ფერეიდანში გარდახვეწილს ქართველებს სიყვარული მამულისა და ერისა! ასე დანატრებულნი არიან ჩვენთან დაახლოვებას და ძმობის აღდგენას. ჩვენ კი აქაურებს აღარც კი გვაგონდებიან ისინი, რომელთა განაწამებმა სიცოცხლემ გვიხსნა უარესის ბედისაგან!... სწორედ ქვა უნდა ედვას ადამიანს გულის ალაგას, რომ დამშვიდებით მოისმინოს ფერეიდანის ქართველების ამბავი და მკვდარი უნდა იყოს ერი, რომელიც არ მიემშველება ასეთს განსაცდელში მყოფ შვილებს, არ მიემშველება მათ უკიდურეს გასაჭირში! და რომ გასაჭირი უკიდურესია, ეს ნათელი უნდა იყოს ჩვენთვის: მართალია, დღეს კიდევ უდგიათ სული ჩვენს შორეულს მოძმეებს, მაგრამ მათი რიცხვი ნელ-ნელა კლებულობს, ნელნელა ითესლება მათ შორის სხვა ტომი და თუ დროზე არ მივაწოდეთ დახმარება, საეჭვო არის მათი გადარჩენა: ყველაფრის ამტანი და გამძლე დედამიწაზე არა არის რა!

2. ოსმალეთში.

აქ მოგახსენებთ არა იმ მაჰმადიან ქართველების შესახებ, რომლებიც თუმცა ოსმალეთის სახელმწიფოს საზღვრებში სცხოვრობენ, მაგრამ მაინც საქართველოს ტერიტორიაზე იმყოფებიან (ჭანეთი, ბაიბურდი, ისპირი, ტაო). ოსმალეთის მიწა-წყალზე ბრუსიდან დაწყებული ტრაპიზონამდე, მარმარილოსა და შავი ზღვების ნაპირებზე გაფანტულია ორასი ათასზე მეტი ქართველი (გურჯი და ჭანი); ყველანი საქართველოდან არიან გადასახლებულნი, ბათუმის ოლქიდან, უმთავრესად 1877_78 წ. ომის შემდეგ.

სამწუხაროდ, ამ ქართველების შესახებ ცნობები თითქმის არ მოგვეპოვება, არც რიცხვი ვიცით დანამდვილებით, არც მათი ყოფაცხოვრება შეუსწავლია ვისმე. ჩვენს გვერდში მცხოვრებ მოძმეების ამბავი არ ვიცით ხეირიანად და უცხო მხარეს გარდახვეწილებისას აბა როგორ გავიგებდით! კანტიკუნტად მოგვეპოვება თითო-

როლა ცნობა. 1909 წელს ბ-ნ უსახლკაროს (მ. წ.) სტამბოლზე რომ გაეველო, ადგილობრივ მცოდნე ქართველების შემწეობით გამოეკვლია დაახლოებით რიცხვი ჩვენი გადაკარგული ძმებისა. მისის გამოანგარიშებით: ტრაპიზონის ვილაიეთში გარდა ლაზისა კიდევ გურჯია 84.500, კერასუნდასა და ახლობელ სოფლებში 10 ათასი ქართველია, ორდუში _ 25 ათ., ფატსაში _ 30 ათ., ჩარშამბაში _ 500, უწივში _ 2 ათ., ბაფრაში _ 3 ათ., სამსონში _ 7 ათ., ნიკსარში _ 7 ათ., კასტამუნის ვილაიეთში _ 85 ათ., სინოპში _ 10 ათ., ისმითის სანჯაყში (მარმარილოს ზღვასთან) სტამბ. ვილაიეთში _ 25 ათ., და ბრუსაში _ 50 ათასი. სულ ლაზებიანად მათი რიცხვი იქნება 249 ათასი.

პატივცემულ მაჰმედ აბაშიძეს პირადად მოუვლია ზოგიერთი ზემოდ დასახელებული ადგილი და მისი გადმოცემით ორდუსა, ფატსასა და უნიეს რაიონებში 100_150 ათასამდე ქართველი იქნება. ყველანი ერთად ჯგუფ-ჯგუფად ცხოვრობენ, მათ შორის ოსმალო ცოტაა ჩასახლებული; ქართულად ლაპარაკობენ, მისდევენ უმეტესად სოფლის მეურნეობას. გამოერევან ვაჭრებიც. ხოლო ბრუსაში და მახლობელ სოფლებში ქართველები (გურჯები) გაფანტულნი არიან და გარეულნი ოსმალოებში. ყველანი ესენი თითქმის ქობულეთიდან არიან გადასახლებულნი და ბევრს ნათესავობა ჰყავს აქ დატოვებულიო...

დაწვრილებით აგვიწერს ისმითის სანჯაყის ქართველობის მდგომარეობას დ. ჩიქოვანი, რომელმაც მიმოიარა იქაურობა ამ სამი წლის წინად. იგი ამბობს, ბათუმის ოლქიდან რომ მაჰმადიანი ქართველობა აიყარა და ოსმალიეთში გადასახლდა, იქ მათ სახაზინო მიწები მისცეს, განსაკუთრებით მცირე აზიის დასავლეთ ნაწილში, როგორც, მაგალითად, ისმითის სანჯაყში (სტამბოლის ვილ.) და ბრუსის ვილაიეთში. ქართველები არიან სხვაგანაც, ხოლო აღნიშნულ ადგილებში უფრო თვალსაჩინოა მათი რიცხვიო.

ბ. ჩიქოვანი ასე აგვიწერს თავის მოგზაურობას ისმითის რაიონში: «დავათვალიერეთ დაბა საბანჯა და მის გარშემო მრავალი სოფელი. სოფლებს მდებარეობა აქვთ ვაკე-ფერდობებზე, ლამაზი შესახედავია და მოგაგონებთ იმერეთის სოფლებს, განიერის გზით და დიდის, ერთმანეთზე დაშორებულის ეზოებით. სუფთა და რიგიანი სახლები უმეტესად აგურისაა და დახურულია კრამიტით. ხშირია ორ სართულიანი სახლები. საბანჯა სავაჭრო ადგილია, იქნება 100 წვრილი ვაჭარი, სულ ქართველობა, ქართული ყველამ იცის...

ისმითში იქნება 25 ათასი მცხოვრები; ქართველები ბლომად არიან, მაგრამ სომხები და ბერძნები დიდად სჭარბობენ. აქედან გავემგზავრეთ ზღვაზე და რასაკვირველია გემზე ქართულად ვლაპარაკობდით. თურმე სავსე იყო ქართველებით. მოხუცებულებიც იყვნენ და მათ უფრო ეტყობოდათ ქართული კილო. იქვე ქალთა განყოფილება იყო, აქაც სულ ქართველობაა. ყურს უგდებდნენ ჩვენს ლაპარაკს და ეტყობოდათ გაოცება და სიამოვნება... ორი საათის მგზავრობის შემდეგ გავედით გაღმა კიზიკლიში, იქიდან ფეხით სოფ. თათარ-ქეიმში და კიდევ ორი საათის სიარულის შემდეგ ჩავედით ს. ბორჩხაში (ჰამიდზე). ბორჩხა უმთავრესი სოფელია ამ მიდამოში და ირგვლივ მრავალი სოფელი აკრავს, არის 130 კომლი, სულ ქართველობა... დავიარეთ მახლობელი სოფლები. მათი სახელები მეტწილად თათრულია, თუმცა მცხოვრებლები სულ ქართველებია. ვიკითხეთ მიზეზი და აგვიხსნეს: ჩვენი დაბინავებისას აქ თურქებიც მოსახლეობდნენ, მაგრამ ჩვენის მხნეობით და მათის სიზარმაცით ყველას მამული ჩვენ დაგვრჩა და ისინი იძულებული გახდნენ, სხვაგან გადასახლებულიყვნენო... ისმითის სანჯაყში სოფლების მხოლოდ სამ

ჯგუფში ვიყავით _ საბანჯის, ბარჩხის და ბალაბაისაში: პირველს ახლავს 22, მეორეს 20 და მესამეს 12 სოფელი. მთელს ისმითის სანჯაყში უმეტესად არა თურქები მოსახლეობენ: ქართველები, გურჯები და ჭანები, ჩერქეზები, აფხაზები, ალბანელები და სხვ.»

ავტორის ანგარიშით, ისმითის 34 სოფელში გურჯი და ჭანი ცხოვრობს 2524 კომლი ან 20.192 სული. ოჯახში ყველა მხოლოდ ქართულად ან ჭანურად ლაპარაკობს, რადგან ქალებმა თითქმის არ იციან თურქული. იშვიათია მრავალ ცოლიანობა. გვარები ქართული შერჩენიათ _ ქერაბაძე, მინაძე, მისლაძე, დარაბაძე, ნავინაძე და სხ. «ნივთიერი მდგომარეობა გვარიანი აქვთ, რაიც ყოველ მხრივ ეტყობათ. მოჰყავთ ბევრი თუთუნი, პური და მისდევენ მეაბრეშუმეობასაც. ხეხილის გაშენებას ეს რამდენიმე წელიწადია შესდგომიან, მაგრამ გასაყიდი ჯერ არ არის. ჭამა-სმა იმერული აქვთ _ მჭადი და მსგავსი შეჭამანდები; ღვინოზედაც არ არიან მწყრალად, თუმცა «ყურანი» უკრძალავს. მეზობლობენ ხშირად აფხაზები და ჩერქეზები და ერთმანეთთან უფრო დაახლოვებული განწყობილება აქვთ, როგორც ერთის ქვეყნიდან, კავკასიიდან გადმოსახლებულთ...»

როგორც მოგახსენეთ, აქ ქართველობა საქმიანობას მისდევს და შეძლებულადაც არის. მეურნეობის გარდა ვაჭრობასაც ეწევიან, განსაკუთრებით ჭანები. დიდის სიამოვნებით აგვიწერენ თავიანთ მხნეობას, პირდაპირობას, ვაჟკაცობას და შრომის მოყვარეობას. დღევანდელი ქონება შეძენილი აქვთ სულ 20_30 წლის განმავლობაში. საქართველოდან რომ ჩამოსულან, მათთვის მიუციათ მიწა და ექვსი წლით გაუთავისუფლებიათ ყოველგვარ გადასახადისაგან. დღეს გადასახადებსაც ისტუმრებენ და კარგადაც ცხოვრობენ. სოფლებში უმეტეს წილად გურჯებთან ლაზებიც ცხოვრობენ, რომელთაც ქართულიც უსწავლიათ...»

ასეთია ის მცირეოდენი ცნობა, რომელიც მოგვეპოვება შორს ოსმალეთში გადასახლებულ და სამშობლოს მოწყვეტილ მაჰმადიან ქართველების ვითარების შესახებ. ოსმალეების საბინადროზე სხვა და სხვა ალაგას ორასი ათასი თუ მეტი ქართველი ცხოვრობს. მათ ჯერჯერობით ქართული ენა და ეროვნული ელფერი შერჩენილი აქვთ და როგორც სჩანს დიდს უნარს იჩენენ ცხოვრების ბრძოლაში და სჯობნიან კიდევ ადგილობრივ მკვიდრთ _ თავის მეურნეობით, ოჯახობით, გამრჯელობით და მოქმედებით. თავის თავს ქართველებად აღიარებენ და არ ითქვიფებიან უცხო ელემენტებში.

ასეა დღეს. მაგრამ ასე იქნება ხვალ? შესძლებს ეს გადახვეწილი მაჰმადიანი ქართველობა დიდხანს შეინარჩუნოს თავისი ეროვნული სახე, განსაკუთრებით როცა იგი სრულიად მოკლებულია ქართულს წერა-კითხვას, ქართულს წიგნს, სკოლას, დაშორებულია ქართული კულტურის წყაროს, არავითარი მისვლა-მოსვლა და სულიერი დამოკიდებულება არა აქვს თავის სამშობლოსთან? ძალიან საეჭვოა, რომ გადაურჩეს გადაგვარებას და სრულს ეროვნულს მოსპობას. ოსმალეთის ტალღამ ერთიან შთანთქა 1828_30 წლებში ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებიდან გადასახლებული მაჰმადიანი ქართველები. გაჰქრა და წაიშალა მათი გვარი და ნატამალი და აღარსადაა სახსენებელი. აღარც ის ვიცით, სად იყვნენ და სად დაიმარხნენ. ასეთივე ბედი ეწვევა უეჭველია ბათუმის ოლქიდან გახიზნულ ქართველობასაც, თუ დროზე მამუელი არავინ გამოუჩნდა, მცირეოდენი დახმარება მაინც არ აღმოუჩინა, არ გაამხნევა, არ მიაწოდა სულიერი, ეროვნული საზრდო.

ეხლანდელი მსოფლიო ომი ყველაფერს ამსხვრევს და ყველაფრის ახლად აშენებას ლა-
მობს. შეიძლება მისი იმედი და მოლოდინი გადაჭარბებული იყოს, მაგრამ ყოველს ექვს გარე-
შეა, რომ ჩვენი ქვეყანა ომის შემდეგ არ იქნება ის, რაც იყო ომის დაწყებამდის. ის ურიცხვი
მსხვერპლი, რომელიც შეიწირა და კიდევ უნდა შეიწიროს დღევანდელმა ომმა, ის ენერგია და
ძალა, რომელიც იხარჯება ომისთვის, ის სულიერი ამოდრავება, რომელსაც განიცდიან დღეს
არა მხოლოდ ბრძოლის ველზე მყოფნი, არაფედ ყველანი _ ეს ღრმად დააჩნდება ჩვენს ურთი-
ერთობას, აზრსა და ფიქრს, გრძნობას, მსოფლმხედველობას. ჩვენ წინ უდიდესი ტრაგედიაა
კაცობრიობისა და ამ ტრაგედიის გარეშე მაყურებელნი კი არა ვართ, ყველანი აქტიურ მონაწი-
ლეობას ვიღებთ და მისი გათავების შემდეგ სხვა გულით და შეხედულებით დაგუბრუნდე-
ბით ჩვეულებრივ სინამდვილეს...

კერძოდ საქართველო და ქართველობაც ამ საყოველთაო ცვლილებას დაემორჩილება.
ძლიერ დაშორებულნიც რომ ვიყოთ ომს, მაშინაც ვერ ავცდებოდით მის დიადს შედეგებს.
მით უფრო ვერ ავცდებით დღეს, როცა მისი გუგუნნი და ზარბაზნების ცეცხლის გრიალი ასე
ახლოა. ახალი პოლიტიკური, ეკონომიური, ნაციონალური ძალების განაწილება თავის რკალ-
ში მოგვამწყვდევს ჩვენც. მაგრამ ეს ჩვენი მომავალი ბედი მართო გარეშე ძალების შეკავშირება-
სა და დაპირისპირებაზე არ იქნება დამოკიდებული. ჩვენი მერმისი არ უნდა განისაზღვროს
იმით, რომ ვისიმე «ლუკმა» ვიქნებით თუ იარალი; ჩვენ წინ უნდა მივეგებოთ ბედს, შევუთან-
ხმოთ სხვის ინტერესებს ჩვენი ინტერესი, «ძლიერთა» და გამარჯვებულთა მისწრაფებას და
მიდრეკილებას ჩვენი ბედიც ავატანიოთ, ჩვენი სუსტი, პატარა ხმაც შევეუერთოთ სხვათა ხმას
და ნუ იქნება ჩვენი მომავალი ჩვენთვის ნამალადევი, ძალით თავს მოხვეული. დეე, სანახევ-
როდ მაინც იყოს ჩვენის ნებისყოფის, გარკვეულის და ცხადის სურვილის წარმოშობილი!..

წინ გახედვა ძალიან ძნელია, შორს გაჭვრეტელი საეგებია, სხვა და სხვანაირია გზა ჩვენის
აღორძინებისა და აღდგენის. მაგრამ როგორი კომბინაციაც უნდა წარმოვიდგეს წინ, რა მიდ-
რეკილებასაც უნდა დავუჭიროთ მხარი, არასოდეს, არასოდეს არ უნდა დავივიწყოთ მწარე ბე-
დი ჩვენი მაჰმადიანი ძმებისა, არ დავივიწყოთ ჩვენი და მათი ერთობის ინტერესები! სამაჰმა-
დიანოს საქართველოს ბედი მთელი საქართველოს მესამედის ბედია!.. თანამედროვე ომმა
მთელი სიდიადით წამოაყენა სიმწვავე ეროვნული ჩაგვრისა და ჩვენ დღეს უფრო, ვიდრე რო-
დისმე, უნდა შევიგნოთ საჭიროება მაჰმადიან ქართველების ეროვნული განახლებისა და მათი
და ქრისტიან ქართველობის სრული შეერთებისა... რაც ახლა არ გაკეთდება, შეიძლება არ გა-
კეთდეს არასოდეს. ჩვენ დღევანდელ ეროვნულ პოლიტიკას აუცილებლად უნდა აშუქებდეს
მაჰმადიან მოძმეთა საკითხის გადაწყვეტა, უამისოდ გზა ჩვენი იქნება აზნეული და ვერ მიგ-
ვიყვანს მტკიცე ნავთსადგურში. რასაკვირველია, ჩვენს პოლიტიკურს მიმართულებას და
მოღვაწეობას მართო ეს ინტერესი ვერ უწინამძღვრებს. მაგრამ ამ ინტერესის გარეშეც შეუძლე-
ბელია გვექონდეს ეროვნული პოლიტიკა!..

1915 წ.

მ ო გ ო ნ ე ბ ა თ ა ფ უ რ ც ლ ე ბ ი

სოფლიდან ქუთაისის გიმნაზიაში

ჩემი მშობელი სოფელი მათხოჯი მდებარეობს წულუკიძის (ხონის) რაიონში, ცხენის-
წყლის მარცხენა ნაპირზე. ჩვენს სოფლამდე ცხენისწყალი მომდინარეობს მთებსა და კლდეებს
შორის მოქცეულ კალაპოტში, ხოლო მათხოჯიდან გამოდის გაშლილ ადგილზე, რომლითაც

იწყება რიონ-ცხენისწყლის ველ-მინდვრები. დიდი წვიმების შემდეგ და გაზაფხულზე ცხენისწყალმა ძალზე მოდიდება იცის, კალაპოტს იცვლის, ხან ერთ მხარეს მისკდება, ხან მეორეს, ყველაფერს წალეკავს, ყანებს რიყედ აქცევს, ბევრი ოჯახიც აუყრია და მშვენიერი ეზო და სახლ-კარი გაუნადგურებია. შეწუხებულ გლეხებს ძველი რეჟიმის დროს არაერთხელ მიუმართავთ მთავრობისათვის, რომ რამე ზომები ყოფილიყო მიღებული, ჩემი გიმნაზიელობის და სტუდენტობის დროს მეც დამაწერინეს მეზობლებმა ქალაქი ორჯერ თუ სამჯერ, გუბერნატორისა და ნამესტნიკის სახელობე, მაგრამ არა გაკეთებულა რა ცხენისწყლის კალაპოტის მოსაწესრიგებლად...

სამწუხაროდ, მდგომარეობა დღესაც გამოუსწორებელია და რამდენიმე ათასი ჰექტარი მიწა გაოხრებულია. სადაც ლამაზი კარ-მიდამო და ვენახები მინახავს, იქ დღეს რიყეებია. აღარაა კოხტად მიწყობილი წისქვილებიც, რადგან მდინარის დაუდევრობა ამის საშუალებას არ იძლევა. მონაპირე კოლმეურნეობებმა უნდა მიაქციონ ამას ყურადღება და თვითონ იზრუნონ ცხენისწყლის მკვიდრ კალაპოტში ჩასაგდებად. ეს დიდი ფართობის საყანე ადგილებს შესძენს კოლმეურნეობებს, რომლის მორწყვაც ადვილად შეიძლება გვალვის დროს.

მათხოჯი გაშენებულია მთის ძირში, გამლილ ვაკეზე. მის პირდაპირ, ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს სოფლები _ ზემო ხუნწი და ქვემო ხუნწი (ეს სამეგრელოა). მათ უკავიათ მთაგორაკიანი ადგილები, სადაც გაფანტულია კოხტა ხის სახლები, ლამაზი ეზოებით. ეს ყველაფერი მათხოჯიდან მომხიბლავ პეიზაჟად მოჩანს. მათხოჯს ზურგში, გორაზე, ნაციხარი უდგას. აქედან თუ კიდევ უფრო მაღლა ახვალთ, იქვე, მახლობელ მთაზე, რიონის მინდვრებს დაინახავთ შორ მანძილზე, აჭარის მთებიდან მოყოლებული თითქმის შავ ზღვამდე. გამიგონია, გელათიც კი დაუნახავთ ხანდახან მათხოჯის მთებიდანო. მე ეს არ შემიმოწმებია. არსებობს ძველი გადმოცემა, გელათში რომ ზარს დარეკდნენ, მას უპასუხებდა ქუთაისის ბაგრატის ტაძარი, და ამ უკანასკნელს კი გამოეხმაურებოდა მარტვილი (ქყონდიდი), რომელიც მათხოჯის მახლობლადაა. მათხოჯი მოზრდილი სოფელია, ჩემ ბავშვობისას სამასზე მეტი კომლი ითვლებოდა (ახლა შვიდასამდე არისო). სულ გლეხებით იყო დასახლებული. უმრავლესობას რამდენიმე გვარი შეადგენდა: ფირცხალაგები, ჩიმაკაძეები, ბარაბაძეები, მელაძეები, ადამიები, კარსანიძეები. იყო ერთადერთი აზნაურის ოჯახი, რატინი, რომლის წევრები არაფრით განირჩეოდნენ გლეხებისაგან და მათსავით მუშაობდნენ. მთავარი მეურნეობა იყო მეყანეობა და მევენახეობა, უკანასკნელი განსაკუთრებით ვარგოდა ერთ ნაწილში, ბარაბაძეების უბანში, და აქაური ღვინო გასაყიდად გადიოდა სხვა სოფლებშიც. დასამუშავებელი მიწა სამყოფი არ იყო, ამიტომ ბევრ გლეხს შორს უხდებოდა ყანების აღება. ზამთრობით ზოგი ჩალვადრობას მისდევდა, ზოგიც მეურმეობდა. ახალგაზრდები სამხრეთ რუსეთის პორტებში მიდიოდნენ სამუშაოდ. რამდენიმე მებოსტნეობას ეწეოდა თბილისში. ქალები სახლში ხელსაქმობდნენ _ ამზადებდნენ საჩოხე შალეებს, ქსოვდნენ წინდებს, მოჰყავდათ აბრეშუმი... ხოლო მათი ნაშრომის ფასი ძლიერ მცირე იყო, მაღალი წინდის მომქსოვს დღიურ საფასურად 7_8 კაპიკი თუ მოუწევდა.

კულტურულად მათხოჯი ჩამორჩენილი იყო. უმაღლესი განათლების ან საშუალო სკოლადამთავრებული ამ სოფლიდან თითქმის არავინ იყო, მთელ სოფელში ათიოდე კაცს თუ ნახავდით წერა-კითხვის მცოდნეს. პირველი ინტელიგენტი ლავ. ჩიმაკაძე, რომელიც მასწავლებლობდა სხვა სოფელში, ძალიან ცდილობდა და ურჩევდა გლეხებს (ამ საქმეში მამაჩემიც ეხმარებოდა), რომ სკოლა გაეხსნათ, მაგრამ არა გაუვიდა რა. «არა, არ გვინდა სკოლა, სწავლა რა ჩვენი საქმეა!» _ ყვიროდნენ გლეხები. მერე როგორც იყო გაიხსნა პირველდაწყებითი სასწავლებელი მთელი სასოფლო საზოგადოებისათვის (რამდენიმე სოფლისათვის ერთად).

ეკონომიურად სოფელი დამოკიდებული იყო ხონზე, განსაკუთრებით მის ბაზრობაზე (პარასკეობით), ხოლო ეს დამოკიდებულება შეზღუდული იყო. ჩვეულებრივ დღეს ერთი ორი

კაცი თუ ჩავიღოდა ხონში, მარტო პარასკევს მიდიოდა ბევრი. მიმოსვლა იყო ფეხით: ფაიტონის ჩამოსვლა სოფელში იშვიათი მოვლენა იყო, ამაზე მთელი სოფელი ალაპარაკდებოდა.

სოფელში რამდენიმე სავაჭრო და სახელოსნო იყო: ორი მჭედელი, ერთი მღებარი (ტანსაცმელს ულურჯებდა მგლოვიარეთ) და ერთიც სამიკიტნო-საწვრილმანო, სადაც, ღვინო-არაყის გარდა, იყიდებოდა მარილი, ნავთი, შაქარი, ხმელი თევზი, ასანთი და სხვა. რამდენიმე წლის შემდეგ ამათ მოემატა ფურნე, მანუფაქტურის მაღაზია, გაიხსნა კოოპერატიული მაღაზიაც, რომელმაც დიდი ნდობა და პატივისცემა დაიმსახურა. სოფელი თანდათან დაადგა გამოღვიძების და წარმატების გზას. საკუთარი სკოლაც დაიარსა, სახალხო სახლი ააგო.

დღეს მდგომარეობა ძალიან გამოცვლილა. სოფელში არსებობს სრული საშუალო სკოლა, სადაც სამასზე მეტი ქალ-ვაჟი სწავლობს, თეატრი, ბიბლიოთეკა, კლუბი. სოფლის გაფართოებულ და მოკირწყლულ გზაზე წამდაუწუმ დასრიალებენ სამგზავრო და სატვირთო მანქანები, გარდა ამისა, ყოველდღე რეგულარულად დადის მათხოჯსა და ხონს შუა ორი დილიჯანი და რამდენიმე პატარა ეტლი, შეხვედებით ველოსიპედისტებსაც.

ფირცხალავები მათხოჯში ძველი დროიდან იყვნენ დასახლებული, სამეგრელოდან არიან გადმოსული. ჩვენი ოჯახი გლეხური იყო. მამაჩემი, გიგო, ჯერ ყანის მუშა იყო, მერე ჩალვადრობა დაიწყო და ბოლოს ხე-ტყის ვაჭრობას მოჰკიდა ხელი. არავითარი სწავლა არ მიუღია, მაგრამ სხვების წერას რომ უყურა, ისწავლა ცოტაოდენი, წერდა, თუმცა მისი დაწერილი ხშირად ძნელი გასარჩევი იყო. რუსული რამდენიმე სიტყვა იცოდა და გაჭირვების დროს გამოიყენებდა. ძლიერ უყვარდა სკოლა, განათლება და ადრევე შეიყვანა სასწავლებელში ჩემი უფროსი ძმები (ნესტორი და იაკობი) და ჩემი ბიძაშვილები (სევერიანე და თენგიზი). მაგრამ მათ სასწავლებლები არ დაამთავრეს და ეს ძლიერ საწყენად დაურჩა. რაკი მარტო მე დავრჩი გიმნაზიაში, მთელი ყურადღება მე მომექცია, თვალყურს ადევნებდა ჩემს მეცადინეობას. ქუთაისში ყოფნის დროს უთუოდ შემოივლიდა გიმნაზიაში და ჩემს ამზავს ჰკითხავდა მასწავლებლებს, ძალიან უნდოდა, რომ მე მაინც გამეთავებინა გიმნაზია და მიმეღო უმაღლესი განათლება. ხშირად მეტყოდა: «შვილო, ექიმობა ისწავლე, ჩამოდი სოფელში და ღარიბს, გაჭირვებულ ხალხს უწამლე, დაეხმარე».

მამაჩემს გარკვეული შეხედულება არ ჰქონდა ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობაზე, მაგრამ ღრმად ჩამრჩა გულში მისი კამათი ერთ რუსთან (ქართულის მცოდნე იყო): «როგორ შეიძლება ხალხს ენა წართვა! განა შესაძლებელია ამაზე უარესი სასჯელი და უბედურება, რომ ადამიანს ენა ამოგლიჯო, მის ენაზე არ ალაპარაკო! სასამართლოში ვერ მივალთ ჩვენის ენით, ვერც სკოლაში, პოლიციაში, სხვა დაწესებულებებში! რასა გავს ეს!...» ამას ისეთი სიმწარით და ნაღველით ამზობდა მამაჩემი, რომ მე გაკვირვებული და თან გახარებული შევეყურებდი. არ იყო ავი, ფიცხი, სასტიკი, უყვარდა შრომა და უსაქმოდ არ გაჩერდებოდა.

დედაჩემი (ბარბალე ჩირგაძე) სოფლის უბრალო ადამიანი იყო, მეტისმეტად გულკეთილი, მშვიდობიანი, მეზობლებთან მუდამ კარგი ურთიერთობა ჰქონდა, არავისთან უსიამოვნება არ მოსვლია. მამა რომ შვილებს რამეზე გაგვიწყობოდა, დედა მყის იქ გაჩნდებოდა და ეტყოდა: «ვარგია, ბავშვს გული ნუ გაუხეთქეო». ასევე გამოეხმაურებოდა და გამოექომაგებოდა მოსამსახურეებს: «სხვისი შვილია, აქ დედ-მამა არა ჰყავს, ჩვენ ვართ მისი მშობლებიო». როცა ოჯახს რამე უსიამოვნება შეხვედებოდა, გაუჭირდებოდა, დედაჩემი ასე იტყოდა: «გაჭირვებაში კაცმა თავი სიგლახეს არ უნდა მისცესო». ეს ხომ იგივე რუსთაველური სიბრძნეა: «ჭირსა შიგან გამაგრება ასრე უნდა, ვით ქვიტკირსა». ბევრჯერ მომიგონებია ჩემს ცხოვრებაში დედის ნათქვამი. რამდენი სიყვარულის, ალერსის, სინაზის, სიამის მოგონება დაუტოვებია დედას ჩემთვის, მაგრამ ამაზე არ ვილაპარაკებ, რადგან ეს ხომ ზოგადი ამბავია _ დედა ყოველთვის და ყოველგან შვილის სიყვარულია!..

ჩვენი ოჯახის ცხოვრება ბევრით არ განსხვავდებოდა გლეხების ცხოვრებისაგან. მეც ვიზრდებოდი სოფლურად – ვმწყემსავდი ძროხას, დამქონდა სადილი ყანაში მომუშავეებისთვის, დავეყვებოდი მოჯამაგირეს ტყეში შემის მოსაჭრელად...

ჩემი მახსოვრობის პირველ ამბებს რომ ვიგონებ, ერთი მეტად მწვავედ ჩამებეჭდა გულში. ასე ოთხი თუ ხუთი წლის ვიქნებოდი, დედამ დედუღეთში წამიყვანა, სოფ. ორაგვეთში (მათხოჯიდან 5-ს კილომეტრზე, ახლა ეს სოფელი აღარ არსებობს, მკვიდრნი სხვა სოფლებში გადასახლდნენ, რადგან ორაგვეთს მისასვლელი გზები არ უვარგოდა). მე და დედაჩემი მოხუცებულ ბებია-ბაბუასთან ვცხოვრობდით. ერთხელ ჩემს ბიძასთან გადავედი, რომელიც იქვე ცხოვრობდა. ბიძის სახლს რომ მივუახლოვდი, დავინახე: ეზოში კალოზე დარბის ჩემი ბიძა, უკან დასდევს ცხენოსანი კაცი და უმოწყალოდ ურტყამს მათრახს. ბიძა ტირის, ყვირის, შველას ითხოვს. მე შემინებული უკან გამოვბრუნდი, მაშინ ვერაფერს მივხვდი, ხოლო შემდეგ გავიგე, რომ ის კაცი ბიძაჩემის ყოფილი ბატონი იყო, რადგან აბრალებდა და მიტომ სცემდა.

ანბანის სწავლება სახლში დამაწყებინეს, მასწავლიდნენ უფროსი ძმები. მერე მიმაბარეს ჩვენს მოყვარე დიაკვანს, რომელთანაც მოდიოდა მისი ცოლისძმა და ბავშვებს ქართულ წერა-კითხვას ასწავლიდა. სწავლება მეტად პრიმიტიული იყო. შემოვუსხდებოდით გრძელ მაგიდას ხელნაწერი ანბანებით 10_12 ბავშვი და ერთხმად, რაც ძალი და ღონე გვქონდა, გავყვიროდით: «ან, ბან... ან, ბან, გან!»

ანბანის სწავლა რომ დავასრულე, ხონის ორკლასიან სასწავლებელში შემიყვანეს. ბინად ნათლიაჩემთან დამაყენეს, რომელიც ცოტა შორს იდგა სკოლიდან. ჩემი ბიძაშვილი (თენგიზი), რომელიც ჩემთან ერთად სწავლობდა, თავის ბიძასთან (დედის ძმასთან) დაბინავდა. ცალ-ცალკე ცხოვრება იმასაც აწუხებდა და მეც. ჩემმა ბიძაშვილმა დაიჩემა, რომ უსათუოდ იმასთან გადავსულიყავი: ჩვენსა დიდი ნიგვზის ხეებია, მალე დასარეკი იქნება, ახლო ტყეა და იქ მახით ტყის ქათამს დავიჭერთ, ხანდახან ჩვენს სახლს ტურები უახლოვდებიან და იმათ ნახავო. მეც შეეჭივლე დედას ჩემი მართობა და მალე მომათავსეს ბიძაშვილთან ერთად. მისი ბიძა უბრალო გლეხი იყო, სახლი ძველებური ედგა, მიწის იატაკით, ფანჯრები არ ჰქონდა. ცეცხლი შუაში ინთებოდა. საჭმელ-სასმელი ღარიბული იყო, მეტწილად ლობიო და მჭადი. დანაკლისს იმით შევივსებდით, რომ შაბათობით ნასადილევს სახლში, მათხოჯში მოვდიოდით და იქ ვრჩებოდით ორშაბათ დილაამდის, იქიდან პირდაპირ სკოლაში მივდიოდით. ერთხელ, შაბათ დილას, ჩვენი შესახვევიდან ხონი-მათხოჯის მარაგზაზე რომ გამოვედით, მე და ჩემმა ბიძაშვილმა ვთქვით: «რა გვინდა სკოლაში, მოდი, პირდაპირ მათხოჯში წავიდეთ». ვიბრუნეთ პირი და გამოვწიეთ ჩვენი სოფლისაკენ. ნელ-ნელა ვიარეთ, რომ ცოტა შეგვიანებულიყო და მეტად ადრე არ მივსულიყავით სახლში. რომ მივედით, ასე ვთქვით: დღეს ძალიან ნაადრევად დაიწყო სწავლა და მალე გავათავეთ. დაიჯერეს თუ არ დაიჯერეს, დიდი ყურადღება არ მიუქცევიათ. მამაჩემი შინ არ იყო. დედა ჩვეულებრივი ალერსით და სიყვარულით შემხვდა და მაშინვე გემრიელი საუზმე მომიმზადა და ტკბილეულიც არ დამაკლო. ტყუილს მოკლე ფეხები ასხიაო, ნათქვამია, საღამოს ხონიდან ჩვენი მასპინძლის შვილი ჩამოვიდა, შემინებოდათ, სადილად რომ არ მივედით. გამომჟღავნდა ჩვენი ეშმაკობა. გაგვიჯავრდნენ და ამით გათავდა ყველაფერი.

იმ წლებში ქურდობის ასალაგმავად სოფლებში მთავარ გზებზე შლაგბაუმები გამართეს. სადაც ღამე ყარაულები იდგნენ და თუ ვისმე საქონელი მიყავდა, შეუმოწმებლად არ გაუშვებდნენ. ეს ყარაულები თვით სოფლის მკვიდრნი იყვნენ და მათ ხევისთავებს ეძახდნენ.

ერთ ორშაბათ დილას, მე და ჩემი ბიძაშვილი სოფლიდან რომ პირდაპირ სკოლაში მივდიოდით, ასეთ საყარაულოსთან ხონში დავგვხვდა ერთი მოზრდილი ბიჭი მსხვილი ჯოხით ხელში. როგორც კი დავგინახა, შორიდან შემოგვძახა: «მობრძანდით, მობრძანდითო, მე თქვენ გიცდითო სწორედ. მამ თქვენი ნაქნარია ის საქმე, თქვენი მოპარულია? აქეთ მოდით, მაჩვენეთ

თქვენი ჯიბეები!» ჩაგვიყო ხელი ჯიბეებში და ამოგვაცალა, რაც კი რამ გამოტანებული გვექონდა სახლიდან – ხილი და ხაჭაპურები. მე ერთი აბაზიანიც მქონდა, ისიც წაიღო. მერე შემოგვიყვირა: «მე ხევისთავი ვარ, ეს ერთი მიპატიებია, გასწით, თუ მეორედ ჩამივარდით ხელში, კარგი საქმე არ მოგივათ!» შემინებულები ჩვენ ხმას ვერ ვიღებდით და გულში ღმერთს მადლობას ვუთვლიდით, რომ იმ ბიჭმა არ გაგვლახა და არ დაგვიჭირა. აჩქარებით გავწიეთ სკოლისკენ და ერთხელაც არ მოგვიხედნია უკან.

ჩვენ სახლში, რასაკვირველია, საათი არ გვექონდა და როგორც კი გათენდებოდა, მივდიოდით სკოლაში და იქ დიდხანს გვიხდებოდა ცდა. პარასკევ დღეს, თუ კარგი ამინდი იდგა, სწავლის დაწყებამდე ბაზარში გავდიოდით, ეგებ ვინმე ჩვენებური გვენახა. ძალიან გვიტაცებდა ფურნებიდან ახლად გამომცხვარი პურის და ხაჭაპურების სუნი. ერთხელ დიდხანს შევაცქერდით მეპურეს, რომელსაც ფურნიდან ნიჩბით აწითლებული ჩიტ-პურები და ბუბლიკები გამოჰქონდა და სკოლაში რომ მივედით, უკვე პირველი გაკვეთილი გათავებული იყო.

ხონის სკოლის ცხოვრებიდან ორი რამ კარგად დამამახსოვრდა: ერთი – საღვთო რჯულის მასწავლებლის, მღვდლის, ხის სახაზავის მაგარი დარტყმა ხელზე, რუსული გინების დართვით: Ах, ты скотина! მეორე ის, რომ სკოლაში ორჯერ თუ სამჯერ სწავლა შეგვაწყვეტინეს, მღვდელმა ლოცვა გადაიხადა და ბავშვები სახლში გაგვიშვეს. მაშინ ამის არაფერი გამეგებოდა, მერე გავიგე, რომ იმპერატორ ალექსანდრე მეორეს მოკვლას უპირებდნენ, ის გადარჩა და ამიტომ პარაკლისი გადაიხადეს და ჩვენც მეცადინეობისაგან გაგვათავისუფლეს.

ხონის სასწავლებელი ჯერ გათავებული არ გვექონდა, რომ მამამ მე და ჩემი ბიძაშვილი ქუთაისში წაგვიყვანა, სადაც კარგა ხანია გიმნაზიაში სწავლობდნენ ჩემი ძმა იაკობი და უფროსი ბიძაშვილი სვერიანე. იქ ჯერ კერძო მასწავლებლები გვაძზალებდნენ და შემდეგ გიმნაზიაში მიგვიღეს პირველ მოსამზადებელ კლასში. ქუთაისში გავატარე მთელი ათი წელიწადი, იქ მივიღე საშუალო განათლება და ისე შევეჩვიე იქაურობას, რომ მერე მეტად გამიძნელდა ქუთაისის მიტოვება.

ქუთაისი მაშინ ქალაქ-სოფელი იყო, ქალაქ-ბაღი. მისი გარეგნულობა უნებურად ხიბლავდა ადამიანს – სახე ფერადოვანი, დიდის ხელოვნებით მოხატული ბუნებისაგან. განსაკუთრებით საამო შთაბეჭდილებას ახდენდა იგი ზაფხულიდან შემოდგომის ბოლომდე. თითქმის ყველა სახლს ეზო ჰქონდა, ამწვანებულ-აყვავებული, და შორიდან რომ შეხედავდით ქალაქს, ერთ მთლიან ბაღად გეჩვენებოდათ.

ხატოვანი იყო ქუთაისის საზოგადოებრივი ცხოვრებაც. უცხო ფერებით და ლამაზი სახეებით. ამ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა ქალაქის ბაღი (ეგრეთწოდებული «ბულვარი»). თუ ვისიმე ნახვა გინდოდათ, აქ შეხვდებოდით, აქ იყო ყიდვა-გაყიდვა, დაგირავება, დაქირავება, ფულის სესხება, მაჭანკლობა, აქ იმართებოდა დებატები, აქ იყო ბირჟა და გამოფენა ადამიანების სილამაზის, ტანადობის, ტანსაცმლის. ბაღი ყოველთვის სავსე იყო ხალხით, დღითა და ღამით, კვირაუქმე დღე, კვირაში ორჯერ სამხედრო მუსიკა უკრავდა და ეს კიდევ უფრო იზიდავდა მოსეირნეებს. ვერსად შეხვდებოდით ისეთ წმინდა ქართულ, ლამაზ ტიპებს, როგორც აქ. გამოირჩეოდნენ თავის მოყვანილობითა და სიკოხტავით მაშინდელი ჩვენი არისტოკრატიის წარმომადგენელი – წერეთლები, წულუკიძეები, მიქელაძეები, დადიანები, ფალავები, გურიელები – ქალები და კაცები.

ამათი ცენტრი იყო გრაფინია ზარნიკაუ. ეს იყო იოსელიანის ქალი, დადიანის ცოლი. იმ დროს ქუთაისში ცხოვრობდა ერთი ახალგაზრდა ოლდენბურგელი პრინცი, რაღაც დანაშაულისთვის გადმოსახლებული დროებით პეტერბურგიდან. ამ პრინცს მოეწონა დადიანის ცოლი და დაუწყო არშიყობა. ქალმა შორს დაიკავა თავი. პრინცს სიყვარული უფრო გაუძლიერდა და გათავდა იმით, რომ დადიანს დიდი ფული მისცა და ის ცოლს გაეყარა. მაშინ პრინცმა

ჯვარი დაიწერა ქალზე და, რადგან იგი უბრალო ჩამომავლობისა იყო და არ შეეძლო საიმპერატორო ოჯახის წევრობა, მოუპოვა მას გრაფინია ზარნიკაუს სახელი და მათ შვილებსაც ეს გვარი დაერქვა.

ოლდენბურგელ ზარნიკაუს და ქართველ არისტოკრატების წრეში ხანდახან გავლით მოხვდებოდნენ ქართველი დედების შვილები მიურატები და ვიტგენშტეინები. იყო კიდევ ერთი გრაფი, ფრანგ-ქართველი როზმარდიუკ (თუ არ მეშლება ეს სიტყვა), ჩოხა-ახალხში გამოწყობილი, ქართულად და მეგრულად მოლაპარაკე.

ქუთაისის თავისებურებას წარმოადგენდა მისი ბაზარიც. ბაზრობა იმართებოდა პარასკეობით და კვირაობით. რა გინდა სულო და გულო, აქ არ იშოვნიდით. სოფლიდან ჩამოტანილს – სანოვაცეს, ხილს, სასმელს. გაზაფხულიდან დაწყებული მთელი ქუთაისის ჰაერი პირდაპირ მთვრალი იყო ხილის, განსაკუთრებით ბალის სურნელებით, ხოლო შემოდგომაზე ყველაფერი გაჟღენთილი იყო ყურძნისა და მაჭრის არომატით. ყურძენი ურმებით ჩამოჰქონდათ და ბევრი ქუთაისელი ამ ყურძნისაგან საკუთარ ღვინოს აყენებდა. ქუთაისის ცხოვრების დასახასიათებლად უნდა მოვიხსენიოთ იმპერატორ ალექსანდრე III-ის ჩამოსვლა ქუთაისში ოჯახით 1888 წელს. ჩვენმა თავადაზნაურობამ ამის გამო ბევრი უქვეშევრდომილესი ერთგულების გრძნობები გამოაცხადა და ბევრი ხარჯიც გასწია. ღარიბი ქუთაისიც დაფაცურდა, ხელმოკლე მოქალაქეებში და სოფლელებში ფული მოკრიბა და ბულვარში საგანგებო პავილიონი ააგო ხელმწიფის მისაღებად. ამ სამზადისის დროიდან მახსენდება ერთი ამბავი. ერთი ინტელიგენტი ეკითხება მეორეს: ხელმწიფე რომ ჩამოდის, არაფერი არ უნდა ვითხოვოთ ჩვენი ქვეყნისთვის? მეორემ უპასუხა: კაცი სტუმრად მოდის და თხოვნით როგორ უნდა შევაწუხოთ!

თხოვნის იმედები იმ ხანებში საზოგადოდ დიდი იყო. ბევრს ღარიბს და გაჭირვებულს ეგონა: ხელმწიფეს თუ რასმე ვთხოვ, უარს როგორ იკადრებსო. ამიტომ ქუთაისში ყოფნის დროს ალექსანდრეს რამდენიმე ასი თხოვნა მიართვეს. ზოგი რას სთხოვდა და ზოგი რას, უფრო კი ფულით შემწეობას. არც ერთი თხოვნისთვის, რასაკვირველია, ყურადღება არავის მიუქცევია, მით უფრო იმპერატორს. მაგრამ ამ თხოვნის წყალობით ხელი მოითბეს ქუთათელმა «აბლაკატებმა» (ესენი იყვნენ რუსული წერა-კითხვის მცოდნე პირები, რომელთაც შეეძლოთ უბრალო თხოვნების დაწერა, ცოტა რამ რჩევის მიცემა, ვეჩილთან მიყვანა). პირადად გამიგონია, როგორ ტრაბახობდა ერთი მათგანი ხელმწიფის წასვლის შემდეგ: ხელმწიფე სრულიადაც არ დამინახავს, სახლში ვიჯექი და თხოვნებს ვუწერდი ხალხს, ზოგს მანეთად, ზოგს ათ შაურად. ჯიბე გავიტენე და ეს იყო ჩემი ხელმწიფის ნახვა...

ქუთაისის ჰქონდა თავისი თეატრი, ჯერ ხარაზიშვილის შენობაში, მერე ბულვარში აგებულ პავილიონში. ბევრი იყო სასწავლებელი, ქუჩებში ბლომად შეხვდებოდით მოწაფეებს, ინტელიგენტური ძალებითაც მდიდარი იყო ქალაქი.

დავუბრუნდეთ ახლა კერძოდ გიმნაზიას და იქ ჩემს ყოფნას. გიმნაზიის მოწაფეთა შორის ბევრი იყო სოფლებიდან ჩამოსული, კერძო პირების სახლებში დაბინავებული. ბინის მომცემს, გარდა ოთახისა (გათბობა-განათებით), უნდა ეძლია მოწაფისათვის სასმელ-საჭმელი. ამისათვის მოწაფე იხდიდა 10 _ 12 _ 15 მან. თვეში. კვება სუსტი იყო, თვით 15-მანეთიან ბინაზე, რომელიც არისტოკრატულად ითვლებოდა, დილას და საღამოს უბრალო ჩაის იძლეოდნენ (ერთ ჭიქას) და ცარიელ ჰურს და სადილად ორ კერძს. მოწაფეს აკლდა მშობლების ყურადღება და მზრუნველობა. ტანსაცმელიც არ მოეპოვებოდა შესაფერისი, მეტი წილი უბრალო წულებში დადიოდა, რომელიც მალე ცვდებოდა და მისი შეკეთება ან ახლის ყიდვა ბავშვს ხშირად უგვიანდებოდა.

ასევე მზრუნველობას და პატრონობას მოკლებულად გრძნობდა თავის თავს ბავშვი გიმნაზიაში. სწავლების მეთოდის უფარგისობა იყო მიზეზი, თუ ის, რომ მასწავლებლები უცხონი იყვნენ და საერთოდ ადგილობრივ მცხოვრებლებს უნდობლად და უგულოდ ეპყრობოდნენ,

მოწაფეთა და მასწავლებელთა შუა ხიდი იყო ჩატეხილი. მოსწავლეთ სძულდათ სასწავლებელი, არ ჰქონდათ სურვილი და მისწრაფება ცოდნის შეძენისა, მასწავლებლებს ისე უყურებდნენ, როგორც მტრებს, და დიდი იშვიათი მოვლენა იყო, თუ რომელსამე მასწავლებელს მეგობრული დამოკიდებულება ჰქონდა მოსწავლეებთან. ამ ნიადაგზე იყო წარმოშობილი ის, რომ გიმნაზიელები, თუ შემთხვევა მიეცემოდათ, ღამე სცემდნენ მასწავლებელს. ასეთი ამბავიც მომხდარა: გიმნაზიელებმა დაუდარაჯეს ხიდზე ღამით ერთ მასწავლებელს, რომელსაც ძალიან ემტერებოდნენ, და მოუნდომეს რიონში გადაგდება. მასწავლებელმა ტირილი დაიწყო, შემობრალეთ, ცოლ-შვილი მყავსო. აპატიეს, გაუშვეს და ამის შემდეგ ის მასწავლებელი გამოიცვალა, კეთილი გახდაო. მასწავლებლის სიძულვილი იმაშიც გამოიხატებოდა, რომ, როცა მასის ბოლოს სწავლა შეწყდებოდა, ზოგი მოწაფე ღამე ქუჩიდან გიმნაზიის შენობას ქვებს უშენდა და ფანჯრების მინებს ამტვრევდა. ერთხელ მე და ჩემი ტოლი ბიძაშვილი სოფლიდან ქუთაისში ცხენებით მივყავდით. პირველ კლასში ვიყავით მაშინ მგონია, ისე გვძულდა გიმნაზია და ისე გვეზარებოდა იქ დაბრუნება, რომ გზაში ქუთაისიდან მომავალ მგზავრებს ვვკითხებოდით: გიმნაზიის შენობა ხომ არ დამწვარა-თქვა. ვფიქრობდით, თუ შენობა დაიწვა, სწავლა დროებით შეწყდებოდა.

ასეთ მძიმე პირობებში, ცხადია, ძნელი იყო მერვე კლასამდის მისვლა და გიმნაზიის დამთავრება. ჩემმა უფროსმა ძმამ მესამე კლასიდან დატოვა გიმნაზია, ერთმა ბიძაშვილმა _ მეორედან და მეორემ _ მეხუთედან. ჩემ ტოლ-ამხანაგებში, რომელნიც ერთად შევედით მოსამზადებელ კლასში, მხოლოდ სამმა მივაღწიეთ უკანასკნელ კლასამდის და დავასრულეთ გიმნაზია. დანარჩენი 40 _ 50 მოსწავლე ვერ შეეგუა მდგომარეობას ან ქონებრივი სახსარი არ უწყობდა ხელს და მათ სხვადასხვა დროს გიმნაზია დასტოვეს.

ერთი რამ კი უზრუნველყოფილი იყო ჩვენთვის _ მაშინდელი მოზარდი თაობისათვის ქუთაისში _ დაცული ვიყავით ეროვნული გადაგვარებისაგან, თუმცაღა რუსულ გიმნაზიაში ვსწავლობდით, სულ რუსი მასწავლებლები გვყავდა, რომლებიც რუსულად გვევრთნიდნენ, რუსულ სულს და შეგნებას გვინერგავდნენ. მოსწავლეთა დიდი უმრავლესობა, ოთხი მეხუთედი თუ მეტი, ქართველები ვიყავით, ქართული შეგნების, ერთმანეთს ვეთვისებოდით. ქართულის სწავლება მეორე კლასამდის არსებობდა ქართველებისათვის, მასწავლებლად გვყავდა მღვდელი რაჟდენ გიგაური, კეთილი ადამიანი, რომლისთვის 5-ზე ნაკლები ნიშანი არ მოიპოვებოდა. გვაკითხებდა «ბუნების კარიდან», უმთავრესად საქართველოს გეოგრაფიას და ისტორიას. წავიკითხეთ აგრეთვე «რობინზონ კრუზო» და «გულივერის მოგზაურობა», რამაც ძალიან გაგვიტაცა.

რუსი მასწავლებლები არ გვიწონებდნენ, თუ გიმნაზიელები ერთმანეთს ქართულად დაველაპარაკებოდით. თუ ქართულ წიგნს გვინახავდნენ ბინაზე, დანაშაულად ჩაგვითვლიდნენ. გვიკრძალავდნენ ჩვენი თავისთვის ქართველები გვეწოდებინა. აი ამის ერთი მაგალითი: მეექვსე კლასში ერთი მოწაფე (ვას. თუმანიშვილი) რუსული ენის მასწავლებელს პუმკინის «პოლტავის» შინაარს უყვებოდა და იქ, სადაც ამბავია რუსების და შვეციელების ომის, იმის მაგიერ, რომ ეთქვა, როგორც ავტორს აქვს, «ჩვენ» (ე.ი. რუსის ჯარი), მოწაფემ თქვა, «რუსები», მასწავლებელმა მაშინვე შეაჩერა და ჰკითხა: რატომ «რუსებს» ამბობ და არა «ჩვენ»? მოწაფემ მიუგო: მე ხომ რუსი არა ვარ და როგორ უნდა ვთქვა «ჩვენ». «როგორ თუ რუსი არა ხარ!» _ შეუყვირა მასწავლებელმა, პედაგოგიურ საბჭოში დააბეზლა და მოწაფე რამდენიმე საათით კარცერში ჩასვეს.

თუ ორიოდე არარუსი მასწავლებელი იყო, ისინიც გარუსების პოლიტიკას აწარმოებდნენ. ერთი გადაგვარებული სომეხი არითმეტიკის მასწავლებელი გვყავდა, მოწაფეს რომ გაუჯავრდებოდა, ასე ეტყოდა: რა შენი საქმეა სწავლა, გადი გიმნაზიიდან და მეჩექმეობა ისწავლეო. ერთი კლასის დამრიგებლის თანაშემწე, როცა ავადმყოფ მასწავლებლის ნაცვლად შემოვიდო-

და, ყოველთვის რუსულ წერას გვასწავლიდა და თან ასე გვარიგებდა: «რასაკვირველია, თქვენ გიმინაზიას ვერ გაათავებთ, კარგი წერა ისწავლეთ და სადმე კანცელარიაში მწერლის (გადამწერის) ადგილს იმოვნითო».

იყო ერთი სასიამოვნო გამონაკლისი – ფრანგული ენის მასწავლებელი ნარბუტი. ფრანგულს ნაკლებად გვასწავლიდა, უყვარდა ლექციები, გვიამბობდა დიდ ისტორიულ ამბებს, რევოლუციებს, გამოჩენილ ადამიანების ცხოვრებას. არც პოლიტიკას ივიწყებდა. და ერთხელ იმ დროისათვის მეტად გაბედული სიტყვები გვითხრა: «ეჰ, ეჰ! მე რომ ნარბუტოვი ვიყო და არა ნარბუტი (პოლონელი იყო), ახლა ალბათ სადმე დირექტორი ვიქნებოდიო!»

თუმც გიმნაზიის მასწავლებლები გვიკრძალავდნენ, მაგრამ ქართულ წიგნებს ძალიან ვეტანებოდი, ნამეტურ უფროს კლასებში. ქართული წიგნი მაშინ ადვილი საშოვარი არ იყო, კერძო პირს თითო-ოროლა თუ მოეპოვებოდა, ქართული საჯარო ბიბლიოთეკა არ არსებობდა. მახსოვს, ყველაზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე დ. ერისთავის «სამშობლომ» და 1832 წლის შეთქმულობის ამბავმა, ი. მეუნარგიას რომ აქვს აღწერილი გ. ერისთავის ბიოგრაფიაში. ვიცნობდით ხელნაწერი რვეულის შემწეობით ა. წერეთლის, მ. გურიელის და სხვების არალეგალურ ლექსებს. ქართულ გაზეთს – ერთადერთი «ივერია» იყო – ერთ რუსულ ბიბლიოთეკაში ვვითხოვდით, რომელსაც ამის მეტი ქართული არაფერი ჰქონდა. მივდიოდით ნასადილევს და მორიგეობით თავიდან ბოლომდის გადავიკითხავდით «ივერიას».

განსაკუთრებით საყვარელი იყო ჩვენთვის ქართული თეატრი. ქუთაისში საკუთარი დასი არსებობდა კ. მესხის მეთაურობით, რომელიც ორ კვირაში ერთხელ მართავდა წარმოდგენებს. თბილისიდანაც ჩამოდიოდა იქაური დასი, მეტწილად გაზაფხულზე, საუკეთესო ძალებით – ლ. მესხიშვილის, ვ. აბაშიძის, ნ. გაბუნია-ცაგარლის, მ. საფაროვ-აბაშიძის, ვ. გაბუნიას, კ. ყიფიანის, ქ. ანდრონიკაშვილის და სხვ. შემადგენლობით. სამწუხაროდ, გიმნაზიელებს აკრძალული გვქონდა ქართულ წარმოდგენებზე სიარული. ჩვენ მაინც (უფრო უფროსკლასელები) იშვიათად თუ გამოვტოვებდით ქართულ წარმოდგენას – ან კულისებში ვიყავით ფარულად, ან სხვა ტანსაცმელს გადავიცვამდით და მივიმალეობდით გალერეაზე. როგორც ყველამ უწყის, იმ მღელვარებისა გამო, რომელსაც იწვევდა «სამშობლოს» წარმოდგენები, მთავრობამ აკრძალა იგი. რამდენიმე წლის შემდეგ კვლავ ნებადართულ იქნა. ქუთაისის თეატრმა მაშინვე გამოაცხადა ზედიზედ ორი წარმოდგენა «სამშობლოსი». აბა, ამისთანა ბედნიერ შემთხვევას როგორ გავუშვებდით და არ დავესწრებოდით იმ პიესის წარმოდგენას, რომლის პირველ დადგმაზე იმდენი რამე გვქონდა გაგონილი (სხვათა შორის: შეთქმულებმა რომ დროშა გამოიტანეს ლოცვის წინ, მ. გურიელი წამოდგა და ყველას მოუწოდა, ფეხზე მდგარიყო) და რომელიც ჩვენთვის მამულიშვილური მარავანდებით იყო მოსილი. რამდენიმე ამხანაგმა თავი მოვიყარეთ, ჩავიცვით ნათხოვარი ჩოხა-ახალუხები, თავზე ჩაბალახები შემოვიხვიეთ და გავწიეთ თეატრისაკენ. ბილეთების საყიდლად წავიდა ერთი ამხანაგი (ივ. თურქია), ამაყად, თავშიშველი მივიდა სალაროსთან. ამ დროს მას თვალი მოჰკრა საზვერავად გამოგზავნილმა კლასის დამრიგებლის თანაშემწემ და იცნო. მივხვდით, რომ ამას კარგი არ მოჰყვებოდა. წარმოდგენას მაინც დავესწარით და საუკეთესო წამები განვიცადეთ. მეორე დღეს ამხანაგს საქმე შეუდგინეს, გიმნაზიიდან გამოვდებას უპირებდნენ და დიდი დავიდარაბის შემდეგ ხუთი საათის კარცერი აკმარეს.

როგორც უკვე მოვიხსენიეთ, გულშემატკივარი ხელმძღვანელი და დამრიგებელი არავინ გვყავდა. მაგრამ ჩვენზე მოქმედებდა ქუთაისის საერთო სულიერი ატმოსფერო. ქუთაისი იყო ქართული ქალაქი, საკმაოდ ინტელიგენტური, მრავალი მოსწავლე-ახალგაზრდობით, ქართული ენით, ქართული გრძნობით და აზროვნებით, სადაც ყველა ერთიმეორესთან დაახლოებული იყო, თითქმის ერთს ოჯახს წარმოადგენდნენ. ჩვენ ახლო ვხედავდით ქართველ მოღვაწეებს, მწერლებს, არტისტებს, ადგილობრივს თუ თბილისიდან ჩამოსულეებს. ეს თავისთა-

ვად ხელს უწყობდა ჩვენს ეროვნულ გათვითცნობიერებას, რომელიც თანდათან მტკიცდებოდა, გარკვეული სახე მიიღო მეშვიდე-მერვე კლასში.

კარგად არ მაგონდება, მეექვსეში ვიყავი თუ მეშვიდეში, ხელნაწერი ჟურნალი გამოვეცით, სახელად «გამოღვიძება». მერვე კლასში წრე გვქონდა დაარსებული, ვაკეთებდით მოხსენებებს, ვმართავდით შინაურ სალიტერატურო სადამოებს, დავადგინეთ, ერთმანეთთან შერეული რუსულ-ქართული ლაპარაკი მოგვესპო, ამის დამრღვევს ჯარიმას ვახდევინებდით.

ჩემი გიმნაზიელობის დროზე რომ ვლაპარაკობ, არ შემიძლია არ გავიხსენო ქუთაისის ეპისკოპოსი გაბრიელი. ექვს დეკემბერს გიმნაზიის ეკლესიის დღეობა იყო და ამ დღეს გაბრიელი ჩვენს ეკლესიაში სწირავდა. წირვა ყოველთვის რუსულად წარმოებდა, ხოლო ერთხელ გაბრიელ ეპისკოპოსმა მოწაფეებს ქართულად გვითხრა ქადაგება ადამიანის მაღალ დანიშნულებაზე და დიდი შთაბეჭდილება დასტოვა ჩვენზე.

ჩემი ცხოვრების ამ გიმნაზიელობის ხანას ეკუთვნის ჩემი პირველი წერილების დაბეჭდვა გაზ. «ივერიაში», «სან-ვინის» ფსევდონიმით, 1893 წ. თებერვალს 2, 9 და 12 ნომრებში. ეს იყო სამი რეცენზია ქუთაისის თეატრის წარმოდგენებისა _ «ქართული დრამა ქუთაისში».

მაგრამ სამწერლო მიდრეკილება ადრე გამოვიჩინე. მეხუთე თუ მეექვსე კლასში ვიყავი, როცა «ივერიას» კორესპონდენცია გავუგზავნე ჩვენი სოფლიდან, ჩვენებურ ამბებს ვატყობინებდი. ვატყობინებდი, განსაკუთრებით იმას, რომ მიკვიტებმა არღნები გაიჩინეს, ამით ხალხს იტყუებენ და დღედაღამ ქეიფი და ალიაქოთი არის-თქვა; მერე კიდევ ლექსი გავგზავნე, ძველ ციხეს ავწერდი, რომანტიულ-ელეგიური ხასიათისა იყო. არც კორესპონდენცია, არც ლექსი არ დაბეჭდილა. მე მაინც «ვლიტერატორობდი» ჩემთვის: მქონდა დღიური და ამას გარდა, როცა სოფელში ვიყავი, რვეულში ჩავიწერდი ხალხურ ლექსებს და ზღაპრებს, დედისგან თუ სხვებისგან ნაამბობს. იყო ერთი ჩემი მოგვარე გლეხი, ძლიერ მოხუცებული (მიქელ ფირცხალავა), რომელსაც რუსების პირველი შემოსვლა ახსოვდა და მეფე სოლომონ მეორეც ჰყავდა ნანახი. მას მოვიწვევდი, ძველ ამბებს მოვაყოლებდი და ჩავიწერდი. მიყვარდა ნაციხარის, ძველი ეკლესიის, ქუთათელის (მიტროპოლიტის თუ ეპისკოპოსის) ნასახლარის დათვალიერება, ამათი ამბების გამოკითხვა და ჩაწერა; ჩემი გვარის ისტორიასაც გამოვიძიებდი და ყველაფერს აღვნიშნავდი ჩემს ქაღალდებში.

მესამე კლასში ვიყავი, კერძო პანსიონში ვცხოვრობდი. იქ ათიოდე მოწაფე ვიყავით. განვიზრახეთ წარმოდგენის გამართვა. მე ბერძნული ლეგენდებიდან რაღაც სცენა დავწერე და ის ვითამაშეთ.

პეტერბურგის უნივერსიტეტში

1893 წლის ივნისის დამდეგს დავამთავრე გიმნაზია. ჯერ კიდევ ატესტატი არ მქონდა მიღებული, რომ ჯოხი ვიყიდე და ლურჯი ბლუზა ჩავიცვი. მიხაროდა, რომ თავისუფალი მოქალაქე ვიყავი, აღარ ვემორჩილებოდი გიმნაზიის ბრძანებას და ფორმებს, ჩემს ნებაზე შემემძლო ჩაცმა, გასიონება და წასვლა, სადაც მინდოდა. ინსპექტორმა შენიშვნა მაინც მოგვცა, ასე ნაადრევად და თავის ნებით განთავისუფლებულებს: ჯერ ატესტატები არ მიგიღიათ და ისევ ჩემს ხელში ხართო!

ავისტოს შუა რიცხვებში გავემგზავრე პეტერბურგისკენ უნივერსიტეტში შესასვლელად. ჩემთან ერთად ქუთაისიდან კიდევ 6_7 ახალგაზრდა იყო. შემდეგ წელს ჩამოვიდნენ თბილისიდან: ივანე ჯავახიშვილი, ზურაბ ავალიშვილი, გრიგოლ რცხილაძე, იოსებ ბარათაშვილი და სხვები. იქ დავგვხდნენ სხვათა შორის: არჩილ ჯორჯაძე, ილია ნაკაშიძე და ლუარსაბ ან-

დრონიკაშვილი. მალე ქართველთა რიცხვი პეტერბურგის უმაღლეს სასწავლებლებში 60_70-მდე ავიდა და ამდენი არც ერთ სხვა ქალაქში არ მოიპოვებოდა.

მამაჩემს ძალიან უნდოდა, რომ მე ექიმი გამოვსულიყავი და მეც ვოცნებობდი ამაზე, წარმოვიდგენდი ჩემს თავს სოფლის ექიმად, რომელიც ფეხით ან ცხენით დადის სოფელ-სოფელ და სადამოს ბრუნდება სახლში დაღლილი, მაგრამ კმაყოფილი თავის ნამუშევართ.

მაგრამ კარგად ჩავუკვირდი საქმის ვითარებას, ჩემს ხასიათს, ბუნებას, იმას, თუ როგორ ძნელი იქნებოდა ჩემთვის თვით ექიმობის შესწავლა _ ადამიანის სხეულის დაჭრა და სისხლში ხელების გასვრა _ მე ვერ გავბედე საექიმო ფაკულტეტზე შესვლა, არც რაიმე პრაქტიკული სპეციალობა, ინჟინრობა მიზიდავდა. გული უფრო საზოგადოებრივი საკითხებისაკენ მიწევდა. ფილოლოგიური თუ იურიდიული ფაკულტეტი? ასე დაისვა ჩემთვის საკითხი. არც ერთი არ მაკმაყოფილებდა სავსებით. ბოლოს ავირჩიე იურიდიული ფაკულტეტი, თუმცა ადვოკატის ხელობა სრულებით არ მიყვარდა. გარკვეული არ მქონდა, თუ რა პროფესია უფრო სასურველი იქნებოდა ჩემთვის, როდესაც ცხოვრებაში გამოვიდოდი. ასე ვფიქრობდი: გავეცნობი საზოგადოებრივ ცხოვრების საკითხებს, რომლებიც მე მეტად მაინტერესებდა, და მერე ვნახავ, თუ რა საქმეს მოვკიდებ ხელს-თქვა. იმ დროს პეტერბურგის იურიდიულ ფაკულტეტს რამდენიმე ცნობილი პროფესორი ამშვენებდა. საგნებში უფრო მიმზიდავი იყო ჩემთვის სამართლის ფილოსოფიის ისტორია. ხანდახან ვესწრებოდი სხვა ფაკულტეტების პროფესორების ლექციებს, ასე მაგალითად, კარევის ლექციებს მსოფლიო ისტორიიდან და პეტრის ლექციებს ანთროპოლოგიიდან.

ერთხანს უნივერსიტეტში ფიზიოლოგიის ლექციების კითხვა დაიწყო გამოჩენილმა მეცნიერმა, ჩვენმა თანამემამულემ ივ. თარხნიშვილმა _ სამხედრო-საექიმო აკადემიის პროფესორმა. მისმა ლექციებმა გაიტაცა ახალგაზრდობა და თითქმის მთელი უნივერსიტეტი, ყველა ფაკულტეტის სტუდენტობა უსმენდა, უსმენდა აღტაცებით. სტუდენტების აღფრთოვანებას საზღვარი არ ჰქონდა. თარხნიშვილის ლექციები იმართებოდა დიდ სააქტო დარბაზში და ბევრი კარიდორებში იდგა და ისე უგდებდა ყურს. ეს რაღაც ბუნების-მეტყველების ობიექტური, ცივი, მშრალი ცოდნის გადმოცემა კი არ იყო, არამედ რაღაც რევოლუციონური მოწოდება, ამაღლებელი, გამამხნეველი, რომელიც გიტაცებდა მოქმედებისაკენ, იმედისა და რწმენისაკენ, ბრძოლისაკენ.

ყველას გვიკვირდა ეს, თუ ფიზიოლოგია როგორ გადაიქცა რევოლუციის და ბრძოლის იარაღად.

ამ მოვლენას ყურადღება მიაქცია მაშინდელმა რეაქციონურმა მთავრობამ და პროფ. თარხნიშვილს ექვის თვალით დაუწყო ყურება.

იმ დროს პეტერბურგის უნივერსიტეტის ადმოსავლეთის ფაკულტეტზე ქართული ენის პროფესორად იყო ალ. ცაგარელი. მის კურსზე მხოლოდ ერთი ქართველი სტუდენტი იყო ჩაწერილი, მაგრამ მის ლექციებს ხანდახან სხვა ფაკულტეტის ქართველი სტუდენტებიც ვესწრებოდით. ძალიან დაგვაინტერესა მისმა ლექციამ ნ. ბარათაშვილზე. დიდი ქართველი პოეტის მშვენიერი დახასიათება და შეფასება მოგვცა: რუსთაველის შემდეგ ქართველ პოეტებში პირველობა ნ. ბარათაშვილს ეკუთვნისო. მას შეუძლია თვალსაჩინო ადგილი დაიკავოს მსოფლიო ლიტერატურაში. მისი ლექსები გულიდან ამოგლეჯილი და ღრმად ნაგრძნობიაო. ალ. ცაგარელმა შეადარა ჩვენი პოეტი გიოტეს, ბაირონს, ლეოპარდის და თქვა: ნ. ბარათაშვილი ცხოვრებაში სიმწარეს ხედავს, ხოლო პესიმისტი არაა, რადგან ამბობს: არც კაცი ვარგა, თუ ცოცხალი მკვდარსა ემსგავსოს, იყოს სოფელში და სოფელს კი არარა არგოსო. იგი ბუნების ნამდვილი შვილია. ესმის მისი ხმა. ბუნების მოწყენა და დაღვრემილობა მისი საკუთარი სულიერი განცდის გამოხატველია, ბარათაშვილი და ბუნება თავის თავში ერთმანეთს ხედავენ. ბარათაშ-

ვილი ახერხებს დიდი ფილოსოფიური აზრების პოეტურად, სადად და მარტივად გამოთქმას. ბევრი ილაპარაკა პროფ. ცაგარელმა «მერანზე». მე მინახავსო, გვითხრა, მიუნხენში სურათი: უფსკრულია, ზედ ვიწრო ფიცარია ხიდად გადებული, ხიდის ბოლოში ქალიშვილია, ცალფეხით ბურთზე შემდგარი. ეტყობა, მას ხიდი გაუვლია. ხიდის თავში მერანზე მჯდომარე რაინდია, ხიდზე გადასვლას აპირებს. მას უკან პირდადებული ყორანი მოსდევსო. ჩანს, _ დასძინა პროფესორმა ამ ამბავს, _ ბევრ ხალხში არსებობს თქმულება იმის შესახებ, რომ ადამიანი იდეალისაკენ მიისწრაფვის, ხოლო ბედი მას ხელს უშლის.

პროფ. ალ. ცაგარელი ხანდახან პოლიტიკაზედაც გვესაუბრებოდა. ძლიერი რეაქციის ხანა იყო, კერძოდ, ქართველი ხალხის დასათრგუნვად ახალ-ახალი გეგმები მუშავდებოდა; შავრაზმული გაზეთი «Новое время » მუდამ ჩასჩინებდა მთავრობას: საქართველოში რუსები უნდა დავასახლოთ, ქართული ენა უნდა შეიკვეცოსო და სხვ. ამაზე ალ. ცაგარელი გვეტყოდა: მხნედ იყავით, ვიბრძოლოთ სიტყვით და კალმით, ვერ შეგვაშინებენ, ქართველი ხალხი გამძლეა, ბევრ უბედურებას გადაუვლია მის თავზე, მაგრამ არ წაქცეულა.

ალ. ცაგარელს ხანდახან ბინაზედაც ვეწვეოდით, რაც ძლიერ სიამოვნებდა. ერთხელ, მახსოვს, ახალწელიწადი მივულოცეთ რამდენიმე სტუდენტმა.

სამინელი რეაქციის მძინვარება მთელ იმპერიაში, რასაკვირველია, უნივერსიტეტის ცხოვრებასაც ემჩნეოდა. პოლიციური წესები ბატონობდა ყველგან, თავისუფალი აზრი და კვლევა აკრძალული იყო. პროფესორებს ლაგამი ჰქონდათ ამოდებული. სტუდენტების პოლიტიკური შეგნება მოისუსტებდა და მარტო 8 თებერვალს, როდესაც უნივერსიტეტის დღეობა იყო, სტუდენტებს დაეტყობოდა ერთგვარი გამოცოცხლება სასტუდენტო *gaudeamus igitur*-ის სიმღერით და თავისუფალი ქვევით ქუჩებში.

მხოლოდ უკანასკნელ წლებში იწყეს სტუდენტებმა გამოფხიზლება. იმართებოდა «საღამოები» (ვეჩერინკი), ნახევრად დახურული, სადაც ადგილი ჰქონდა მხურვალე რევოლუციონურ სიტყვებს. ამ გამოღვიძებას ხელი შეუწყო შემდეგმა გარემოებამ: პეტრე-პავლეს ციხეში დამწყვდეული იყო ახალგაზრდა ქალი ვეტროვა, რომელიც ისე გაამწარა ზედამხედველების უხეშმა მოქცევამ, რომ ტანზე ნავთი გადაისხა და თავი დაიწვა. ამ ამბავმა დიდი მღელვარება გამოიწვია სტუდენტებში, გაიმართა გრანდიოზული დემონსტრაცია, უმაღლესი სასწავლებლის სტუდენტების მონაწილეობით. მთავრობა შეშინდა, გამოიწვიეს პოლიცია, ჟანდარმერია, ყაზახები. პირდაპირ შემოტევა ვერ გაბედეს. ალყა შემოარტყეს სტუდენტებს, აწერეს და მერე სამ-სამი დღით ყველანი ციხეში ჩასვეს.

პეტერბურგის სტუდენტებს სხვა ქალაქებიც გამოეხმაურნენ და ყველგან გაიმართა სტუდენტების დემონსტრაცია. მოხდა ერთნაირი სულიერი გარდატეხა ახალგაზრდობაში.

ამ საერთო მოძრაობაში ქართველი სტუდენტებიც ვიყავით ჩაბმულნი. მაგრამ ჩვენ საკუთარი ინტერესები და მუშაობაც გვქონდა. არსებობდა ქართველ სტუდენტთა სათვისტომო. წინათ თურმე საერთო სათვისტომო (ზემლიაჩესტვო) იყო ყველა კავკასიელ სტუდენტებისა და 2_3 წლით ადრე ჩვენ ჩამოსვლამდე მომხდარა გაყოფა და ქართველებმა და სომხებმა ცალ-ცალკე დაიარსეს სათვისტომოები.

ჩვენს სათვისტომოს ჰქონდა სალარო საერთო საჭიროებისთვის და ღარიბ წევრთა დასახმარებლად. ამ სალაროს მთავარი წყარო იყო ყოველწლიური ქართული «საღამოს» შემოსავალი. სათვისტომოს თავში უდგა გამგობა, რომელსაც ვირჩევდით წლიურ კრებაზე. კრებები იმართებოდა, აგრეთვე, სხვადასხვა მოხსენებების მოსასმენად და რაიმე პრაქტიკული საქმის გასარჩევად. გვქონდა ცალ-ცალკე სექციებიც ჩვენთვის საინტერესო საკითხების შესასწავლად _ პოლიტიკური ეკონომიის, საერთო ისტორიის, ფილოსოფიის, ქართული ისტორიის და ლიტერატურის. ამ სექციების მუშაობას ბევრი არაფერი გაუკეთებია. თუ ვინმე რასმე იძენდა, უფრო პირადი შრომით. ამ მხრივ სამაგალითო სტუდენტი იყო ჩვენი მომავალი საამაყო ისტორიკო-

სი ივ. ჯავახიშვილი. მას თავიდანვე ეტყობოდა დიდი, არაჩვეულებრივი შრომისმოყვარეობა, მუყაითობა, ცოდნის წყურვილი, მაღალი ეროვნული შეგნება, ხასიათის სიმშვიდე და აუჩქარებლობა. მუდამ მომუშავე, წიგნებში ჩამყურე თავის ოთახში ან ბიბლიოთეკაში, ის არც ქართველ სტუდენტების საზოგადო ცხოვრებას გაურბოდა და სათვისტომოს გამგეობაში მონაწილეობას იღებდა.

ჩვენი სათვისტომოსაგან ცოტა ჩამოშორებულად მეცადინეობდა ლუარსაბ ანდრონიკაშვილის ჯგუფი, რომელშიც შედიოდნენ არჩ. ჯორჯაძე და ზურ. ავალიშვილი და კიდევ ორიოდე ახალგაზრდა, ჯგუფი უმთავრესად ფილოსოფიურ საკითხებით იყო დაინტერესებული და იმყოფებოდა ცნობილი რუსი კრიტიკოსის და ჟურნალ «Северный вестник»-ის რედაქტორის ვოლინსკის გავლენის ქვეშ. ჯგუფი სერიოზული იყო, თვითონ მის მეთაურს ლ. ანდრონიკაშვილს მაშინვე ეტყობოდა დიდი ნიჭი და ერუდიცია. ხოლო ჯგუფი, ცოტა არ იყოს, მოიკოსმოპოლიტებდა და ამიტომ სათვისტომოს საერთო ცხოვრებაში თითქმის მონაწილეობას არ იღებდა.

დიდი ხნით და ამბით ვეშხადებოდა ქართველი სტუდენტები ყოველწლიური ქართული «საღამო-ბალის» მოსაწყობად. იგი იყო არათუ მატერიალური სახსრის მომცემი, არამედ ქართული კულტურის პროპაგანდის საშუალებაც. ყოველ ზომას ვხმარობდით, რომ იგი რაც შეიძლება შინაარსიანი და საინტერესო გამოსულიყო. და, მართლაც, ჩვენი «საღამო» დიდ საზოგადოებას იზიდავდა, საქართველოშიც ვუზნავნიდით წარჩინებულ პირებს საპატიო ბილეთებს, რასაკვირველია, ისინი ვერ გვესწრებოდნენ, მაგრამ დახმარებას ვვიგზავნიდნენ. «საღამოს» პროგრამაში აუცილებლად შედიოდა ქართული სიმღერები, ქართული ცეკვა და ცოცხალი სურათები, ქართული ლიტერატურიდან ან ცხოვრებიდან. ერთხელ დავდგით ცოცხალი სურათები ვაჟა-ფშაველას პოემიდან (ეთერი), რომლის ესკიზები დაგვიხატა გამოჩენილმა მხატვარმა და მოქანდაკემ მ. მიკეშინმა (უკრაინელი იყო). ნახატები საუცხოოდ იყო შესრულებული, მაგრამ სახეები ძალიან წააგავდა უკრაინელებისას. ცოცხალი სურათების დასადგმელად ერთხელ «ვეფხისტყაოსნის» დამსურათებელი ზიჩიც დაგვეხმარა. მის ბინაზე რომ მივედით, დიდი ხალისით მიგვიღო, სიხარულით იგონებდა საქართველოში ყოფნას და გვეკითხებოდა თავის იქაურ ძველ ნაცნობ-მეგობრებზე, ცოცხლები თუ არიანო.

ერთ «საღამოზე» კიდევ დავდგით ერთი სცენა მ. ბალანჩივაძის «დარეჯან (თამარ) ცბიერი-დამ» და ეს იყო ქართული ოპერის დაბადების დღე, რომელსაც დიდი აღფრთოვანებით შევეგებეთ, ოპერის სცენას დირიჟორობდა თვითონ ავტორი მ. ბალანჩივაძე.

1897 წელს საბერძნეთის და ოსმალეთის ომი ატყდა, რამაც ჩვენში ერთნაირი იმედები გამოიწვია – საერთაშორისო გართულების, რუსეთის ომში ჩარევის, მისი პოლიტიკური წყობილების დანგრევის, ცვლილებების. გავაკეთეთ საბერძნეთის დროშა, მოვიწვიეთ სათვისტომოს კრება (მე გამგეობის თავმჯდომარე ვიყავი მაშინ), საბერძნეთისათვის თანაგრძნობის გამოსაცხადებლად მივედით დელეგაცია საბერძნეთის ელჩთან, იმან გვირჩია, თანაგრძნობის დეპუტას თქვენ ნუ გაგზავნი, ეს სახიფათოა თქვენთვის, მე გადავცემ პირადად ჩემს მთავრობას თქვენს თანაგრძნობასო. ამ ჩვენი განზრახვის გამო წერილებით შევეკითხეთ ი. ჭავჭავაძეს («ივერია») და გწერეთელს (წერეთელი ჩემი დაწერილი იყო). პასუხი მივიღეთ. გ. წერეთელი მოკლედ გვწერდა: თქვენი – ახალგაზრდების გული მუდამ იქ უნდა იყოს, სადაც ბრძოლაა თავისუფლებისათვისო. ილიამ კი ვრცელი ბარათი გამოგვიგზავნა: გვიწონებდა განზრახვას, მაგრამ გვაფრთხილებდა, ქართველებს საკუთარი საქმე გვაქვს, ამისთვის უნდა შევინახოთ თავი, მოვეშხადოთო. ეს წერილები მე წ. კ. საზოგადოებას გადავეცი, როცა მის მდივნად ვიყავი. ი. ჭავჭავაძე რომ გარდაიცვალა და მე წ. კ. საზოგადოების გამგეობის დავალებით ჩავიბარე მისი თბილისის ბინის ნივთები, აღმოჩნდა ილიას გამოგზავნილი წერილის შავი და თეთრიც. ახლა საქართველოს მუზეუმში უნდა ინახებოდეს.

რუსეთის მთავრობამ დიდი ზეიმით იდღესასწაულა პოლონეთის აჯანყების ჩამქრობის მურავიოვის დაბადების თუ გარდაცვალების (კარგად არ მახსოვს) წლისთავი. პოლონეთის დიდი პატივისცემა და სიმპათია გვექონდა, ჩვენი და მისი ბედი ერთმანეთზე იყო გადაჯაჭვული. ვიცოდით, თუ რა აღშფოთებას იწვევდა პოლონელ ერში მურავიოვის დღესასწაული და გადაწყვეტით მიგვეწვდინა მათთვის ჩვენი ხმა, რომ ჩვენი გული მათ გულთან ერთად ძგერს. შევადგინეთ მოწოდება პოლონელი სტუდენტების მიმართ, გადავათარგმნინეთ პოლონელ ამხანაგებს პოლონურად და ჰექტოგრაფით დავბეჭდეთ მრავალი ცალი, რომლებიც გავგზავნეთ ვარშავაში პოლონელ სტუდენტთა შორის გასავრცელებლად.

ამ მოწოდების შავი (ჩემი შედგენილია) აღმოჩნდა ჩემს ქალაქებში. იგი ასეთი იყო: «პოლონელ სტუდენტებს პეტერბურგის ქართველ სტუდენტებისაგან. ამხანაგებო და მეგობრებო, მიიღეთ ჩვენი მეგობრული სალამი და მოკლე, მაგრამ წრფელი გულიდამ ამონაღები თანაგრძნობა. თავისუფლება საზოგადოდ და ეროვნული კერძოდ აუცილებელი პირობაა საზოგადოებრივი პროგრესის. თქვენ მუდამ ენერგიულად ამტკიცებდით ამ თავისუფლების სიყვარულს. თქვენ შეგეძლოთ დადუმებულიყავით, როდესაც შელახეს საუკეთესო თქვენი უფლებანი, შეურაცხყვეს უწმინდესი თქვენი მისწრაფება, და ძეგლი აუგეს თქვენი ერის თავისუფლების უარყოფელს – მტარვალს მურავიოვს იქ, სადაც იგი ისე მხეცურად აწამებდა და ახრჩობდა თქვენს მამებს და ძმებს. მეტად მწარეა თქვენთვის დღევანდელი მდგომარეობა. მეტად მძიმეა, რომ სრული უფლება გქონდეს თავისუფალი არსებობისა და მონა კი იყო! მაგრამ ეჭვი არ არის, ყოვლის დამძლველი სიმართლე წარხოცავს თვითნებობას, გაიფანტება ბნელი და კაცობრიობის დროშაზე ცეცხლის ასოებით დაიბეჭდება თავისუფლება მოქალაქეობრივი, თავისუფლება ეროვნული!

და თქვენი მრავალტანჯული სამშობლოს თავზე აღბრწყინდება დამოუკიდებლობის გვირგვინი!

ვიყენეთ მხნედ, ვიყენეთ შეუპოვარნი და რწმენით და იმედით ვესწრაფოდეთ სასურველ მიზანს».

ზევით იყო ნათქვამი, რომ პეტერბურგის უმაღლეს სასწავლებლებში 70-მდე ქართველი სტუდენტი იყო. გადაწყვეტით გაგვეგო, თუ რამდენი იყო ქართველი მთელი რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში. მოვახდინეთ ანკეტა და გამოირკვა, რომ ეს რაოდენობა 210-მდე იყო: პეტერბურგში 64, მოსკოვში 50, კიევში 33, ხარკოვში – 25, ოდესაში 20 და სხვ. აქედან საექიმო ფაკულტეტზე იყო 62 და იურიდიულზე 58. წოდებრივად 23 სტუდენტი იყო გლეხი, 33 სასულიერო წოდების, მოქალაქე 32, აზნაური 50, თავადი 23, ქუთაისის გიმნაზიიდან – 93, თბილისის – 59, ქუთაისის მაზრის – 65, თბილისის – 38, გორის – 22, ოზურგეთის – 15 და სხვ. დაახლოებით გამოვარკვიეთ აგრეთვე, რომ უცხოეთში 7-8 ქართველი ახალგაზრდა სწავლობდა. პეტერბურგის ქართველ სტუდენტებს შორის ქალი მხოლოდ ერთი იყო, კურსებზე სწავლობდა. ქალის სტუდენტობა ისეთ საკვირველ ამბად მიგვაჩნდა, რომ გვენატრებოდა მისი ნახვა და სადმე რომ შევხვდებოდით, ვაჟები ერთმანეთს ვეუბნებოდით: შეხე, შეხე, ქართველ სტუდენტ ქალსა-თქო...

პეტერბურგის საერთო კულტურული მდგომარეობა მაშინ არ იყო მაინცდამაინც ბრწყინვალე. რამდენიმე თვიური ჟურნალი გამოდიოდა ლიბერალურ მიმართულებისა, მაგრამ ცოცხალი სიტყვის თქმა უჭირდათ, შებორკილნი იყვნენ. ყოველდღიური სერიოზული გაზეთი, ასე თუ ისე, ორი იყო: რეაქციონური, მთავრობის ზრახვათა გამომსახველი «Новое время» და ოდნავ მოლიბერალო «Новости». განათლებული წრეები და სტუდენტობა უფრო მოსკოვის ლიბერალურ გაზ. «Русские ведомости»-ს ეტანებოდნენ. ბოლო ხანებში დაარსდა შედარებით რადიკალური მიმართულების გაზეთი «Русская жизнь», რომელიც მეტად პოპულარული იყო

ახალგაზრდობაში. აქ, სხვათა შორის, დაიბეჭდა პროფ. კარეცის «მიმართვა ახალგაზრდებს», რომელსაც გატაცებით ვკითხულობდით.

საყურადღებო წიგნი ცოტა იბეჭდებოდა. იყო ერთი საგამომცემლო ფირმა პავლენკოვისა, რომელიც კარგად შერჩეულ წიგნებს უშვებდა, ხოლო მათი ტირაჟი დიდი არ იყო, სამ ათასამდე მხოლოდ.

პეტერბურგს კარგი თეატრები ჰქონდა, სამი სახელმწიფო და 4_5 კერძო; სახელმწიფო ორი დრამატული იყო, ერთი ოპერა-ბალეტისა. თეატრებში ძალიან კარგი ძალები იყვნენ. მაგრამ მეტად ძნელი იყო საოპერო თეატრში შესვლა ჩვენთვის. ძვირფასიან ადგილს იოლად ვიშოვნოდით, მხოლოდ ჩვენს ჯიბეს გალერეის და ბალკონის ადგილების ყიდვა ძლივს შეეძლო. ამ ადგილების ბილეთების ყიდვა წინასწარ ჩაწერით და ლატარისავით გათამაშებით ხდებოდა. ამ ადგილების მსურველი ბევრი იყო. მეც არაერთხელ ვითხოვე ამის ბილეთი და რამდენიმე წლის განმავლობაში მარტო ერთხელ მეღირსა საოპერო თეატრში შესვლა.

სამაგიეროდ ადვილი იყო დრამატული თეატრების ბილეთის შოვნა და მე მიყვარდა კლასიკური პიესების ნახვა. იყო ერთი კერძო თეატრი, სახელად «პატარა თეატრი», სადაც რამდენიმე კარგი წარმოდგენა ვნახე.

მიუხედავად ჩემი ხელმოკლეობისა, მოვახერხე ნახვა განთქმული მსოფლიო მსახიობების (მიუნე სულის, როსის), რომელთაც ითამაშეს პეტერბურგში.

ყოველ წელიწადს, გაზაფხულზე, ჩამოდიოდა იტალიური ოპერა, საუკეთესო მომღერლებით, რომლის წარმოდგენები იმართებოდა ქალაქარეთ, უზარმაზარ თეატრში (აკვარიუმში). წინასწარ ცხადდებოდა ხელისმოწერა 12 ოპერაზე. მე რამდენჯერმე შევუამხანაგდი სხვებს, ერთად ვიყიდეთ 12 ბილეთი და გავინაწილეთ. ასე მომეცა საშუალება მომესმინა შესანიშნავი ხმები მარჩელა ზემბრიხის, ბატისტინის, მარკონის, ტამანიოს. ამ უკანასკნელს ისეთი ძლიერი ხმა ჰქონდა, რომ, როცა ოტელო დასასრულ თავის შეცდომას შეიგნებდა და გამწარებული დაეცემოდა დეზდემონას გვამს და შევედრებით წამოიძახებდა: «დეზდემონა!» ეს მისი კვნესით ნამღერი სიტყვა თეატრის კედლებს გარეთ ესმოდათ. განთქმული ტენორი მაძინი და ბარიტონი კოტონი წინათ ხშირად ესტუმრებოდნენ პეტერბურგს. ახლა უკვე ხანში შესულები ოპერაში აღარ იღებდნენ მონაწილეობას. მე მაინც მომეცა შემთხვევა მათი მოსმენისა ერთ კონცერტზე. მაძინის *La donna e mobile* («რიგოლეტოდან») ახლაც გასაოცარი იყო.

პეტერბურგში ცხოვრება იმ დროს მაინცდამაინც ძვირი არ იყო. სტუდენტს თუ 25_30 მან. ჰქონდა ყოველთვიურად, შეეძლო თავის გატანა. 10 მან. რიგიან ოთახს იქირავებდით, იაფ, ჩვეულებრივ სასადილოებში თვეში 8 მანეთად მიიღებდით ორ კერძს და ტკბილს. უკეთესი სადილები ვარშავის თუ პოლონურ სასადილოებში ღირდა 12 მან.

მე სტუდენტობის დროს ქონებრივად შევიწროვებული ვიყავი. მამაჩემის საქმეები ცუდად მიდიოდა. ვალები დაედო და თითქმის ვერაფერს მიგზავნიდა. ნათესავები დამეხმარნენ, გარეშე კეთილმოსურნენიც. ეს საკმაო არ იყო და ხანდახან უბრალო ძეხვის და პურის შოვნა მიჭირდა. ასეთი გაჭირვების დროს ძალიან გვშველოდა მეც და ჩემისთანა ღარიბებს ის, რომ იყო ერთი მორთული ოთახების პატრონი მოხუცი, ქართველების კარგი ნაცნობი, რომელიც იაფ სადილებსაც იძლეოდა. მივდიოდით მასთან და ნისიად მოგვცემდა ოთახს, თუ თავისუფალი ჰქონდა და საჭმელსაც გვაძლევდა. ბინას არა უშავდა, გვითბობდა, გვინათებდა, ხოლო სადილი იყო უვარგისი, მეტწილად ძველი სანოვავისაგან. მაგრამ რას ვიზამდით, ნათქვამია: როგორც გიჭირდეს, ისე გიღირდესო.

უნივერსიტეტი რომ გავათავე, შემიგვიანდა სამშობლოში წამოსვლა უსახსრობის გამო. ბოლოს როგორც იყო მოვაროვე აქედან-იქიდან ცოტაოდენი ფული და გაჭირვებით მოვაღწიე სამტრედიაში. აქ შევხვდი ნაცნობ ხონელ მეეტლეს, რომელმაც მიმიყვანა ხონში და იქიდან ჩემს მათხოჯში.

სალიტერატურო მუშაობა თბილისში

პეტერბურგიდან რომ დავბრუნდი, რამდენიმე თვე სოფელში გავატარე. ახლა ჩემი უმთავრესი სადარდელი და საზრუნავი იყო სამხედრო ბეგრის მოხდა. ბევრი ვიწვრიალე და ვიფიქრე თავის დასადგენად, მაგრამ აბა რას გამოვძებნიდი. 1900 წ. დამლოვეს გამოცხადდის სამხედრო სამმართველოში, შემამოწმეს და ვარგისად მიცნეს. დეკემბრის ბოლო რიცხვებში მივედი 79-ე კურინის პოლკში, რომელიც ქუთაისში იდგა მაშინ, და ჩამრიცხეს უბრალო ჯარისკაცად. ჩემი დიდი თმა რომ მოვიკრიჭე და ჩავიცვი ფორმის ტანისამოსი, რომელიც უხეშად მადგა ტანზე, სარკეში ჩავიხედე და ჩემი თავი შემზარდა. აუტანელი იყო წამდაუწუმ უფროსების წინ გამოქიშვა და სალმის მიცემა, დადგენილი მანერით სიარული, თავის დაჭერა, ლაპარაკი. შემზარავი იყო მთელი რეჟიმი ყაზარმისა, რომელიც ადამიანში უარყოფს ყოველ ადამიანობას. საშობაოდ სამი დღით გავვათავისუფლეს და მე ერთ ამხანაგთან წავედი. სამი დღე კარში არ გამოვსულვარ. ყაზარმაში რომ დავბრუნდი, ძალით თავი გავიცვი, ავად გავხდი, ჰოსპიტალში გამგზავნეს, ოფიცერთა განყოფილებაში მომათავსეს. იქ რამდენიმე თვე დავრჩი. მერე გამსინჯეს და დროებით შვებულება მომცეს. ხოლო კვლავ რომ გამოვცხადდი, ზოგიერთების დახმარებით 1901 წ. შემოდგომაზე სრულიად განმათავისუფლეს სამხედრო სამსახურისაგან.

ამ განათავისუფლებამ აუწერელი სიხარული გამოიწვია ჩემში, რომ იტყვიან, სული მოვითქვი, ხელმეორედ დავიბადე. ჩემი თავი კვლავ ადამიანად ვიგრძენი.

მეორე ჩემი საზრუნავი სწავლის დამთავრების შემდეგ იყო სამსახურის მოძებნა. ვეკილობა არ მინდოდა. საზოგადოებრივ დაწესებულებაში ვერსად მოვეწყვე და ბოლოს იძულებული გავხდი, სახაზინო პალატაში შევსულიყავი უბრალო მოხელედ, იმ იმედით, რომ შემდეგ გადასახადების ინსპექტორის ადგილი მოეცათ, ეგებ. იქ დიდხანს არ დავრჩენილვარ. სახაზინო პალატის უფროსი დიდი შოვინისტი იყო. ქართველების მოძულე და მეც აღმაცერად მიყურებდა. სამსახურიდან რომ გავედი, გულახდილად მითხრა: კარგი ქენით, რომ მიდიხართ, ჩვენ არ გამოვადგებითო.

სკოლის ამხანაგების დახმარებით მოვეწყვე ჭიათურაში, ქართველი მწარმოებლების კანტორაში. ჭიათურის მრეწველობამ და იქაურმა ცხოვრებამ ჩემზე ძლიერი შთაბეჭდილება მოახდინა და ამის შესახებ წერილები მოვათავსე «კვალში» (1900 წ. №№29_31). წინა წელს ერთი ჩემი წერილი დაიბეჭდა «ივერიაში» «მ_შონ»-ის ფსევდონიმით, სახელად «წერილი გიმნაზიებში ახლად სწავლა-დამთავრებულების მიმართ», რომელშიაც ვურჩევდი ახალგაზრდებს, შესულიყვნენ სპეციალურ-ტექნიკურ უმაღლეს სასწავლებლებში, ამით უფრო გამოადგებოდნენ მშობელ ქვეყანას და ეს განამტკიცებდა მათ ხასიათსა და ნებისყოფას.

ჭიათურაში ვერ დავრჩი დიდხანს. მე ვიყავი ერთი ხელმძღვანელოთაგანი შავი ქვის წვრილ-მწარმოებელთა ოპოზიციისა და ამ ნიადაგზე უსიამოვნება მომიხდა ჩემს «პატრონებთან» და ჭიათურა დავტოვე.

დავრჩი ისევ უადგილოდ. დავიწყე გახედვა თბილისისაკენ, ეგებ იქით უკეთ მოეწყოს ჩემი ბედი-თქვა.

ამ წლებში, ქუთაისში ყოფნის დროს, მე დავუახლოვდი ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებას, გავცანი ქვეყნის პოლიტიკურ, კულტურულ და სოციალ-ეკონომიურ საკითხებს. მაშინ ჩვენში ფხვს იმაგრებდა მუშათა და გლეხთა რევოლუციური მოძრაობა და ახალი თაობის მოღვაწეები ირაზმებოდნენ პარტიულად. მე მეტწილად მიხდებოდა ყოფნა «მესამედასელ» ახალგაზრდებს შორის, რადგან ბევრი ჩემი სკოლის ამხანაგი ამ ახალ დაჯგუფებას ემხრობოდა. მე

ბევრ რამეში არ ვეთანხმებოდი «მესამედსელებს», მაგრამ მომწონდა მათი მეტრძოლი ხასიათი.

ახალგაზრდებს ხშირად და ცხარე კამათი გვქონდა სხვადასხვა საზოგადო საქმეებზე. დიდ ყურადღებას ვაქცევდით ი. ჭავჭავაძის (ახალ მოსულის) და ნ. ჟორდანიას პოლემიკას.

გ. წერეთელი რომ გარდაიცვალა, ქუთაისის ახალგაზრდობამ მე გამაგზავნა თავის დელეგატად და დამავალა სიტყვის წარმოთქმა მისი სახელით.

ქუთაისში გაიხსნა საკვირაო სკოლა მოზრდილებისთვის. მონაწილეობას ვიღებდი ამის მოწყობაში და ვამღვედი ქართული ენის გაკვეთილებს.

დიდი ინტერესით ვადევნებდი თვალყურს ქუთაისის თეატრის მუშაობას ლ. მესხიშვილის ხელმძღვანელობით, რომელთანაც მეგობრული ურთიერთობა მქონდა. ქუთაისის თეატრი ძლიერ მიყვარდა გიმნაზიელობის დროს და ჩემს გონებრივ-მორალურ განვითარებაზე მას, უეჭველია, დიდი გავლენა ჰქონდა. ახლაც ლ. მესხიშვილის და ნ. ჩხეიძის მხატვრულ თამაშს და მათ განსახიერებულ გმირებს არაერთგზის გამოუწვევია ჩემში ღრმა გამაკეთილშობილებელი განცდები. თეატრი გასართობი ადგილი არაა. როგორც ძველ ელინებს ესმოდათ, თეატრი უნდა ემსახურებოდეს ადამიანის ზნეობრივ ამაღლებას, უნდა განწმინდოს იგი და წარმართოს სიკეთისათვის, იდეალურ, გმირულ ცხოვრებისათვის. ლ. მესხიშვილი ცდილობდა, რამდენადაც ამის საშუალებას იძლეოდა მაშინდელი მდგომარეობა, ასეთი თეატრის მსგავსება შეექმნა ქუთაისში და ეს მისი უდიდესი დამსახურებაა. მე რამდენიმე წერილიც ვუძღვენი ქუთაისის თეატრის წარმოდგენებს ჟურნ. «კვალში».

ამ თეატრთან დაახლოებამ და მისმა სიყვარულმა გამაბედვინა, ალბათ, რომ სასცენოდ გავაკეთე ი. ჭავჭავაძის «ოთარანთ ქვრივი». ჩემი თითქმის არაფერი შემიტანია შიგ, მხოლოდ დიალოგების სახე მივეცი ქვრივისა და მისი შვილის ტრაგიკულ ამბავს. ჩემი «ოთარანთ ქვრივი» წარმოადგინეს 1907 წელს თბილისში ილიას დაბადების წლისთავის აღსანიშნავად. ქვრივის როლს თამაშობდა ელ. ჩერქეზიშვილი, რაც არ იყო მისი შესაფერისი. პიესა ვერ იყო კარგად დადგმული. ეს იყო მიზეზი თუ ნაწარმოების სისუსტე, წარმოდგენამ ვერავითარი შთაბეჭდილება ვერ მოახდინა, საზოგადოება ვერ დააინტერესა.

ქუთაისში ყოფნის დროს გაიზარდა ჩემი თვითცნობიერება და განმტკიცდა ჩემი ეროვნული მისწრაფებანი, რომელმაც სრული და გარკვეული სახე მიიღო თბილისში.

მეძნელებოდა ბავშვობიდან შეჩვეული და შეყვარებული ქუთაისის დატოვება, კარგა ხანს ვყოყმანობდი, მაგრამ ბოლოს გადავწყვიტე აუცილებლად თბილისში გადმოსახლება.

თბილისში ჩამოვედი 1901 წ. სექტემბერში, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ასი წლისთავის საიუბილეო დღესასწაული ახლად დამთავრებული იყო და საზეიმო კამარები ყველგან ჯერ კიდევ არ აეღოთ. თბილისი წინათაც მქონდა ნანახი ერთი ორი დღით ჩამოსვლის დროს. არც წინანდელი და არც ახლანდელი პირველი შთაბეჭდილება არ იყო მაინცდამაინც მომხიბლავი. ქუთაისის გარეგნულობა და მდებარეობა უფრო მომწონდა. თბილისში ორიოდე კაცი მყავდა ნაცნობი და მათი დახმარებით მალე ვიმოგწე კორექტორის ადგილი გაზ. «ივერიის» რედაქციაში, 40 მან. ჯამაგირი თვეში. მაშინ «ივერია» აღ. სარაჯიშვილის ხელში იყო, რომელიც ძველი მწიგნობარი იყო. ი. ჭავჭავაძე კარგა ხანია ჩამოშორდა გაზეთს და მას სხვები უძღვებოდნენ. ახლაც აღ. სარაჯიშვილს ჰქონდა გადაცემული, რომელიც მალე გაზეთის სრული პატრონი გახდა. ჯერ მარტო საკუთარი საშუალებით უძღვებოდა გაზეთს, მერე ამხანაგობა შეადგინა, რომელშიაც შედიოდნენ: მ. მაჩაბელი, მწერალი და საზოგადო მოღვაწე, ივ. ჯაბადარი, ძველი ნაროდნიკი, ექიმი გ. გაბაშვილი და სხვ.

რედაქციაში გაზეთზე უშუალოდ მუშაობდნენ გრ. ყიფშიძე, ილ. აგლაძე და სხვ. გრ. ყიფშიძე ძველადაც, ილიას დროს მუშაობდა «ივერიაში», კარგ სტილისტად ითვლებოდა და მის გაუსწორებლად და გაუსინჯავად არც ერთი სტრიქონი არ დაიბეჭდებოდა გაზეთში. ენის სიწ-

მინდეს ახლაც დიდ ყურადღებას აქცევდა რედაქცია და ცდილობდა მტკიცედ დაეცვა ილიას ტრადიციები.

რედაქციის ბინა მოთავსებული იყო ყოფილ ავჭალის ქუჩაზე, ვორონცოვის (დღეს მარქსის) ხიდის მახლობლად, საგინაშვილის (ილიას დის) სახლში. ილიაც აქ ცხოვრობდა წინათ, მაგრამ ახლა სხვაგან ჰქონდა ბინა.

გაზეთი იბეჭდებოდა ექ. ხელაძის სტამბაში, რომელიც იყო ქვაშვეთის გვერდით, ყოფილ ლორის-მელიქოვის ქუჩაზე (ახლა ბაღის ნაწილია ეს ადგილი). აქ უნდა მოვსულიყავი სამ საათზე და კორექტურაზე ვმუშაობდი 8_9 საათამდის. გაფაციცებით და მოუთმენლად მოველოდით მე და მესტამბე მოსამსახურის დაბრუნებას ცენზორისაგან, რომელსაც ეგზავნებოდა მთელი აწყობილი საგაზეთო მასალა, და რომლის ხელმოუწერლად მესტამბე არაფერს გაუშვებდა, რადგან პასუხისგებაში მისცემდნენ. იშვიათად დაბრუნდებოდა გაგზავნილი ამონაბეჭდი გაუსწორებლად და წაშლულად. თუ ბევრი იყო ამოღებული, ეს საქმეს აგვიანებდა. შევეცდებოდით რამე ძველი აწყობილი მასალის გამოყენებას ან განცხადებებით შევავსებდით ცარიელ ადგილს და ასე გამოვუშვებდით გაზეთის მორიგ ნომერს.

გარდა კორექტორობისა, მე თანამშრომლობაც დავიწყე ცოტ-ცოტათი გაზეთში. თითო დაბეჭდილ სტრიქონში ორ კაპიკს მაძლევდნენ და, რადგან რედაქცია ქონებრივად ხელმოკლედ იყო, ნებადართული მქონდა იმდენი დამეწერა, რომ თვიური ჰონორარი 20 მანეთს არ გადასცილებოდა. პირველი ჩემი ორიგინალური წერილები, რომლებმაც საზოგადოების ყურადღება მიიქცია, იყო პატარა ფელეტონის სახის წერილები. ამას მერე მოჰყვა პუბლიცისტური თუ კრიტიკული წერილები პრინციპიალური თუ სადღეისო შინაარსის. წერილებს ხელს ვაწერდი ფსევდონიმებს: «სიტყვას» ან «კალამს», ამ სახელებს პირველად განურჩევლად ვხმარობდი, მაგამ შემდეგ «სიტყვას» ვაწერდი ფელეტონებს და «კალამს» სხვა წერილებს. მკითხველი საზოგადოება განსაკუთრებული ყურადღებით და ინტერესით ეპყრობოდა ჩემს ფელეტონურ წერილებს (დღიური, დაუმთავრებელი ამბები, ფიქრები... მხოლოდ ფიქრები, პატარა ამბები, დღევანდელი ამბები), რომლებიც საქართველოს იმდროინდელ მწვავე, მეტად მტკივნეულ საკითხებს ეხებოდნენ – ჩვენს ეროვნულს უუფლებობას და დამცირებას, უცხოთა ტლანქ მალადობას, ჩვენს შეუგნებლობას და უმოქმედობას. მძიმე საცენზურო პირობების გამო მეტად ძნელი იყო ასეთ საგნებზე ლაპარაკი, მაგრამ მაინც ვახერხებდი ალეგორიული სახეებით, ქარაგმებით, სიტყვების დაპირისპირებით, იგავებით, ანდაზებით, ძველისძველი მაგალითებით გადამეცა მკითხველისათვის ჩემი გულის ნაღველი, რომ მის გულს ჩემს გულთან ერთად დაეწყო ძგერა. ცენზორებად ქართველები იყვნენ, მაგრამ უცხო უფროსები მათ ფხიზლად ადევნებდნენ თვალყურს და ძნელი იყო რისიმე გაპარება. თუ ეს მოხდებოდა მაინც, ქართველ საზოგადოებაში მაშინვე შეიქმნებოდა მითქმა-მოთქმა: «დახეთ, დახეთ, რა მაგარი წერილია, ცენზურას როგორ გამოეპარაო!» ასეთი ლაპარაკი ცენზორის ყურამდე აღწევდა და იგი უფრო მკაცრი ხდებოდა.

როგორც ზევით ვთქვი, თბილისი პირველად არ მომეწონა, მალე ვერ შევეგუე. გული სულ ქუთაისისაკენ მიიწევდა, იქაურ ცხოვრებას ვიგონებდი, ქუთაისელ ნაცნობ-მეგობრებს ჩემს მოწყენილობას და უკმაყოფილებას ვწერდი, და ვაპირებდი კიდეც უკან გაბრუნებას.

მაგრამ ნელ-ნელა ჩემი გუნება შეიცვალა. აქეთ მოვიხედე, იქით მივიხედე, ახალი ნაცნობები გავიჩინე, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ჩავერიე და ხშირად დავფიქრდებოდი: თბილისი ხომ მთელი საქართველოა, აქ სცემს ჩვენი ერის გული, აქ გამოიჭედა დიდებული საქართველო, ეს იყო მუდამ ქართული შემოქმედების კერა. ვნახე ისტორიული ადგილები, ძველი ნაშთები, ძეგლები და ჩემ წინ წარმოდგნენ წარსულის სურათები. ბევრჯერ ვიდექი მთაწმინდაზე და ჩავფიქრებული დავცქეროდი დედაქალაქს, შორსაც გავიყურებოდი...

და ვეტყვოდი ჩემს თავს: სუსტია და დაცემული დღეს საქართველო, მკრთალია მისი საზოგადოებრიობა, მაგრამ რაც არის და როგორც არის, ის აქ თბილისშია უპირველესად!

შევეთვისე თბილისს, იმანაც შემითვისა, შემიყვარდა და უკვე ველარაფერი მომწყვეტდა ჩემს დედაქალაქს... ასე წარმოიდგინეთ: ქუთაისი ხომ გემოს ქალაქია და იქაური სმა-ჭამა, სუფრა საუცხოოა, მაგრამ მე მაინც მეტი გემო თბილისის სუფრას ვუნახე, განსაკუთრებით აქაურ პურს, ესოდენ ნოყიერს, მსუქანს, ზეთიანს.

ჩემი ახალი ნაცნობები თბილისში იყვნენ უპირველესად ქართულ სალიტერატურო და სათეატრო წრეებიდან, აგრეთვე პედაგოგები და წ. კ. საზოგადოებაში მომუშავენი. განსაკუთრებით დაახლოება მოხდა ჩემს და გაზ. «ცნობის ფურცლის» თანამშრომლებს შორის, რომელსაც დიდი პოპულარობა ჰქონდა მოპოვებული. გავიცანი არ. ჯორჯაძე, რომელსაც წინათაც ვხედავდი პეტერბურგში, გ. ლასხიშვილი, ვლ. ლორთქიფანიძე, ნ. დეკანოზიშვილი, ავქ. ცაგარელი, განდეგილი და სხვები, რომელთაგან ზოგი გაზეთში არ მუშაობდა, მაგრამ იკრიბებოდა «ცნობის ფურცლის» გარშემო, როგორც დამხმარე და პროპაგანდისტი გაზეთში ჩასახულ მიმართულებისა. ერთხელ არ. ჯორჯაძემ მითხრა: შენ ჩვენი ხარ, ჩვენთან უნდა იმუშაო. მართლაც, არ გასულა დიდი ხანი და 1902 წლის აპრილის დამდეგს მე გადავედი «ცნობის ფურცლის» რედაქციაში თანამშრომლად და იქ დაიბეჭდა ჩემი პირველი წერილი 14 აპრილს.

ამ გაზეთის მუდმივი თანამშრომლები მაშინ იყვნენ: გ. ლასხიშვილი, ფაქტიური რედაქტორი, წერდა მეთაურებს და სხვა წერილებს, არ. ჯორჯაძე წერილებს სახლში წერდა და ისე მოჰქონდა, ვლ. ლორთქიფანიძე, ზაქ. ბილანიშვილი. ავქ. ცაგარელი თარგმნიდა დეპეშებს. მერმე გაზეთის ახლობელი თანამშრომელი გახდა ი. აგლაძე, რომელიც ჩემს შემდეგ გადმოვიდა «ივერიიდან». კორექტურას აკეთებდა პოეტი-ქალი განდეგილი. ოფიციალური რედაქტორი ალ. ჯაბადარი რედაქციის მუშაობაში არ ერეოდა, ხოლო ისე თვალყურს ადევნებდა, რომ არ დაბეჭდილიყო რაიმე სახიფათო ცენზურის თვალში და გაზეთი არ დაეხურათ.

«ცნობის ფურცელი» პირველად ვ. გუენიამ დააარსა და იყო პატარა საინფორმაციო, ახალი ამბების გაზეთი. მერე იგი შეიძინა ქართველთა გამომცემელმა ამხანაგობამ, რომლის გამგე ალ. ჯაბადარი იყო. მან გააფართოვა გაზეთის პროგრამა და მოიწვია ახალი ძალები. გაზეთმა მეტად ცოცხალი სახე მიიღო. დიდი ყურადღება მიექცა ცნობების მიწოდებას მკითხველებისათვის, როგორც საშინაო ისე საგარეო ცხოვრებიდან, შემოიღო ტექნიკური გაუმჯობესება, ბეჭდავდა ღამის დეპეშებს, რაც წესად არ ჰქონდა წინათ ქართულ გაზეთებს. გაზეთი გამოდიოდა ორშაბათობითაც, თუმცა ნახევარი ფორმატით. გაზეთს დაუმატა ყოველკვირეული სურათებიანი დამატება, რომელიც პირდაპირ სენსაციური ამბავი იყო იმდროინდელი ქართველი საზოგადოებისათვის. გაზეთმა გარდა «რუსეთის სააგენტოს» დეპეშებისა, გამოიწერა ახლად დაარსებული «პეტერბურგის სააგენტოს» დეპეშებიც. ეს უკანასკნელი უფრო ადრე და უფრო ცოცხალ ამბებს იძლეოდა, ვიდრე პირველი სააგენტო, და, მაგალითად, რუსეთ-იაპონიის ომის დროს «ცნობის ფურცლის» მკითხველმა უფრო ადრე იცოდა ბრძოლის ამბები, ვიდრე კავკასიის უმაღლესმა მმართველობამ.

ყველაფერმა ამან და გაბედულმა ეროვნულმა მიმართულებამ, არ. ჯორჯაძის წერილებმა, რომელთაც დიდი ინტერესით კითხულობდნენ ყველანი, სახელი გაუკეთეს «ცნობის ფურცელს» და მისი ტირაჟი გაიზარდა და დაჩრდილა «ივერია». იმ დროს სხვა ქართული გაზეთი არ არსებობდა. «მესამედასელების» «კვალი» გამოდიოდა კვირაში ერთხელ.

მე გარედან მომუშავე წევრი ვიყავი რედაქციისა, სახლში ვწერდი წერილებს და მიმქონდა დასაბეჭდად. გადაათვალიერებდა გ. ლასხიშვილი, იშვიათად ალ. ჯაბადარი და არ მახსოვს შემთხვევა, რომ რამე გაესწორებინოთ, ან ამოეღოთ. ჩემი ნაწერი იმავე ხასიათისა იყო, როგორც «ივერია»-ში ფელეტონები («ფიქრები... მხოლოდ ფიქრები», «პატარა ამბები») და კრიტიკული და პუბლიცისტური წერილები, რეცენზიები. როგორც უკვე მოვიხსენიე, საზოგადოებაში უმ-

თავრეს ინტერესს იწვევდა ჩემი ფელეტონები. ხშირად მომდიოდა მადლობისა და წამახალი-სებელი ბარათები. მაწოდებდნენ ცნობებს, მასალას. მკითხველები ხედავდნენ ჩვენს ნაწერებში დატყვევებული სულის შფოთვის, ერის სიყვარულს, ქვეყნის დაცემის და უძღურების სიტულებას, შიშსაც ხანდახან; უფრო კი რწმენას, მომავლის იმედს და ბრძოლის მოწოდებას, ბრძოლის აღდგენისათვის, მიუხედავად წინ აღმართული დაბრკოლებებისა. ჩემი სიტყვები არ იყო მარტო ჩემი პირადი განცდების გამომხატველი, იქ ისმოდა მთელი თაობის, მთელი იმ დროის მახილი ქართველი ხალხის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური აღდგენის და გამართვისათვის...

ქართული საზოგადოებრიობა მაშინ თავმოყრილი იყო სამი პერიოდული გამოცემის გარშემო. «ივერიაში» შემოკრებილნი იყვნენ უმთავრესად ძველი მოღვაწეები, ლიბერალები, ზომიერი ნაციონალური მიმართულების, არსებულ სოციალ-ეკონომიური წყობილების დამცველნი. «კვალი» ეკუთვნოდა «მესამედასელებს», რომელთაც უკვე თითქმის ათი წლის ისტორია ჰქონდათ. ხოლო «ცნობის ფურცელი» გამოხატავდა იმ ახალგაზრდობის მისწრაფებას, რომელიც არც «ივერიას» ეთანხმებოდა და არც «კვალს», და ბრძოლა ჰქონდა ორ ფრონტზე, იყო ამ სამ გამოცემაში მუდმივი პოლემიკა და ერთმანეთის წინააღმდეგ გალაშქრება, ხშირად მეტად გამწვავებული.

«ცნობის ფურცლის» რედაქციის წევრებს თბილი მეგობრული ურთიერთობა გვქონდა. გლახიშვილი ყოველთვის და ყველაფერში ნამდვილი ამხანაგი იყო, არ. ჯორჯაძე _ მუდამ თავზანი და ჯენტლმენი, ვლ. ლორთქიფანიძე _ გულითადი და ერთგული, ი. აგლაძე _ პასუხისმგებლობის შემგნებელი და თავაუღებელი მუშაკი, ზ. ბილანიშვილი _ უბრალო ადამიანი, მოკეთე და თანამგრძობი, რედაქციის ახლო მეგობარი გ. დეკანოზიშვილი _ იშვიათი პატრიოტი, რომელიც ყველაფერს გაიმეტებდა თავისი ქვეყნისათვის. ჩვენ გვერთებდა არა მარტო საგაზეთო მუშაობა «ცნობის ფურცლის» რედაქციაში, გვქონდა სხვა საქმეც _ ახალი პარტიის (სოციალისტ-ფედერალისტების) დაარსება, პროგრამის შედგენა, თანამგრძობთა მოპოვება, შეკრება თანხისა არალეგალურ გამოცემისათვის უცხოეთში; ამ მუშაობას ვეწეოდით არა მარტო რედაქციის წევრები, არამედ ამისათვის შემდგარი იყო ფართო წრე, გარეშე პირების მონაწილეობით.

შევეცდები დაგიხატოთ, თუნდაც მოკლედ და მკრთალად, იმ დროის (1902-06 წლების) ქართული საზოგადოებრივი ვითარება თბილისში, გადმოგცემთ ჩემს შთაბეჭდილებებს, შეხვედრებს, დაკვირვებებს, ნახულს და გაგონილს, რომ წარმოადგენს [გქონდეთ] იმდროიდედ მდგომარეობისა. ეს მდგომარეობა თბილისში ფრიად დამალონებელი და არასანუგეშო იყო. ქართველობა ისე გრძნობდა თავს, თითქოს უცხოეთში იყო და არა თავის ქვეყნის გულში. გამარცხული, უფლებაყრდილი, დაბეჩავებული, დევნილი, საკუთარ ბაზას _ ეკონომიურ, სამრეწველო დაწესებულებათ მოკლებული, აბუჩად აგდებული მთავრობისაგან და მეზობლებისაგან _ ქართველობა მეორე და მესამე რიგში იყო ჩაყენებული. ჩვენი მაღალი წოდების ისეთს ყმობისა და მორჩილების დემონსტრაციას, როგორც იყო საქართველოს რუსეთთან შეერთების ასი წლის დღესასწაული, იმპერატორის მთავრობამ დამამცირებელი და დამცინავი ჟესტით უპასუხა _ ოც-ოცი ათასი მან, სტიპენდიები დაუნიშნა თბილისისა და ქუთაისის თავადაზნაურთა შვილების რუსეთის კადეტთა კორპუსებში გადასავგარებლად. ღონიერი ვაჭარმრეწველთა კლასი ჩვენ არ მოგვეპოვებოდა. ძველი ინტელიგენცია, დასუსტებული და მოღუნებული, ერთგვარი პასივობით შეჰყურებდა ჟამთა მსვლელობას. თავისუფალი, თვითმყოფი საქართველო მეტად ბუნდოვან და მკრთალ ფერებში წარმოსდგებოდა მის წინ. ვინც იყო, ან სახელმწიფო სამსახურში იყო დაბორკილი, ან ორიოდ ქართული ბანკის ოპერაციებში ჩაბმული, თავისუფალ პროფესიაში განათლებულ ქართველს ორ-სამს თუ ეკავა თვალსაჩინო ადგილი, საქალაქო დაწესებულებებში ქართველს სანთლით თუ მოძებნიდით. ქართული ლაპარა-

კი იშვიათად გაისმოდა ქუჩებში, დაწესებულებებში უცხო ენა ბატონობდა, უცხო ენაზე უნდა მიგემართათ კერძო სავაჭროებშიც. საქართველო გაძევებული იყო თბილისიდან და ყოველგვარი ზომა იყო მიღებული, რომ თბილისს დაჰკარგოდა სრულიად ქართული იერი. ქართველს ანგარიშს არ უწევდნენ, თუ რამე ოფიციალური გამოსვლა ხდებოდა, ქართველთა წარმომადგენლებს უკან აყენებდნენ. ასეთი მოპყრობა ფსიქიურად მოქმედებდა ქართველებზე, ისინი თავისთავად გაუბედავნი გახდნენ, თავის გამოჩენას ერიდებოდნენ. ქართველის მაჯისცემას თუ იგრძნობდით, ქართველი ქართველად თუ გამოჩნდებოდა, ქართულ ხმას თუ გაიგონებდით – ეს ორიოდ ქართულ კულტურულ დაწესებულების კრებებზე და კიდევ ერთ შემთხვევაში – ვინმე ქართველი მოღვაწის დასაფლავების დროს.

ქართული კულტურული დაწესებულება, რომელიც ამა თუ იმ სახით ეროვნულ საქმეს ემსახურებოდა, ძალიან ცოტა იყო: წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, დრამატული საზოგადოება, თბილისის თავად-აზნაურ მოწაფეთა დამხმარე კომიტეტი, ქართველთა გამომცემელი ამხანაგობა, სახალხო საკითხავთა და წარმოდგენათა ქართული სექცია, საქველმოქმედო საზოგადოება, მერმე დაარსდა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, ფილარმონიული და სამეურნეო საზოგადოებანი. კულტურულ დაწესებულებად უნდა მივიჩნიოთ ნაწილობრივ თბილისის სათავადაზნაურო ბანკი, რამდენადაც მისი მოგების ნაწილი ხმარდებოდა ჩვენს კულტურულ საქმეებს, აგრეთვე თბილისის თავად-აზნაურთა დეპუტატების საკრებულო, რამდენადაც ის ხანდახან ხმას ამოიღებდა საერთო ეროვნულ საკითხებზე. თბილისის სათავადაზნაურო ბანკის კრებები ერთ დროს დიდს ინტერესს იწვევდნენ, დებატები ბანკის საკითხებს სცილდებოდნენ. მაგრამ ეს ჩემსობას უკვე აღარ იყო.

სახალხო საკითხავთა სექციის მოქმედება ვიწროდ შემოიფარგლებოდა. მის მოღვაწეობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა, სხვათა შორის, გ. ლასხიშვილი, რამდენჯერმე მსახიობადაც გამოსულა წარმოდგენებში. ზუბალაშვილის სახლი (ახლა მარჯანიშვილის თეატრი) რომ აშენდა, სექცია იქ მართავდა დროგამოშვებით ქართულ წარმოდგენებს.

ქართველთა გამომცემელი ამხანაგობა დაარსეს ქართველმა ინტელიგენტებმა ქართული წიგნების გამოსაცემად და გასავრცელებლად. წიგნის გამოცემის საქმე ძალიან ცუდად იყო დაყენებული, გარდა სასკოლო სახელმძღვანელოებისა, წელიწადში სამი-ოთხი ხეირიანი წიგნი თუ გამოვიდოდა მცირე ტირაჟით და ისიც 10-15 წელიწადს არ სალდებოდა. ქართველთა გამომცემელმა ამხანაგობამ გამოსცა ილიას, აკაკის, ყაზბეგის თხზულებათა კრებულები. ამას დიდი სიხარულით შეხვდა საზოგადოება. ამხანაგობა იყო გამომცემელი ყოველთვიური ჟურნალის «მოამბის» და შემდეგ მანვე შეიძინა, როგორც უკვე ითქვა, «ცნობის ფურცელი». ამხანაგობამ მოახერხა ამიერკავკასიის რკინიგზების დასაბეჭდ სამუშაოების მიღება და ამან სამუშაოება მისცა, საუცხოოდ გამართული სტამბა მოეწყო. ბოლო წლებში ამხანაგობის საქმეებს მთლად დაეპატრონა გამგე ალ. ჯაბადაძე.

თბილისის გუბერნიის მოსწავლეთა დამხმარე კომიტეტი განაგებდა თბილისის სათავადაზნაურო (ქართულ) გიმნაზიას და სახსრებს სათავადაზნაურო ბანკისაგან იღებდა. მისი საზოგადო კრებები დიდ საზოგადოებას იზიდავდა, რადგან ისმებოდა კითხვები არა მარტო ამ სასწავლებლის, არამედ საერთოდ ქართული განათლებისა და კულტურის.

ქართულმა თეატრმა უდიდესი როლი ითამაშა ჩვენი ეროვნული გათვითცნობიერებისათვის. სამწუხაროდ, ჩემსობას თბილისში ქართული თეატრი ძალიან მოიკოჭლებდა, თუმცა უკვე ნახევარი საუკუნის ისტორია ჰქონდა. ამის მიზეზი არ იყო არტისტული ძალების სისუსტე, პირიქით, პირველხარისხოვანი მსახიობები გვყავდა. პიესებიც იყო და იწერებოდა ახლებიც. უბედურება იყო უსახსრობა, საზოგადოების გულგრილობა, უცხო წარმოდგენების კონკურენცია, რომლებიც უკეთეს პირობებში იყვნენ. ქართულ წარმოდგენებს უძღვებოდა უშუალოდ დრამატული საზოგადოების გამგეობა ან თვითონ არტისტების ამხანაგობა, უკანასკნელ შემ-

თხვევაში დრამატული საზოგადოება გარედან უწყობდა ხელს თეატრს. დრამატულ საზოგადოებას მცირე დახმარებას აძლევდა სათავადაზნაურო ბანკი, იმართებოდა ყოველ წელს ბალი მის სასარგებლოდ, საწევრო გადასახადი კი მეტად ცოტა შემოდიოდა. საზოგადოების კრებებზე ბევრი ლაპარაკი იყო ხოლმე სახსრების მოსაპოვებლად, არა ერთი და ორი გეგმა ყოფილა წარმოდგენილი, მაგრამ საქმეს არა შველება რა, წარმოდგენები იმართებოდა კვირაში ერთხელ ან ორჯერ და დარბაზი ხშირად სანახევროდ ცალიერი იყო. იშვიათად თუ რომელიმე პიესა ორჯერ ან სამჯერ დაიდგმებოდა სეზონში. ყველაზე მეტი მოწონება ჰქონდა ისტორიულ პიესებს. სეზონი გრძელდებოდა 6-7 თვეს და მერმე მსახიობები მშვირები რჩებოდნენ და მხოლოდ საქმის სიყვარული აძლევდა მათ სიმხნევს და გამძლეობას.

ქართულ კულტურულ დაწესებულებებში, უეჭველია, პირველი ადგილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას ეკუთვნოდა. მე თავიდანვე დავუახლოვდი მის მუშაობას. 1902 წ. გაზაფხულიდან 1910 წლის შუამდე ვიყავი მისი გამგეობის წევრი-მდივანი და საქმისმწარმოებელი, წ. კ. საზოგადოება დააარსეს ქართველმა მოღვაწეებმა 1879 წელს და მისი პირველი თავმჯდომარე იყო დიმიტრი ყიფიანი. საზოგადოების სკოლებში პირველდაწყებითი სწავლება სწარმოებდა ქართულად, წინააღმდეგ სახელმწიფო სკოლებისა, სადაც სწავლება პირველი წლის მეორე ნახევრიდან რუსულად ხდებოდა. საზოგადოება ცდილობდა ერთგვარი წინააღმდეგობა გაეწია ბიუროკრატის გადამგვარებელი პოლიტიკისათვის. მის დაარსებას ქართველობა მხურვალედ შეხვდა, ბევრი ჩაეწერა წევრად და წესიერად იხდიდნენ გადასახადს, ისე შემოწირულობაც ეგზავნებოდა საზოგადოებას. მერმე და მერმე შემოსავალი შენედა, მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ არც ერთს ჩვენს საზოგადოებრივ დაწესებულებას ბოლომდე არ შერჩენია იმდენი ყურადღება, რამდენიც წ. კ. საზოგადოებას ჰქონდა. მის სასარგებლოდ გამართულ საღამოებს და სეირნობებს ყოველთვის უამრავი ხალხი ესწრებოდა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ქართველი წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები, მუშები, საერთოდ მდაბიო ხალხი დიდი თანაგრძნობით ეგებებოდა საზოგადოების მიმართვას და ხალხით აწოდებდა თავის წვლილს. საზოგადოებას ეხმარებოდა თბილისის სათავადაზნაურო ბანკი, ძმები ზუბალაშვილები საკმაოდ მოზრდილ თანხას აძლევდნენ სტიპენდიებისათვის უმაღლეს სასწავლებლებში. მაგრამ ყველა ეს საშუალება სამყოფი არ იყო, რომ საზოგადოებას ფართოდ ეწარმოებინა თავისი მუშაობა. საზოგადოებას სულ 8-9 სკოლა ჰქონდა მოწყობილი. იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა იმ ადგილს, სადაც ქართველობა გარშემორტყმული იყო უცხო ელემენტებით და გადაგვარება ემუქრებოდა. ამ მიზნით გახსნა ქართული სკოლები კაკავში, ახალციხეში, ბორჩალოში. საზოგადოებას ეკუთვნოდა 12-მდე სამკითხველო, მეტად ღარიბი. მკითხველებს იზიდავდა უმთავრესად ქართული ჟურნალ-გაზეთების კითხვა. წიგნი ცოტა იყო საზოგადოების სამკითხველოებში, მაგრამ ბიბლიოთეკების ინსპექტორს ესეც შეშურდა და მოგვთხოვა, თქვენს ბიბლიოთეკებში მხოლოდ ისეთი წიგნები უნდა იყოს, რომლებიც ნებადართულია რუსეთის სახალხო ბიბლიოთეკებისთვისო. ამ ნებადართულ კატალოგში არც ერთი ქართული წიგნი არ იყო შეტანილი და გამოდიოდა, რომ ჩვენი სამკითხველოები სრულიად უნდა დაგვეკეტა. ამის გამო მე წერილი მოვათავსე რუსულ გაზეთში. სხვა ნაბიჯებიც გადავდგით და ინსპექტორს უკან წავაღებინეთ მისი მოთხოვნა.

წ. კ. საზოგადოება დიდ ყურადღებას აქცევდა წიგნების გამოცემას, პირველ რიგში, სახელმძღვანელოების, რაიც შემოსავლის წყაროც იყო. საზოგადო ხასიათის სულ ცოტა იბეჭდებოდა, რამდენიმე წიგნი. საზოგადოებას გადმოცემული ჰქონდა ი. გოგებაშვილისაგან «დედა ენა», «ბუნების კარი», იღებდა ამაში განსაზღვრულ ჰონორარს და მერე რაც შემოდიოდა, საზოგადოების სასარგებლოდ რჩებოდა. ამის რაოდენობა მცირე არ იყო, რადგან იმ დროს ყველაზე უფრო გავრცელებული ი. გოგებაშვილის სახელმძღვანელოები იყო.

ასე ემსახურებოდა საზოგადოება სკოლებით, სამკითხველოებით და წიგნების გამოცემით ქართულ განათლებას და ეროვნულ აღორძინებას, ხოლო ის სხვა დიდ საქმესაც აკეთებდა. მისი წესდების ერთი მთავარი მუხლთაგანი იყო ძველი ქართული ხელნაწერებისა და ისტორიულ-არქეოლოგიური ნაშთების შეგროვება. ამ მხრივ საზოგადოებამ უდიდესი სამსახური გაუწია ჩვენს ქვეყანას, მისი შექმნილი და თავმოყრილი ხელნაწერების და ძველი წიგნების რიცხვი რამდენიმე ათასია. მრავლად შეიკრიბა ძველი ნივთები _ სამკაული, ჭურჭელი, იარაღი და სხვ. უპირველესი ღვაწლი ამ საქმეში ექვთიმე თაყაიშვილს ეკუთვნის. მას არ დაუტოვებია საქართველოს არც ერთი კუთხე მოუვლელი და გამოუკვლეველი, არ დარჩენია გაუსინჯავი და აუწერელი არც ერთი ეკლესია, ციხე, ნანგრევი, ნასახლკარი. ყველგან პოულობდა რასმე ძვირფასს _ ხელნაწერს, მხატვრულ ნივთს, ნახატს, მოქარულ ქვას, სამკაულს, ავეჯს და სხვ. ყველაფერს აგროვებდა და უნახავდა ქართველ ერს. როგორც კი გაიგებდა, ამა და ამ კაცს რამე ხელნაწერი ან ისტორიული ნივთი აქვსო, მაშინვე მიეჭრებოდა, მოსვენებას არ აძლევდა და ძალით ან ნებით, უფასოდ თუ ფულის გადახდით უთუოდ ჩამოართმევდა. ბევრი წიგნი და ნივთი შეგროვდა ამნაირად და კიდევ უფრო მეტი შეგროვდებოდა, რომ მაშინდელ ქართველ საზოგადოებას მეტი ეროვნული შეგნება ჰქონოდა და მეტი გაგება ისტორიული ძეგლების ღირებულებისა. ექ. თაყაიშვილს და მისთანებს ბევრნი დასცინოდნენ კიდევ _ მოცლილი ხალხია, ძველ ნანგრევებს და ხელნაწერებს ჩხრეკავენო! თვითონ ექ. თაყაიშვილს უთქვამს ჩემთვის: «დიდი ნაწილი ქართული ხელნაწერებისა ჩვენს დროში დაიღუპა და დაიკარგა! პატრონები უდიერად და უპატივცემულოდ ეპყრობოდნენ ძეგლებს და ჩვენ, ვინც ვცდილობდით მათ შექმნას და შენახვას, არავინ გვეხმარებოდა, საღსარი არ გვქონდა, თავადაზნაურობის საკრებულოც არაფერს იმეტებდა ხელნაწერების შესაძენად და დასაცავად».

აკად. ექ. თაყაიშვილი წ. კ. საზოგადოებაში მოღვაწეობდა, შემდეგ უმთავრესად მუშაობდა თავის დაარსებულ საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში. ამ ორი საზოგადოების შეკრებილი და დალუპვას გადარჩენილი ხელნაწერები, წიგნები და ნივთები დღეს თავმოყრილია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და წარმოადგენს მის უძვირფასეს საგანძურს.

წერა-კითხვის საზოგადოება მოთავსებული იყო თავადაზნაურობის ქარვასლაში, დღევანდელი ცეკავშირის პირდაპირ. მისი კანცელარია ნამდვილი კლუბი იყო, კულტურული და რაოდენიმედ პოლიტიკურიც, ვინ არ შემოდის აქ, ვისაც კი რაიმე დამოკიდებულება ჰქონდა ქართულ საქმესთან, ვისაც აინტერესებდა საქართველოს ბედი და მომავალი. მოდიოდნენ ქართული წიგნის საყიდლად, წიგნებისა და ჟურნალების წასაკითხავად, ძველი ხელნაწერების გასასინჯავად, ახალი ამბების გასაგებად, ერთმანეთთან შესახვედრად.

შემოდოდნენ მასწავლებლები, მწერლები, არტისტები, მეცნიერები, საზოგადო მოღვაწეები, ეპისკოპოსები, მღვდლები, თბილისის მცხოვრებნი თუ პროვინციიდან ჩამოსულები. ხანდახან გაიმართებოდა საერთო საუბარი, კამათი, იყო მოგონება გარდასულის, გამოცნობა მომავლის. პროვინციიდან თუ ვინმე ჩამოვიდოდა, მშობელი ქვეყნის გულშემატკივარი, თავის წმინდა მოვალეობად მიაჩნდა წ. კ. საზოგადოებაში შემოვლა. თვალწინ იმლება მთელი გალერეა ქართველ მამულიშვილთა სახეებისა.

აი, ი. გოგებაშვილი _ ადრე მოგვინახულებდა თავის მაგარს ჯოხით, დინჯად მოაბიჯებს და თან ჯოხს ქვის იატაკზე ღონივრად დაარტყამს და ამით შორიდან გვატყობინებს თავის მოსვლას. თუ კანცელარიის რომელიმე სარკმელი ღიაა, ორპირი ქარის ეშინია და გარედან დაგვიძახებს: გეთაყვა, სარკმელი მიხურეთო. დაჯდებოდა, უყვარდა ჩემთან საუბარი. ქართული ენა, წიგნი, განათლება, მთავრობის გამარჯვებელი პოლიტიკა, ბრძოლა ქართულის მდევნელების წინააღმდეგ, ქართველების წარმატება _ აი, საგანი მისი ბაასისა. რამდენიმე წლის განმავლობაში ხშირად ვხვდებოდი, ვაკვირდებოდი მის მოქმედებას, სიტყვას. ის იყო განსახიერება სამშობლოს წმინდა სიყვარულისა, მამულიშვილის მთლიანი ტიპი. მან არ იცოდა ყოყმანი

და ორქოფობა მშობელი ქვეყნის ინტერესების საკითხში. ჩვენმა პარტიამ რომ მიწის კერძო საკუთრების მოსპობის და სოციალიზაციის პროპაგანდა დაიწყო, ასე მითხრა: ეს ძალიან კარგია, ამით ქართველ გლეხს მიწა შეუნარჩუნდება, თორემ დღეს ჩვენს მიწა-წყალს უცხოელები ეპატრონებიანო. როგორც კრუხი თავის წიწილებს, ისე დასტრიალებდა თავს «დედა ენას» და სხვა თავის გამოცემებს, იმიტომ, რომ ფანატიკური რწმენა ჰქონდა, რომ მის წიგნებს შეჰქონდა ხალხში სადი ეროვნული შეგნება, ქვეყნის მტრად მიაჩნდა, ვინც ამაში ოდნავ შეეკამათებოდა. ვერ ითმენდა რუსული ენის სწავლებას ე.წ. მუნჯური მეთოდით, რადგან ეს ასუსტებს ქართულის ვარჯიშობასო. ასევე შეურიგებელი მტერი იყო იმ პოლიტიკანების, რომელთაც ქართულის გამოძევება უნდოდათ სამეგრელოს სკოლებიდან და მის მაგიერ მეგრულის შემოღება. არ გამოეპარებოდა, თუ სადმე რაიმე გაკეთდებოდა ან ითქმებოდა ქართველების საზიანო, და ამაზე პასუხი უნდა მიეცა ან მას ან ვისმე. იგი აღმზრდელი იყო ჩვენი არა მარტო წიგნებით და საგაზეთო წერილებით, არამედ თავის მაღალზნეობრივი პიროვნებით და მეც მასთან ყოფნით და საუბრით მემატებოდა სამშობლოს სიყვარული და სიმხნევე, რწმენა და იმედი.

აი, პეტრე უმიკაშვილი, ძველი მწიგნობარი, კეთილი გულის, მოსიყვარული. აი, ალექსანდრე სარაჯიშვილი, ესეც ქართული წიგნის მოტრფიალე. აი, ვახტანგ თულაშვილი წ. კ. საზოგადოების ერთი დამაარსებელთაგანი, უყვარს ქართული გაზეთების თავიდან ბოლომდის წაკითხვა. აი, მოსე ჯანაშვილი, რომელიც მხოლოდ საქართველოს წარსულში იცქირება, აი, ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელიც შემოივლის ხელნაწერების ამოსარჩევად, რომელთაც სახლში წაიღებს, რომ შეისწავლოს და აწეროს. იმის შეხვედრა ბევრს აინტერესებს, უნდათ რამე ისტორიულ-არქეოლოგიური საკითხის გარკვევა, ეკითხებიან, ინიშნავენ რვეულში. აი, მოგვინახულებს თავმჯდომარის ამხანაგი ნიკო ცხვედაძე, წ. კ. საზოგადოების თვალსაჩინო პიროვნება, ენერგიული საზოგადო მოღვაწე. აი, არტისტები: ვასო აბაშიძე, ლადო მესხიშვილი, კოტე მესხი, ვალერიან გუნია, კოტე ყიფიანი (გვაწვდის ცნობებს მამის შესახებ). აი, მსახიობი ქალები – ნატო გაბუნია-ცაგარლისა და ელისაბედ ჩერქეზიშვილი, რომელთაც ყოველთვის მხიარულება შემოაქვთ დარბაზში. აი, მღვდლები – ძმები პოლიევქტ და ვასილ კარბელაშვილები, რომელთაც უყვართ ძველი ნაწერების ჩხრევა. აი, კალისტრატე ცინცაძე, დღევანდელი კათალიკოზი, ეპისკოპოსები – კირიონი და ლეონიდი, მთავრობისაგან დევნილი არქიმანდრიტი ამბროსი ხელაია. აი, პროფესორები – ალექსანდრე ცაგარელი და ალექსანდრე ხახანაშვილი, რომლებიც გვინახულებდნენ ზაფხულში რუსეთიდან ჩამოსვლის დროს. შემოივლიდა პროფ. ნიკო მარიც, უმეტესად რამე ქართული გამოცემის შესაძენად. აი, კიდევ მწერლები – შიო დედაბრიშვილი (არაგვისპირელი), დუტუ მეგრელი და მისი მეუღლე ანასტასია ერისთავ-ხომტარია. აი, ძმები – ვაჟა-ფშაველა, თედო რაზიკაშვილი და ბაჩანა. აი, სოფრომ მაგალობლიშვილი, ნიკო ლომოური, დავით კლდიაშვილი, იროდიონ ევდომიშვილი, ნიკო ურბნელი, გრიგოლ და ალექსანდრე ყიფშიძეები. აი, ანასტასია თუმანიშვილი-წერეთლისა, მარიამ დემურია და სხვები და სხვები. აი, თვით აკაკი წერეთელი, რომლის დანახვაზე ყველას სახე გაუბრწყინდებოდა, რადგან უყვარდათ მისი ტკბილი საუბარი და საოხუნჯო ამბების მოყოლა. როგორც კი დაჯდებოდა აკაკი, ყველანი მის გარშემო შემოიკრიბებოდნენ. ვახტანგ თულაშვილიც თავს განებებდა გაზეთს და აკაკის შეაცქერდებოდა...

მართალია, ჩვენი ეროვნულ-საზოგადოებრივი მდგომარეობა სახარბიელო არ იყო, მაგრამ ჩანდა ისიც, რომ ეს მდგომარეობა არ იყო გაყინული, სტაბილური ხდებოდა შიგნით, განსაკუთრებით ფართო მასებში, დუღილი, დარაზმვა, მომზადება, იწყებოდა თბილისში და სხვაგან გაფიცვები, დემონსტრაციები (ერთხელ მეც მომხვდა ყაზახების მწარე მათრახი). ამოდრავდნენ გლეხებიც და ეს იყო ნიშნები ჩვენი ერის ცხოველმყოფელობის, იმის, რომ საქართველოს ისტორია ჯერ არ დამთავრებულა. საზოგადო მოღვაწეობის სარბიელზე გამოვიდნენ ახალი ძალები, უფრო დაბალი ხალხის წრეებიდან, ახალი – რევოლუციონური მეთოდით. ეს ახალი

გზაა, მაგრამ ძველიც, ვინაიდან საქართველოს ისტორიას ყოველთვის ახასიათებდა ბრძოლა თავის ღირსებისა და უფლებისათვის.

ამ საუკუნის დასაწყისიდანვე დაეტყო რუსეთის იმპერიის სახელმწიფო რეჟიმს რღვევა. რეაქცია ძლიერია, მაგრამ თავის თავის რწმენა მას არ მოეპოვება; გონებადაკარგული, აქეთ-იქით ეხეთქება. მის მკაცრ ზომებს ნაყოფი არ მოაქვს. პირიქით, მთელ სახელმწიფოში იზრდება უკმაყოფილება და მთავრობის საწინააღმდეგო მოძრაობა. გაფიცვები, დემონსტრაციები, ტერორები ერთმანეთს მოსდევენ.

ამ ბრძოლის სულიერ განწყობილების დროს დაიდგა მოსკოვში ალექსანდრე სუმბათაშვილის «ღალატი», პიესა გმირული ბრძოლისა განთავისუფლებისათვის. დიდხანს არ გაუვლია და თბილისის რუსულმა დასმაც დადგა იგი. კარგად იყო შესრულებული საერთოდ და ზეინაზის როლს მატელენის ქალი საუცხოოდ თამაშობდა. კარგა ხანს კვირაში რამდენჯერმე იდგმებოდა. თბილისის საზოგადოება დიდი აღფრთოვანებით ხვდებოდა «ღალატის» წარმოდგენებს. ყოველი მოქმედება, ყოველი თვალსაჩინო სცენა ოვაციას და მანიფესტაციას იწვევდა. მეხუთე მოქმედების შემდეგ კი ხალხის მღელვარებას და ენთუზიაზმს დასასრული არ ჰქონდა. მაყურებელნი დიდხანს არ გამოდიოდნენ დარბაზიდან და ძალით, ელექტრონის ჩაქრობით აიძულებდნენ. გამოსული საზოგადოება გარეთ დიდხანს რჩებოდა, ჯგუფ-ჯგუფად თავმოყრილი, ერთმანეთს უზიარებდნენ შთაბეჭდილებებს, კამათობდნენ. იმ დროს ჰაერში რევოლუციის სული ტრიალებდა და სცენაზე წარმოებული ბრძოლა ჩვენს გონებას გარეთ, ქუჩაში, გამოჰქონდა და მეტეხის აფეთქება «ღალატში» თვითმპყრობელობის აფეთქებად გვესახებოდა.

ცოტა შეგვიანებით ქართულმა თეატრმაც დადგა «ღალატი». დიდი მონდომებით ემზადებოდნენ მსახიობები ამ წარმოდგენისათვის. საზოგადოებაც მოუთმენლად მოელოდა საქართველოს ისტორიის ტრაგედიის განსახიერებას ქართველი მსახიობების მიერ. ყველა ფიქრობდა, რომ «ღალატი» ქართულად უკეთესი გამოვიდოდა, ვიდრე რუსულად იყო. წარმოდგენის დღეს ნერვიული მდგომარეობა იყო შექმნილი სცენაზე და საზოგადოებაშიც. ასეთ პირობებში აიხადა ფარდა და სოლეიმანმა რომ წარმოთქვა პირველი სიტყვები: «დიდ არს ალაჰ!» ყველამ იგრძნო, რომ წარმოდგენას კარგი არ მოელოდა, მაინც იმედით და რწმენით შევეყურებდით გაგრძელებას და წამდაუწყებლად მოველოდით, რომ თანდათან იქნებოდა აღებული ის გმირული ტონი, რომლითაც გამსჭვალულია სუმბათაშვილის ნაწარმოები. საუკეთესო ძალები იყვნენ თითქოს შემსრულებელნი, მაგრამ რატომღაც შეშინებულებივით ლაპარაკობდნენ, თვითონ არ სწამდათ თავისი სიტყვა და მოქმედება. აქტიორები ვერ შევიდნენ როლებში და სოლეიმანი, ზეინაზი, ოთარი, ანანია, დათო, ერეკლე, რუქაია სულ უცხო პიროვნებანი იყვნენ მოთამაშეებისათვის. სამწუხაროდ, ტექნიკურმა მხარემაც ხელი შეუწყო კატასტროფას: პირველ მოქმედებაში ფარდა უდროოდ დაეშვა და მეხუთე მოქმედებაში მეტეხი აფეთქდა ნაადრევად.

ამ წარმოდგენის გამო მე პამფლეტი-ფელეტონი დავწერე, სახელად «მოღალატენი», სადაც სასტიკად დავგმე არტისტები. ახლა გადავიკითხე ეს და ვფიქრობ, რომ გადამეტებული სიმკაცრე გამოვიჩინე მაშინ. ქართველ მსახიობებს ისეთი დიდი დამსახურება აქვთ, იმდენი სიყვარული ჰქონდათ ქართული ხელოვნების და კულტურის, იმდენი გაჭირვება აუტანიათ და იმდენი თავდადებულობა გამოუჩენიათ, რომ ამა თუ იმ შეცდომისთვის სასჯელი არ ეკუთვნით. მერე ჩვენმა თეატრმა გამოსასწორა თავისი მარცხი და «ღალატის» წარმოდგენები გააუკეთეს...

ვუბრუნდები რუსეთის საერთო პოლიტიკურ ამბებს და ამასთან დაკავშირებით ჩვენს საზოგადოებრიობაში მომხდარ ცვლილებებს. იაპონიის ომში დამარცხებამ ერთიან შეარყია იმპერია, რეაქციის სულისჩამდგმელის პლევეს მოკვლამ (1904 წ. 15 ივლისი) თავზარი დასცა

მმართველ წრეებს. იწყებენ დათმობებს. მანიფესტი მანიფესტს ცვლის, მეტისა და მეტის თავისუფლების დაპირებით. ეს არავის აკმაყოფილებს და მდგომარეობა გამწვავდება 1905 წელს. აჯანყებები ხდება სხვადასხვა ადგილებში, ყველგან ცეცხლი და სისხლისღვრა ვრცელდება.

საქართველო ჩაბმულია რევოლუციაში, მას პირველ ადგილთაგანი უკავია, მისი პოტენცი-ალური ძალა ფართოდ იშლება. ჩვენში ორნაირი ბრძოლაა: საერთო პოლიტიკური და ეკონო-მიურ-სოციალური, ერთი მხრით, და ადგილობრივი, ქართული ეროვნული, მეორე მხრით.

მე არ ვილაპარაკებ საზოგადოდ ამ ბრძოლაზე, ხოლო გავიხსენებ ზოგიერთ ეპიზოდს, რამდენადაც ეს დაკავშირებულია ჩემს სალიტერატურო მუშაობასთან.

პრესის პირობები შედარებით გაუმჯობესდა. ცოტა თავისუფლად დავიწყეთ წერა, მთავ-რობის მხილება, ჩვენი მოთხოვნების წამოყენება. «ცნობის ფურცელს» ახალი თანამშრომ-ლები შეეძინა – გრიგოლ რცხილაძე, ვასო აბაშიძე, შიო ჩიტაძე. სამაგიეროდ გამოაკლდა არ-ჩილ ჯორჯაძე, რომელიც პარიზში წავიდა, გიორგი დეკანოზიშვილთან ერთად, ჟურნალ «სა-ქართველოს» გასაძღოლად. ამ არალეგალური ორგანოს პირველი ნომერი გამოვიდა 1903 წლის მაისში. აქვე უნდა მოვიხსენიო, რომ არჩილ ჯორჯაძე ავად გახდა და მის მაგივრად დროებით გიორგი ლასხიშვილი წავიდა. მერე მე უნდა გადავსახლებულიყავი უცხოეთში «სა-ქართველოს» გასაძღოლად, მაგრამ რაკი რუსეთში რევოლუცია დაიწყო, ცოტა თავისუფლება დამყარდა და მეტსაც მოველოდით ახლო მომავალში, ამიტომ პარიზში ჟურნალის გამოცემა შეჩერებული იქნა.

სხვა ცვლილებებიც მოხდა ქართულ პრესაში. «ივერია» გადავიდა ფ. გოგიჩაიშვილის ხელ-ში, რომელმაც გააფართოვა და გააუმჯობესა იგი. სოც.-დემოკრატებმა დააარსეს ყოველდღიუ-რი გაზეთი «სხივი». გაჩნდა ანარქისტული პერიოდული გამოცემა, ჯერ კვირეული «ნობათი» და მერმე ყოველდღიური «მუშა»

მე ფელეტონებში ამკარად და მოურიდებლად დავიწყე ჩემი პოლიტიკური, ეროვნული და სოციალური აზრების გამოთქმა. სხვათა შორის, 1905 წ. დაწერე სასცენო სახით ფელეტონი «ჯოჯოხეთში», სადაც გამოძახდა ტარტაროზი (რუსეთის მეფე), რომელიც ხედავს თავის საბ-რძანებლის დანგრევას და განსაკუთრებით უფროხის სიტყვის თავისუფლებას. ეს ფელეტონი შემთხვევით დაიბეჭდა 9 იანვარს – გაპონის პეტერბურგში გამოსვლის დღეს. ალ. ჯაბადარმა მითხრა მეორე დღეს: სტამბაში გადაცემამდე გადავთვალაიერე შენი ფელეტონი, შემეშინდა, მის გამო გაზეთი არ დაგვიხურონ და მიწოდდა ზოგი ადგილის ამოღება, მაგრამ დამენანა და ვთქვი: რაც იქნება, იქნება-თქო. ფელეტონი ძალიან პოპულარული გახდა და თელავში სცენაზეც კი დადგეს. ერთმა ქართველმა სტუდენტმა მოსკოვში რუსულად გადათარგმნა და გაზ. «Русские ведомости»-ის მიუტანა. გაზეთმა ვერ დაბეჭდა, გამოცემას დაგვიხურავენო.

საქართველოში რევოლუციურ გამოსვლებში პირველი ადგილი ეკავა გურიას. გურული გლეხების მოძრაობამ მთელი რუსეთი აალაპარაკა. მათ წინააღმდეგ მიღებული რეპრესიები მთელ ქართველობას აღელვებდა. ლიბერალურმა სიომ რომ დაჰბერა და კავკასიაში მეფის მო-ადგილედ ვარანცოვ-დამკოვი დაინიშნა, ვითომ მშობლობიანობის დასამყარებლად რეფორმე-ბის წყალობით, ზოგიერთები მოელოდნენ, რომ რეპრესიები შენელდებოდა. ცრუ იმედი იყო და ეს მალეც დამტკიცდა. 1905 წ. თებერვლის დამლევს გურიაში გაიგზავნა მეფის მოადგილის თანამშემწე კრიმ-გირეი, ლიბერალური მიმართულების და პატიოსანი კაციო, ამბობდნენ მამინ. მას უნდა გამოერკვია გურიის ამბები და მოესმინა გლეხთა მოთხოვნები.

ქართულ გაზეთებს ნება დართეს კორესპონდენტები გაეყოლებინათ და ყველაფერი დაწ-ვრილებით აეწერათ. «ცნობის ფურცლის» რედაქციამ მე მომანდო ეს საქმე. ერთი კვირა დაფ-რჩი გურიაში, რამდენიმე სოფელი მოვიარე კრიმ-გირეისთან ერთად და გაზეთის მკითხვე-ლებს გავაცანი გლეხთა მოთხოვნები, მე რომ წამოვედი, ჩემს მაგივრობას ეწეოდა ილია ნაკაშიძე. ჩვენმა წერილებმა დიდი ინტერესი გამოიწვია საზოგადოებაში.

ძლიერი იყო მასიური მოძრაობა გორის მაზრაში და აგრეთვე ქიზიყში. საერთოდ მთელი საქართველო ამოძრავდა. სული უკმაყოფილებისა, პროტესტისა, წინააღმდეგობისა და ბრძოლის შეიჭრა ყოველ წრეში და ეს გამოიხატებოდა ან უშუალო აქტივობით ან მოთხოვნათა წარდგენით. კერძოდ, თბილისში გაფიცვა, დემონსტრაცია, მიტინგი, მოკვლა მთავრობის აგენტებისა ჩვეულებრივ, ყოველდღიურ მოვლენად გადაიქცა.

31 მაისს ქართველ სამღვდელეობას სემინარიის შენობაში კრება ჰქონდა. შეუცვივდნენ ყაზახები, ძალით გარეკეს კრება, სცემეს მღვდლებს და ბევრი დაასისხლიანეს. ამ ამბავმა მთელი ქართველობა ააღელვა. საღამოს მღვდლები შეიკრიბნენ და, სხვათა შორის, მეც მიმიწვიეს. მე სიტყვით მივმართე და ვურჩიე მხნედ ყოფილიყვნენ და ბრძოლა გაეგრძელებინათ.

აგვისტოს 29-ს ქლაქის თვითმმართველობის დარბაზში კრება იყო. შევარდნენ ყაზახები, დაუშინეს შეკრებილთ თოფები და 40-მდე მოკლეს და ბევრი კიდევ დაჭრეს...

ასე გრძელდებოდა 17 ოქტომბრამდის, როდესაც გამოვიდა იმპერატორის ახალი მანიფესტი, თითქოს საკონსტიტუციო წყობილება მყარდებოდა და ამას უნდა მოჰყოლოდა ერთგვარი დამშვიდება. მანიფესტის გამო თბილისში მანიფესტაციები გაიმართა. 22 ოქტომბერს რუსმა შავრაზმელებმა კონტრმანიფესტაცია მოაწყვეს ჯარის მონაწილეობით, დაერივნენ ქუჩაში მშვიდობიან ხალხს და ბევრი დახოცეს და დაჭრეს.

მე პირადად ამ დროს თბილისში არ ვიყავი. პეტერბურგში მოწვეული იყო მთელი რუსეთის ჟურნალისტების კრება. ამ კრებაზე დასასწრებლად გაგზავნილი ვიყავით მე და პ. სურგულაძე. ვფიქრობდით რომ მივუახლოვდით, დაიწყო რკინიგზის გაფიცვები და შეწყდა ყოველი მიმოსვლა. რამდენიმე დღე ერთ სადგურში ვიდექით. ვცხოვრობდით ვაგონებში, საზრდო გვეძლეოდა რკინიგზის სამმართველოსაგან. ირგვლივ რა ხდებოდა, არ ვიცოდით. ხანდახან სადგურის უფროსი რაიმე ცნობას მოგვაწოდებდა. 17 ოქტომბერს რაღაც ხმები გავრცელდა, დიდი ამბები მოხდაო. საღამოს ჩვენი მატარებელი დაიძრა და მეორე დღეს მოსკოვში ვიყავით. ვეცით გაზეთებს, გავიგეთ მანიფესტის გამოცხადება. იგი არავის აკმაყოფილებდა, ყოველმხრივ გაისმოდა მუქარა იმპერატორისა და მისი მთავრობის წინააღმდეგ. შევიარეთ უნივერსიტეტში, ყველა აუდიტორიაში მიტინგები იყო და გაცხარებული რევოლუციური სიტყვები გაისმოდა. გაზეთები, ფურცლები, კარიკატურები მოურიდებლად დასცინოდნენ რეჟიმს. იმ საღამოსვე პეტერბურგისაკენ გავწიეთ. იქაც იგივე ამბები დაგვხვდა – მღელვარება, არეულობა. მუშების დიდი დემონსტრაცია უნდა მომხდარიყო, მაგრამ უკანასკნელ ჟამს მეთაურებმა გაიგეს გრადონაჩალნიკის პროვოკაციული განზრახვები და თავი შეიკავეს, მოერიდნენ სისხლისღვრას.

ჟურნალისტების კრება აღარ შედგა და რამდენიმე დღის შემდეგ უკან გამოვბრუნდით. თბილისში დაგვხვდა ზემოთ დასახელებული ამბავი, რომელსაც შემდეგ უარესები მოჰყვა. ცხადი იყო, თუ მთავრობა ერთ ნაბიჯს გადადგამდა, ორით უკან იხევდა. კონსტიტუცია გამოაცხადეს, ამავე დროს სამხედრო წესები შემოიღეს და რეპრესიები გააძლიერეს.

მთავრობამ ასეთ ზომასაც მიმართა: ხელი შეუწყო, ან უკეთ, თვითონ მოაწყო სომეხ-თათართა შეტაკება, რომელიც აზერბაიჯანში და სომხეთში დაიწყო და ნოემბერში თბილისშიც გადმოვიდა. ქართველები ენერგიულად ჩაერივნენ და ჩვენში ეს სისხლისღვრა ვერ გაიშალა და მალე ჩაქრა. მახსოვს, დიდი მიტინგი გაიმართა ვანქის ეზოში მეზრძოლთა მოსარიგებლად და მეც მომიხდა სიტყვის თქმა. ამის შემდეგ ჩამოვიარეთ სომხის და თათრის უბნები, მოვუწოდებდით შერიგებისა და მშვიდობისათვის.

22 დეკემბერს რედაქციაში ვიყავით თანამშრომლები. სომხის სემინარიის ყოფილი შენობიდან ვიღაცამ ყუმბარა ესროლა ყაზახებს. ამის გამო გამოიწვიეს ჯარი, შენობას ცეცხლი წაუკიდეს და ბევრი ადამიანიც მოკლეს. ჯარისკაცთა თარეშმა კინაღამ ჩვენს რედაქციამდე მოაღწია.

არ გასულა ამის შემდეგ ერთი კვირა, რომ ბინაზე (ჭავჭავაძის და გრიბოედოვის კუთხეში) ოფიცერი მეწვია ჯარისკაცებით. გამჩხრიკეს და დამატუსაღეს. წამიყვანეს საკომენდანტოში. იქ ბევრი სხვა დამხვდა დატუსაღებული და მერეც მოიყვანეს. ახლობელ ნაცნობებში იყვნენ ვლ. ლორთქიფანიძე და ფ. გოგიჩაიშვილი. წაგვიყვანეს მეტეხში. ციხის უფროსმა არ მიგვიღო, ადგილი არა მაქვსო. დაგვავბრუნეს უკან. გაიმართა ტელეფონით მოლაპარაკება. გაგვგზავნეს მეორედ და როგორც იყო, მიგვიღეს. ციხეში დავრჩი თვენახევარი, ვლ. ლორთქიფანიძესთან ერთ საკანში. ციხის რეჟიმი შედარებით მსუბუქი იყო, უკეთესი, ვიდრე 1910 წ., როცა მეორედ მომიხდა იქ ყოფნა. ყველაფერს ვიღებდით გარედან – წიგნებს, გაზეთებს, წერილებს, გაზეთშიაც ვთანამშრომლობდით. ჩემი ტუსაღობის დროს ჩემი ფელეტონების ნაცვლად იბეჭდებოდა შ. ჩიტაძის («ყვავის» ფსევდონიმით) «პატარა ამბების მაგიერ». მოგვდიოდა ამბები ალიხანოვ-ავარსკის დამსჯელი რაზმის საშინელი მოქმედების იმერეთში, განსაკუთრებით გურიაში, და გული ნალველით გვეცხებოდა. წარმოუდგენელი ამბები ხდებოდა ქართლშიც. 1906 წ. 17 იანვარს ყუმბარის ძლიერი ხმა მოგვესმა, გვეგონა სადღაც, სულ მახლობლად. მალე გავიგეთ, რომ არსენა ჯორჯიაშვილმა ჯალათი გენერალი გრიაზნოვი მოკლა («მოამორა ხალხს მისი ჭირი», როგორც გმირზე გამოთქმული ლექსი ამბობს).

ჩემი დატუსაღების მთავარი მიზეზი ის იყო, რომ ჩემს ფელეტონებში ხშირად თავს ვესხმოდი შირინკინს, მეფის მოადგილის თანაშემწეს, საპოლიციო ნაწილის უფროსს. თურმე ციმბირში გადასახლებას მიპირებდა, მაგრამ ერთი ჩემი კარგი ნაცნობის საქმეში ჩარევამ გადამარჩინა.

ციხიდან რომ გამომიშვეს, მეორე თუ მესამე დღეს, 19 თებერვალს, «ცნობის ფურცელში» დაიბეჭდა ჩემი ჩვეულებრივი ფელეტონი, რომელშიაც მკაცრად შევუტეე მთავრობას და შირინკინიც არ დავხოვე. ფელეტონს ასე ვათავებდი: «ქვეყანა მაინც ბრუნავს». მეორე დღეს საღამოს 9_10 ს. ჩემთან მოვიდა ს. მდივანი და მითხრა: შირინკინი გაბრაზებულია შენი წერილის გამო და ხელახლა დაჭერას გიპირებს, ამიტომ ამაღამ სხვაგან უნდა დაიძინო და ხვალ თბილისიდან წახვიდე. მეორე დღეს საჩქაროდ მოვეშხადე და გავწიე პეტერბურგისაკენ, რომელიც იმ დროს უკეთესი თავშესაფარი იყო დევნილებისათვის. თანაც იქ მეგობარი მყავდა.

ნ. მარს უყვარდა ჩემი წერილები და პეტერბურგში ყოფნის დროს ხან ის მოდიოდა ჩემთან, ხან მე მივდიოდი მის ბინაზე. მასთან საუბარი მეტად საინტერესო იყო. გასაოცარი ერუდიციის და გენიალური ინტუიციის ადამიანი იყო. ერთი საუბრის დროს ვთხოვე დაეწერა საქართველოს მოკლე ისტორია. ეს მალე შეასრულა და გამოიცა ამ სათაურით «История Грузии (культурно-исторический напросок)». გურიის მოძრაობასაც უძღვნა ერთი ბროშურა. ცხარედ ებრძოდა ვოსტორგოვს და სხვებს – ქართული კულტურის უარმყოფელთ. მე საქართველოს ავტონომიას ვიცავდი, ის მთელი კავკასიის ერთი ავტონომიის მომხრე იყო, ქართველს ფართო ასპარეზი სჭირია სამოქმედოთო.

პეტერბურგში გავიგე «ცნობის ფურცლის» დახურვა. იგი ქართული პრესის სასახელოდ გმირულად დაიღუპა ბრძოლის ველზე. ოფიციალური გაზეთის «Кавказ»-ის 18 მარტის ნომერში დაიბეჭდა თბილისის სამხედრო გენერალ-გუბერნატორის ტიმოფეევის მუქარა «ცნობის ფურცლის» მიმართ: ყალბ ცნობებს აქვეყნებენ, ვითომ ჯარი სახლებს წვადადეს, ხოცავდეს ხალხს, აუპატიურებდეს ქალებს და სხვ. გაძლიერებული ერთი კვირის ვადას, რომ წარმოადგინო «დაურღვეველი საბუთები» შენი ცნობების დასამტკიცებლად.

გაზეთმა ღირსეული პასუხი გასცა ამ მუქარას 24 მარტს. ჯერ ვრცლად და უშიშრად გააკრიტიკა ტიმოფეევის წერილი: ჩვენ შებორკილი ვიყავით და ყველაფერი ვერ ვთქვით, თორემ სინამდვილე უარესია, ვიდრე ჩვენ ვწერდით, საკმარისია, მარტო რკინიგზით გავლა ქართლიმერეთზე, რომ დავინახოთ, თუ რა გაუგონარ სატანჯველშია ხალხი – ყველაგან ნანგრევები, ცეცხლი, ცრემლი და სისხლიაო. მაგრამ თუ გუბერნატორი ახალ საბუთებს მოითხოვს, აი,

«დაურღვეველი საბუთები», და გაზეთმა მთელი ნომერი გაავსო ოფიციალური დოკუმენტებით მთავრობისა და მისი ჯარის საზიზღარი აქტების შესახებ.

ამის შედეგი ის იყო, რომ მთავრობამ მეორე დღეს გაზეთი დახურა.

მე რომ თბილისში ჩამოვედი, ამ გაზეთის მაგიერ გამოდიოდა «შრომა». მე დავუბრუნდი ჩემს ხელობას და დავიწყე იქ თანამშრომლობა.

მე. როგორც გამომცემელი და რედაქტორი

წ. კ. საზოგადოების ბიბლიოთეკაში ვმუშაობდი (ბიბლიოთეკა და კანცელარია ერთად იყო), წიგნის მაღაზიის ვაჭრობა და მოქმედება ჩემ თვალწინ ხდებოდა. მწერალთა და მწიგნობართა შორის ვტრიალებდი და კარგად ვხედავდი ქართული წიგნის სიცოცხლეს და სიღარიბეს. წელიწადში ორიოდ წიგნი თუ დაიბეჭდებოდა და ისიც წლობით ეწყო თაროებზე ხელუხლებელი. რატომ იყო ეს, რატომ არ იბეჭდებოდა ქართული წიგნი? კეთილი სურვილის და მონდომების უქონლობის გამო ხომ არა? მოდი, ვცდი კარგი წიგნის გამოცემას, ეგებ იპოვნოს მკითხველი, ვიფიქრე. ახალგაზრდა ყოველთვის სავსეა იმედებით.

მწერლობას რომ ხელი მოვკიდე და გაზ. «დროებას» გავეცანი, ძალიან მიმიზიდა ს. მესხის პიროვნებამ, რომელიც იყო ქართული ჟურნალიზმის მამამთავარი, გულწრფელი დემოკრატი და ამასთან მაღალი ზნეობის ადამიანი. მას და გაზ. «დროებას» რამდენიმე წერილი ვუძღვენი «ცნობის ფურცელში». ჩემი ინიციატივით 1916 წ. «დროების» 50 წლისთავი აღინიშნა. და, სხვათა შორის, გაზ. «სახალხო ფურცელმა» დაბეჭდა «დროების» პირველი ნომერი სრულიად იმ სახით, როგორც 1866 წელს გამოვიდა და დაურიგა თავის ხელის მოძეველებს.

განვიზიარებ, ჩემი პატივისცემა ს. მესხის სალიტერატურო მოღვაწეობისა აღმნიშნა მისი რჩეული ნაწერების გამოცემით. ეს უეჭველად საინტერესო წიგნი გამოვიდოდა და მკითხველი _ მყიდველი ეყოლებოდა. დამეხმარა ძველი მწიგნობარი ი. ჭყონია (ფსევდ. მაგმაძე, მუშაობდა ჟურნალ-გაზეთებში, აქვს რამდენიმე წიგნიც გამოცემული). მან გადმომიწერა «დროებიდან» ს. მესხის ნაწერები. მე ამოვარჩიე, რაც საუკეთესო და დამახასიათებელი იყო. თხზულებანი ორ ტომად იყო გათვალისწინებული. პირველში მოთავსდა 1860_1878 წწ. ნაწერები და მეორეში იქნებოდა დანარჩენი და აგრეთვე ს. მესხის ბარათები და მოგონებანი მის შესახებ. პირველი ტომი გამოვიდა 1903 წ. გაზაფხულზე. სამწუხაროდ, წიგნი მყიდველებს არ დაუტაციათ, იყიდებოდა მძიმედ, ცოტა, როგორც სხვა წიგნი. ამიტომ მეორე ტომის გამოცემა ვეღარ შევძელი. მაგრამ გამომცემლობის ხალისი ამან არ დამიკარგა. წ. კ. საზოგადოების მაღაზიის გამგე იყო შ. ქუჩუკაშვილი (საბავშვო პოეტი შ. მღვიმელი), ბუღალტრად მსახურობდა ვ. ედილაშვილი. ჩვენ სამი შევთანხმდით და შევადგინეთ ამხანაგობა «ტოროლა» (სიტყვიერად, არავითარი ხელშეკრულება არ დაგვიწერია), რომ დაგვებეჭდა ქართული წიგნები. ფული ჩვენ არ გავგაჩნდა, მაგრამ იმის იმედი გვქონდა, რომ მესტამბეს და ქალაქის ვაჭარს კარგად ვიცნობდით და ერთი და მეორე კრედიტს გავვიხსნიდა. ვარჩიეთ, თუ რა გამოგვეცა პირველად და შეეჩერდით ია ეკალაძეზე (იაკ. ცინცაძე, იგივე «თომანთ კობა»). იგი დიდი ღირსების მწერალი არ იყო, მაგრამ მიგვიზიდავდა მისი გმირები, კეთილი სურვილის პირები, მართლის მადიებელნი. იგი ჩვენთან დაახლოებულიც იყო (შიოს მეგობრობდა), ვთქვით: ახალგაზრდა მწერალია, მივცეთ საშუალება, გზა გაიკაფოს. ანგარიში არ გავვიმართლდა. ია ეკალაძის ნაწერებმა სრულებით ვერ მიიზიდა მკითხველი საზოგადოება. კრიტიკა ცუდად შეხვდა _ ავტორი სუსტი ნიჭის პატრონია, მისი აზრები დამაჯერებელი არაა, მისი სამხატვრო ფერები მეტად მკრთალიაო. გამომცემლობმა ძლივ-ძლივობით დავფარეთ ხარჯები და ჩვენი ამხანაგობის კარებიც გამოვკეტეთ.

შემდეგი ჩემი გამოცემული წიგნი იყო «გვირგვინი» _ სალიტერატურო-სამეცნიერო კრებუ-
ლი. 1911 წ. გარდაიცვალა ჩემი მეგობარი (ალ. მიქელაძე), ნიჭიერი ახალგაზრდა და მისმა პა-
ტივისმცემელმა რამდენიმე პირმა შევადგინეთ ეს კრებული და ვუძღვეით მის ხსოვნას. წიგ-
ნის ინიციატივა და გამოცემა ჩემი საქმე იყო და ამის განხორციელება შევძელი 1913 წ. გადასახ-
ლებიდან სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ.

კრებულში, სხვათა შორის, დაიბეჭდა ჩემი «გლოვის ზარი».

მაშინ ცენზორად იყო ი. პოლუმორდვინოვი, კაცი თვითონ ლიტერატორი, რომელიც მე-
ტად ლმობიერად ეპყრობოდა დასაბეჭდ მასალას და ჩემთან მეგობრული დამოკიდებულება
ჰქონდა. მხოლოდ რამდენიმე ადგილი წაშალა ჩემს ნაწარმოებში, მაგრამ ამასთან გამაფრთხი-
ლა, ჩემს ცენზურაში გატარება ვერ იხსნის შენს ნაწარმოებს ადმინისტრაციის თავდასხმისაგან
და მე მეშინია, რომ კრებულის კონფისკაცია არ მოახდინონ შენი «გლოვის ზარის» მიზეზითო.
მოვითათბირე ამხანაგებთან ამის გამო და მირჩიეს, რომ უთუოდ ამოგველო კიდევ ზოგიერთი
საშინი ადგილი და წიგნი გადაგვერჩინა დალუპვას. ერთმა ამხანაგმა თვითონ იკისრა ასეთი
ადგილების დანიშვნა. ამ შესწორებით გამოვიდა კრებული და ადმინისტრაციამ ვერაფერი
იპოვნა ხელჩასაკიდებელი. «გვირგვინის» იმ ეგზემპლარებში, რომლებიც წ. კ. საზოგადოების
ბიბლიოთეკას გადავეცი, ჩემი საკუთარი ხელით ჩავეწერე ამოღებული ადგილები. ასევე შევსე-
ბული მქონდა ჩემი ცალიც, რომელიც შემდეგ დამეკარგა, მაგრამ, ალბათ, სადმე არსებობს.

უკანასკნელი ჩემი გამოცემული წიგნია ნ. ბარათაშვილის თხზულებათა პირველი აკადე-
მიური გამოცემა 1922 წლისა. ეს კოლექტიური ნაშრომი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ დროთა ვი-
თარების წყალობით მარტო მე დამაწვა კისერზე.

პოეტ ნ. ბარათაშვილის ნათესავეებში იყო ერთი _ ნიკოლოზ რევაზის-მე ერისთავი, რომელ-
საც დაახლოებული ურთიერთობა ჰქონდა ჩვენს ლიტერატურულ წრეებთან. ის იყო პოეტის
დის _ ეკატერინეს შვილი, იმ ეკატერინესი, რომლის ქორწილს ისე აღტაცებით აგვიწერს ნ. ბა-
რათაშვილი თავის ბიძა ზაქარია ორბელიანთან მიწერილ ბარათში. ის მეგობრობდა ილია ჭავ-
ჭავაძეს, რომელიც მის სახლში მიდიოდა კარტის სათამაშოდ ან მას თავის სახლში მოიწვევდა.
ხანდახან ერთადაც სადილობდნენ.

ნ. ერისთავი ჩვენი რედაქციის («ცნობის ფურცლის» და სხვ.) მეგობარიც იყო, ხშირად გვეს-
ტუმრებოდა, უმაღლეს მმართველ წრეების ახალ ამბებსაც და ჭორებს მოგვიტანდა, რადგან აქ
ნაცნობობა ჰყავდა. ერთ კვირა დღეს რედაქციაში ვიყავი, ნ. ერისთავი გვეწვია. იმ დღეს სომხის
სემინარიის ძველი შენობიდან ვიღაცამ კაზაკებს ყუმბარა ესროლა, ამის საპასუხოდ ჯარმა
ზარბაზნები დაუშინა ხალხსა და სახლს. ჩვენი რედაქციის ბინა იქვე ახლო იყო (დიდი ვანქის,
ახლა პრესის ქ.) და ზარბაზნის ხმა ისე გვესმოდა, რომ თითქოს ჩვენ გვესროდნენ. შესაძლებე-
ლი კი იყო, რომ ჩვენსკენაც გამოწეულიყვნენ. ნ. ერისთავს სრულებით არ შემინებია, მხოლოდ
სწუხდა იმას, რომ ჩემი შიშით, ჩემი ცოლი გადაირევაო. მე რომ 1905 წ. დამიჭირეს და გადასახ-
ლებას მიპირებდნენ, ნ. ერისთავი გამომესარჩლა (თავის ნებით) და შირინკინს (საპოლიციო ნა-
წილის უფროსს მთელ კავკასიაში) უთხრა: ფირცხალავას გადასახლებას ყველა ისე შეხედავს,
როგორც თქვენს პირად შურისძიებასო (მე წერილები მქონდა მის წინააღმდეგ), იმჟამად მარ-
თლაც მომიხსნეს გადასახლება.

ერთი ამბავი გამიგონია ამ ნ. ერისთავზე. მისი ცოლი იყო თამაშმეცის ქალი, დიდი მზითე-
ვის მომტანი. ქალის ზოგიერთ ნათესავეებს არ უნდოდათ, რომ ეს ფულიანი ქალი ქართველ
თავადს მისთხოვებოდა და ხმა გაავრცელეს: ერისთავი ავადმყოფია, ცოლი არ უნდა შეერთო-
სო. ეს რომ გრ. ორბელიანმა გაიგო, ძალიან გაჯავრდა, ბარათაშვილს და ორბელიანთა მთელი
გვარეულობის შეურაცხყოფად მიიღო, ვინ გახდება ჩემი დის შვილისშვილზე ასეთი ჭორის მო-
გონებაო. მაშინვე ცნობილ ექიმების კომისია შეადგენინა. გასინჯეს ახალგაზრდა სასიძო და
სრულებით ჯანმრთელად იცნეს.

აი ეს ნ. ერისთავი კარგა ხანია ფიქრობდა თავის დიდებული ბიძის თხოვლებათა ძვირფასად გამოცემას, რედაქციაშიც გველაპარაკებოდა ამის თაობაზე. მაგრამ დღესხვალებით დრო გავიდა და ისე გარდაიცვალა უეცრად, რომ თავისი განზრახვა შეუსრულებელი დარჩა. ამ განზრახვის განხორციელება თავს იდვა განსვენებულის მეუღლემ ეკატერინე მიხეილის ასულმა, ფრიად სიმპათიურმა ადამიანმა, რომელსაც დიდად უყვარდა თავისი ქმარი; მოიწვია ქართველი მწერლები: (კ. აბაშიძე, ი. გედევანიშვილი, ი. გრიშაშვილი, ნ. ერისთავი (ბიძაშვილი განსვენებულის), გ. ვეზირიშვილი (დეიდაშვილი), გ. ლასხიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, გ. თუმანიშვილი, გ. ჟურული და ს. ფირცხალავა და სთხოვა მათ, მოეწყოთ ნ. ბარათაშვილის თხოვლებათა მდიდრული და სრული გამოცემა. დასახელებული პირებისგან შემდგარ კოლეგიას რამდენიმე სხდომა ჰქონდა და შეიმუშავეს გეგმა.

საუბედუროდ, ომმა და მომყოლმა ამებმა ნორმალური ცხოვრება არივ-დარიეს, ჩვენი კოლეგიის წევრი ზოგი თბილისიდან წავიდა, ზოგი ისეთ სამუშაოში ჩაება, რომ მოცლა არ ჰქონდა, ზოგი გარდაიცვალა. კოლეგია ფაქტიურად დაიშალა. დავრჩით მე და პატივცემული ეკატერინე, რომელთაც უნდა გვეზრუნა გამოცემისთვის. მე თავი ვერ გავანებე საქმეს, ამის ნებას არ მაძლევდა არც პოეტის პატივისცემა და სიყვარული, არც ნაკისრი მოვალეობის შეგნება.

მოგვიდევ ხელი და რამდენიმე წლის განმავლობაში მხნედ ვმუშაობდი, ვცდილობდი ყოველი შესაძლებლობის გამოყენებას, განსაკუთრებით მინდოდა, რომ ზუსტად აღმენიშნა ავტორების განსხვავებანი, თუნდაც წვრილმანი, იმ მიზნით, რომ თუ ვინიცობაა ზოგი ავტორი დაიკარგება, ჩვენ ხელთ გვექნება მისი თავისებურება. გამოცემაში პირველად გამოქვეყნდა ზოგიერთი სურათი, დამახასიათებელი ნ. ბარათაშვილის ეპოქის, და აგრეთვე მიხ. თუმანიშვილის დახატული ესკიზი, ვითომც ნ. ბარათაშვილის სახისა, აღნიშნული ქვემ მიწერით HB დღესაც გარკვეული არაფერი ვიცით ამ საგანზე, ვინაა ეს HB., მაგრამ ერთ გარემოებას უნდა მიექცეს ყურადღება. დ. ყიფიანის მეუღლე გადაჭრით ამბობს, რომ პოეტი ძალიან ჰგავდა თავის დას სოფიოს (სუმბათაშვილისას). მართლაც, თუ შევადარებთ HB-ის სახეს სოფიო სუმბათაშვილის პორტრეტს, მსგავსებას უეჭველად შევნიშნავთ (იხ. ბარათაშვილი, 1922 წ. გამოცემა, გვ. X). მიხ. თუმანიშვილი მხატვარი არ იყო, მისი დახატული უბრალო, ზოგადი მოხაზულობა და ალბათ დაახლოებით წააგავს პოეტის სახეს. მას ესაჭიროება შევსება და შესწორება სხვა ცნობების მიხედვით.

ასე იყო თუ ისე, «ნ. ბარათაშვილი. 1922 წ.», ნიკოლოზ ერისთავის განზრახული და მისი მეუღლის მუყაითობით შესრულებული, თვალსაჩინო მოვლენა იყო ქართული წიგნის ისტორიაში, პირველი აკადემიური ხასიათის გამოცემა ქართულ ენაზე.

უფრო ფართო და ნაყოფიერი იყო ჩემი სარედაქტორო და საგამომცემლო მუშაობა ყოველკვირეული ჟურნალების «გლეხი» – «მიწის» და «მზე» – «ფასკუნჯის» დაარსებასა და გაძღოლაში.

საქართველოში გლეხთა სარეკოლუციო მოძრაობა დაიწყო გურიამი პირველად და იქიდან მთელ საქართველოს მოედო, განსაკუთრებით 1905_1906 წლებში. გლეხების გამოსვლებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან მრეწველობის სუსტი განვითარების გამო ჩვენს ქალაქებში არ იყო დაგროვილი მრავალრიცხოვანი რაზმები მუშებისა, და ქალაქის ბრძოლას აუცილებლად ესაჭიროებოდა ზურგის გამაგრება სოფლის მხრით. ამ სოფლის ხელმძღვანელობა და მისი ამოძრავების საუკეთესოდ გამოყენება ადვილი საქმე არ იყო. გლეხობა მისი ცხოვრების პირობების მიზეზით დაქსაქსული იყო და ნაკლები ცოდნა და მომზადება ჰქონდა, ვიდრე ფაბრიკა-ქარხნის მუშებს ქალაქებში.

აი ამ საქმეში რომ ცოტა დახმარება გამეწია გლეხებისთვის და მიმეწოდებინა მდამიურ, ხალხურ ენაზე საჭირო ცნობები, დავაარსე საგლეხო გაზეთი, სახელად «გლეხი» რომლის პირველი ნომერი გამოვიდა 1906 წ. 22 ივნისს. რომ დღევანდელმა მკითხველმა წარმოდგენა იქონიოს მაშინდელ სულიერ განწყობილებაზე, ენასა და სტილზე, მოვიტან მეთაურიდან ზოგიერთს ადგილს: «ვინ არის გლეხი? ვის ემსახურება ჩვენი გაზეთი? რა აწერია დროშაზე, რომელიც ხელში ავიღეთ და რომელმაც უნდა გვიწინამძღვროს ცხოვრებაში?... გლეხი ის ადამიანია, რომელიც დღე და ღამ მუშაობს, სისხლის ოფლს ღვრის, რომელმაც არ იცის არც ძილი, არც მოსვენება, რომლისთვის არ არსებობს არც ზაფხული და არც ზამთარი, რომელიც მუშაობს დღიდან დღემდე, წლიდან წლამდე და ვერასოდეს გაუთავებია მუშაობა... გლეხი ის ადამიანია, ვინც მუდამ მშვიდია, შიშველი, წელში მოხრილი, ცხოვრობს პირუტყვებთან ერთად მიწურში ან ნახევრად დანგრეულ ქოხში, ვინც იტანჯება ათასნაირ ავადმყოფობით და შევიწროვებით და ვისაც ამ ტანჯვაში ხდება სული... გლეხის და მისი ძმის, ქალაქის მუშის შექმნილია ქვეყნის მთელი სიმდიდრე და მათ ბედნიერი ცხოვრება ეღირსებათ მხოლოდ მაშინ, როდესაც მოისპობა მიწის, ქარხანა-ფაბრიკის, რკინიგზების და სხვ. კერძო საკუთრება, აღარ იქნებიან მუქთახორა მემამულეები, მექარხნეები, ვაჭრები და მთელი სიმდიდრე გადავა მუშა ხალხის ხელში. გლეხო, მუშა გლეხო, გაიმართე წელში, ჰკარ ხელი შენს მჩაგვრელებს და მწამებლებს და შესძახე: «კმარა ჩაგვრა და ტანჯვა, მე ადამიანი ვარ და არ მინდა სხვისი ლუკმა ვიყო, სხვას ვემონო... ჩემი მარჯვენის ნაყოფი მე უნდა მეკუთვნოდეს და ვაი იმას, ვინც წინ გადამიდგება და მოინდომებს, კვლავ დამჩაგროს და დამიმონოს! გაუმარჯოს ბრძოლას მიწისა და თავისუფლებისათვის!»

მეთაურს მოსდევდა ირ. ევდოშვილის ლექსი «გლეხი». შემდეგ იყო წერილები: «მშრომლო ხალხო, შეერთდით», «ახლოვდება განკითხვის დღე», «სახელმწიფო სათათბირო», «სათათბიროს მშრომელთა ჯგუფის პროგრამა», სარევიოლუციო მოძრაობის ამბები საქართველოში, გაზეთებიდან ამოკრეფილი და საკუთარ კორესპონდენტების მოწოდებული, მოძრაობა რუსეთში _ გლეხებში, მუშებში და ჯარში. ნომერი თავდებოდა შ. არაგვისპირელის ზღაპრით «...და აჰა, მოვიდა მოგვი აღმოსავლეთით».

ამ სახის იყო შემდეგი ნომრებიც. «გლეხი» გამოვიდა სულ შვიდი ნომერი. ადმინისტრაციამ დახურა და ათი დღის შემდეგ მე გამოვეცი სამაგიერო ჟურნალი «მიწა», რომლის მეთაური ამ სიტყვებით იწყებოდა: «ვისი გაზეთია მიწა?» გლეხის, მიწისმუშა გლეხის...»

«მიწა» იყო იგივე «გლეხი», იმავე თანამშრომლებით და მიმართულებით. ერთისა და მეორის ხელმძღვანელი და მთავარი შემდგენელი ვიყავი მე. ვწერდი მეთაურებს, სხვა წერილებს, ვთარგმნიდი, ვაგროვებდი ამბებს, ვიყავი ხშირად ექსპედიტორი, ვასრულებდი სხვადასხვა წვრილმან სამუშაოს. მაგრამ მყავდა გარედან მომსვლელი მგობარი თანამშრომლები _ გლეხები, მუშები ინტელიგენტები, რომლებიც მაწვდიდნენ სხვადასხვა სახის მასალებს.

გაზეთი აწოდებდა თავის მკითხველებს სარევიოლუციო მოძრაობის ამბებს, არკვევდა ეკონომიურს, პოლიტიკურს და სოციალურ საკითხებს, უჩვენებდა, თუ როგორ იბრძოდნენ გლეხები სხვა ქვეყნებში (საფრანგეთში, იტალიაში) განთავისუფლებისათვის; მოუწოდებდა მათ, რომ იმოქმედონ ორგანიზებულად, შეკავშირდნენ, ერთად იყვნენ ქალაქის მუშებთან, მოიპოვონ თავისუფლება და მიწა, თვითონ გაუძღვენ თავის საქმეებს და მოეშადონ სოციალიზმისთვის, რომელიც მიაწიჭებს მათ ბედნიერებას.

«გლეხსა» და «მიწაში» ვათავსებდი ლექსებს და ბელეტრისტულ ნაწარმოებებსაც. დავბეჭდე ლექსები ირ. ევდოშვილის, ვაჟა-ფშაველას, თ. რაზიკაშვილის, შ. მღვიმელის, ა. შანშიაშვილის, დ. მეგრელის, ვ. რუხაძის, დ. თომაშვილის, შინატყეხელის, ახოსპირელის, ზომლეთელის, ველისციხელის და სხვ. და ბელეტრისტული ნაწარმოებები შ. არაგვისპირელის, ნ. ნაკაშიძის, ს. გუნცაძის (ს. მგალობლიშვილის), ვ. მალაქიაშვილის, ია ეკალაძის.

ჩემი საგლეხო გამოცემა ძალიან პოპულარული იყო. პირველ ხანებში მყიდველები ერთმანეთს სტაცებდნენ ხელში «გლებსა» და «მიწას» და მოუთმენლად ელოდებოდნენ მორიგი ნომრის გამოსვლას. ერთხანს გაზეთი სასპეკულაციო საგანი გახდა. გაზეთს ექვსი კაპიკი ეწერა ფასად, მაგრამ ზოგმა ათ კაპიკად დაიწყო გაყიდვა. ბევრისგან მომდიოდა დიდი კმაყოფილების და მადლობის წერილები. ერთგან წარმოდგენა გაემართათ და მისი შემოსავალი ჩვენს რედაქციას შემოსწირეს. გაზეთის ტირაჟი 4500-მდე აღიწია. ეს იმ დროისთვის ძალიან დიდი იყო, რადგან მაშინ ყველაზე უფრო გავრცელებული ყოველდღიური ქართული გაზეთი «ცნობის ფურცელი» 8 ათასამდის გადიოდა მხოლოდ. «მიწამ» გამოსცა «საგლეხო კალენდარი» (უფასოდ დაურიგდა ხელისმომწერლებს), ბროშურა «როგორ უნდა მოეწყოს მიწის საქმე» და სხვ.

«გლები _ მიწა» რევოლუციის წარმოშობილი და სარევოლუციო ორგანო იყო. რეაქცია გამაღიერდა. ამან გამოიწვია საერთო სულიერი დაცემა, მოდუნება, ხალხს დაეკარგა ხალისი მოქმედების, ბრძოლის, ეს დაეტყო ჩვენს საგლეხო გამოცემასაც, იკლო მისმა გასავალმა და გამწვანდა აგენტებისაგან ხვედრი ფულის დროზე მიღება. ამ პირობებში იძულებული ვიყავი შემეჩერებია «მიწა». უკანასკნელი ნომერი გამოვეცი 1907 წლის 26 მაისს და მას ასეთი განცხადება დავურთეთ: «აგენტურის მოუწყობლობისა გამო «მიწა» დროებით შეჩერებული იქნება. მიღებულია ზომები, რომ გაზეთი მალე განახლდეს».

ეს განახლება არ მოხდა. დავრწმუნდი, რომ საქმეს ვერ უშველიდა აგენტურის მოწესრიგება და შემცირებული ტირაჟითაც იოლად წასვლა. რეაქციამ ძლიერ მოუჭირა ხელი პრესას და პარტიები არალეგალურ გამოცემებს დაუბრუნდნენ, ისევ სარდაფებში ჩაძვრნენ. ჩემთვის ნათელი გახდა, რომ ადმინისტრაცია არავითარ შემთხვევაში არ მოითმენდა «მიწას» და მეც თავი გავანებე მისი აღდგენის ცდას.

ასეთი მდგომარეობითა და ვითარებით იყო გამოწვეული ის, რომ მე განვიზრახე წმინდა ლიტერატურული ორგანოს დაარსება. ლიტერატურა ყოველთვის ჩემი საყვარელი საგანი იყო და, ვიფიქრე, შეიძლება აქ უფრო მეტი თავისუფლება გვექნეს და მწერლობა, ხელოვნება ხომ ეროვნული აღორძინების ერთი იარაღთაგანია.

ეს ჩემი სალიტერატურული ჟურნალი იყო «მზე», რომლის პირველი ნომერი გამოვიდა 1908 წ. 6 ოქტომბერს. გარეგნულად კარგს შთაბეჭდილებას ახდენდა, დაბეჭდილი იყო სუფთად და კარგ ქაღალდზე. სათაური მისი («ფასკუნჯისაც» შემდეგ) დახატული იყო იაკობ ნიკოლაძის. სათაურს ქვეშ ეწერა: «კანზული მწერლობა _ მხატვრობა, მუსიკა _ თეატრი». ვაცხადებდი, რომ ჟურნალი უპარტიაო, რადგან ხელოვნება ერთნაირად ძვირფასია ყველასათვის.

მეთაურში ვამბობდი, რომ ჩვენი ჟურნალი ახალი მოვლენაა საქართველოში, მაგრამ საგანი, რომელსაც ის ემსახურება, ხელოვნება _ უძველეს დროიდან მოდის, და ხაზს ვუსვამდი იმას, რომ ხელოვნების სიყვარული განსაკუთრებით საჭიროა დღეს ჩვენთვის, ვინაიდან ის ამაღლებს ჩვენს დაცემულ სულს და მოგვიპოვებს ახალ ძალას რეაქციასთან საბრძოლველად. ხელოვნება თვით თავისუფლებას და ყოველი მისი ნაწარმოები, თავისუფალი სულის წარმომობილი, ყოველთვის ებრძვის მონობას და ამსხვრევს მის ბორკილებს.

ნომერში დაბეჭდილი იყო ი. ჭავჭავაძის დაუბეჭდავი მოთხრობა «კაკო» და ლექსი, ა. წერეთლის «ჩემი თავგადასავალი» (მეორე ნაწილი), «სამარცხვინო ბოძზე» შ. არაგვისპირელისა, ლექსები ვაჟა-ფშაველასი და ა. შანშიაშვილის, ოსკ. უაილდის ლექსი პროზით, ალ. სარაჯიშვილის გადმოთარგმნილი, ცხოვრება და ხელოვნება კ. აბაშიძისა და სხვ.

მეორე და მესამე ნომერი ამგვარი შინაარსის გამოვიდა, გარდა ილიას დაუბეჭდავ ლექსის «კაკოს» და აკაკის «ჩემი თავგადასავალისა», დაიბეჭდა ს. მგალობლიშვილის «ორი მეზობლის ისტორია», ზაქ. ფალიაშვილის «ქართული ფილარმონიული საზოგადოება» ივ. გომართელის «ქართული სცენა», კრავის «საუბარი ხელოვნების შესახებ», კ. მაყაშვილის «სონეტები» და სხვ.

«მზის» არსებობა მესამე ნომრით დასრულდა. ადმინისტრაციამ იგი დახურა და რედ.-გამომცემელი (ფიქტიური) ნ. ასათიანი დროებით დაატუსაღა. რა იყო ამის მიზეზი, დანამდვილებით ვერაფერს ვიტყვი. შეიძლება ის იყო მიზეზი, რომ მეთაურში ვამბობდი: ქართული მწერლობა ვერ განვითარდება, რადგან ქართველი ერი არის-თქვა. (სიც).

«მზის» დაკეტვას არ შევუჩერებოვარ და იმ დღეს, როცა ეს ჟურნალი უნდა გამოსულიყო, გამოვუშვი «ფასკუნჯი», გრ. ტატიშვილის ფიქტიურ რედაქტორ-გამომცემლობით.

ეხლანდელმა მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ იმ დროს განზრახ წარვადგენდით რედაქტორ-გამომცემლად ისეთ პირს, რომელიც პოლიტიკაში მონაწილეობას არ იღებდა და არაფერში იყო შენიშნული, რადგან ადმინისტრაცია ასეთ პირებს უფრო ადვილად აძლევდა ჟურნალ-გაზეთის გამოცემის ნებას. ასეთი ნებართვები ყოველი ორგანოს რედაქციას წინასწარ დამზადებული ჰქონდა, რომ თუ ადმინისტრაცია რომელიმე გამოცემას დახურავდა, მეორეს გამოცემას შესდგომოდა დაუყოვნებლივ.

«ფასკუნჯის» რედაქტორ-გამომცემლად დასახელებული გრ. ტატიშვილი იყო სურათების და ხატოვანი ასოების ამომჭრელი ხესა და ლითონზე და ქართულ წიგნებში რომ პირველად ნახატები იბეჭდებოდა, სულ მისი ნახელავი იყო.

«ფასკუნჯის» თანამშრომლები, რასაკვირველია, იგივენი იყვნენ, ვინც «მზეში» მუშაობდნენ და ჟურნალის სახეც არ შეცვლილა: «მზე» და «ფასკუნჯის» პირველი ოთხი ნომერი ყოვლდღიურ გაზეთის ფორმატით იყო გამოსული, მერე კი ჟურნალს უფრო ფართო რვეულის სახე მიჰქვი.

მწერლები _ ბელეტრისტები, პოეტები, კრიტიკოსები დიდი სიყვარულით და ყურადღებით შეხვდნენ ჩემს დაწყებულ საქმეს, ცდილობდნენ ყოველნაირად ხელის შეწყობას და ხალისით მაწვდიდნენ მასალას, რასაკვირველია, უსასყიდლოდ. «ფასკუნჯი» გამოვიდა 1908 წ. რვა ნომერი და 1909 წელს 17 ნომერი.

ბევრი საყურადღებო ნაწარმოები გამოქვეყნდა ამ მოკლე მანძილზე. გაგრძელდა ილიას დაუბეჭდავი ნაწერების და აკაკის «ჩემი თავგადასავალის» ბეჭდვა. დაისტამბა ლექსები როგორც ძველი პოეტების, ისე ახლებისა: აკაკის, ვაჟა-ფშაველასი, თ. რაზიკაშვილის, ბაჩანასი, განდევილის, ირ. ევდომვილის, შ. მღვიმელის, კ. მაყაშვილის, ბ. ახოსპირელის, ა. შანშიაშვილის, დ. მეგრელის. ი. გრიშაშვილის და ი. მჭედლიშვილის დაიბეჭდა თითო-თითო ლექსი. გალ. ტაბიძემ «ფასკუნჯში» მიიღო პოეტობის კურთხევა. მოსკოვის ქუჩაზე ვიდექი, ერთ საღამოს მეწვია ერთი ახალგაზრდა მოწაფე, პირხმელი, მორიდებული, მორცხვად მითხრა: ლექსი მაქვს დაწერილი და ეგებ «ფასკუნჯში» დამიბეჭდოთო. გამოვართვი, წავიკითხე, და მაშინვე შევატყვე, რომ ჩემს წინ ნამდვილი პოეტური ნიჭის პატრონი იყო. ეს ლექსი ახლობელ ნომერში დაიბეჭდა. ამას მერმე სხვა ლექსები მოჰყვა. ეს მოწაფე გალ. ტაბიძე იყო.

ბელეტრისტიკიდან «ფასკუნჯში» დაბეჭდილი იყო ნაწარმოებები ს. მგალობლიშვილისა, შ. არაგვისპირელისა, ან. ერისთავი-ხომტარიასი, ვ. მალაქიაშვილის, დ. ლუკაშვილის, უკანასკნელის მოთხრობა სოფლის ცხოვრებიდან ახლაც საინტერესო წასაკითხი იქნებოდა და სასურველია მისი ცალკე წიგნად გამოცემა.

«ფასკუნჯში» დაიბეჭდა ხალხური ლექსებიდან პეტრე მირიანაშვილის დამუშავებული «ახესალომ და ეთერი» პიესის სახით, რომელიც მერე ზ. ფალიაშვილის ოპერის ლიბრეტოდ იქნა მიღებული.

ჟურნალის ერთგული თანამშრომელი იყო ალ. სარაჯიშვილი (წერდა ხანდახან «რიმ-ბაბის» ფსევდონიმით), რომელიც საუცხოოდ თარგმნიდა დასავლეთის და აღმოსავლეთის პოეტურ ნიმუშებს.

კრიტიკოსებისაგან შემდეგი პირები იღებდნენ მონაწილეობას: კ. აბაშიძე, ა. ხახანაშვილი, ი. გომართელი, გრ. ყიფშიძე, გ. ჯავახიშვილი, დ. გივიშვილი. არტისტებიდან: კ. ყიფიანი (დაწერა

«ჩემი არტისტობის თავგადასავალი»), კ. მესხი, ვალ. შალიკაშვილი. «ფასკუნჯმა» დაბეჭდა ზ. ფალიაშვილის და იაკ. ნიკოლაძის წერილები.

ჟურნალი ბოლომდის იძლეოდა ყოველი შეგნებული, ლიტერატურის მოყვარე ადამიანისთვის უქველად საყურადღებო, სასურველ მასალას. ვისაც აინტერესებდა მწერლობა, ხელოვნება, თეატრი, ის აუცილებლად წაიკითხავდა «ფასკუნჯს». თქმა არ უნდა, მჯობნის მჯობნი არ დაილევს. «ფასკუნჯზე» უკეთესი ორგანოს გამოცემა შეიძლებოდა უკეთესი ადამიანების მიერ, უკეთეს პირობებში. მაგრამ ჩემი «ფასკუნჯი», ყოველ შემთხვევაში, ხელწასაკრავი არ იყო და იმ დროთა ვითარებაში თავის სახით და შინაარსით დამაკმაყოფილებელი იყო.

ერთი გასამართლებელი საბუთი კი ჰქონდა საზოგადოებას: რეაქციამ ლიტერატურის და ხელოვნების ინტერესიც დასცა.

ეს არის უბრალო აღნიშვნა ობიექტური სინამდვილისა და არა ჩემი თავმოყვარეობის დაცვა.

1909 წ. აპრილის 26 შემდეგ იძულებული ვიყავი შემეჩერებინა ჟურნალის გამოცემა, რადგან მისი ტირაჟი დაეცა 500-ზე ქვევით და შემოსავალი ვერ ფარავდა აუცილებელ ხარჯს სტამბის, ქაღალდის, და ფოსტისას. უკანასკნელ ნომერში გამოვეთხოვე მკითხველებს, ავუხსენი საქმის ვითარება და ვუთხარი: «ნახვამდის». «ნახვამდის» იმიტომ, რომ მე ვერ ვურიგდებოდი საყვარელი ორგანოს სამუდამოდ დახურვას. დავფაცურდი, აქეთ მივმართე, იქით მივმართე, მოველაპარაკე სტამბას, შევეუთანხმედი ლითოგრაფს კ. მესხიშვილს, რომელიც დამპირდა ხელის შეწყობას და გადავწყვიტე «ფასკუნჯის» გაგრძელება თვითური ჟურნალის სახით.

პირველი ნომერი გამოვიდა ხანგრძლივი მზადების შემდეგ მხოლოდ 1910 წ. დამდეგს. გარეგნულად ეს თვითური გამოცემა უკეთესად იყო შესრულებული, ვიდრე კვირეული. იგი დაიბეჭდა ორ ფერად და შემკული იყო კარგი სურათებით. თავში მოთავსებული იყო ფერადი სურათი მე-17 ს. «ვეფხისტყაოსნიდან» (თინათინის მეფედ გამოცხადება), მერე ორი ფოტოტიპური სურათი: მგლოვიარე ქალი ილიას ძეგლის (ი. ნიკოლაძის ქანდაკება) და ეკ. გაბაშვილის პორტრეტი. ამას გარდა დაიბეჭდა რამდენიმე ცინკოგრაფიული სურათი. ტექსტი მდიდარი იყო: ლექსები აკაკის, კ. მაყაშვილის, განდევილის და ა. შანშიაშვილის; პროზა – კურუიანი, ალ. სარაჯიშვილის ნათარგმნი, დრამა ტრ. რამიშვილისა, «ნაწყვეტები» ეკ. გაბაშვილისა; კ. აბაშიძის კრიტიკული წერილი და სხვა.

«ფასკუნჯის» მაღლიანმა სახემ მე გამამხნევა და იმედი მომეცა, რომ მოკეთებების დახმარებით შევძლებდი შემდეგი ნომრების გამოცემას.

მაგრამ კაცი ბჭობდა და ღმერთი იცინოდაო, ნათქვამია, მე ჩემსას ვბჭობდი და ჟანდარმერია კიდევ თავისას განიგულებდა. მე დამატუსაღეს და «ფასკუნჯს» მზრუნველი აღარავინ დაურჩა.

ილია ჭავჭავაძის გარდაცვალების გარშემო

ილია ჭავჭავაძე პირველად ვნახე 1902 წ. მაისში, წერა-კითხვის საზოგადოების საერთო კრებაზე, რომელსაც ის თავმჯდომარეობდა. კრებამ დაამთავრა ყველა საკითხი და ერთი კვირის შემდეგ მოხდა მისი გაგრძელება ილიასავე თავმჯდომარეობით. ამ მეორე კრებაზე მე ამირჩიეს საზოგადოების გამგეობის წევრად. ივნისში გამგეობამ მდივნობა მომანდო და მალე საქმისმწარმოებლის მოვალეობაც დამაკისრა, ნაცვლად პ. მირიანაშვილისა, რომელიც გ. ცხვედაძემ გადაიყვანა ქართული გიმნაზიის დიდი შენობის (ახლანდელ უნივერსიტეტის) სადამშენებლო კანცელარიის გამგედ.

ეს ის დრო იყო, როცა ახალთაობა მიაწყდა წერა-კითხვის საზოგადოებას და მოინდომა მისი საქმეების მართვაში მონაწილეობის მიღება. იგი კარგად ხედავდა, თუ რა დიდი კულტურული და ეროვნული მნიშვნელობა ჰქონდა ამ დაწესებულებას და განიზრახა მისი მოღვაწეობის გაცხოველება. მრავალი ახალი წევრი ჩაეწერა საზოგადოებაში. დიდძალი ხალხი მოდიოდა საერთო კრებებზე და ცხარე კამათი იმართებოდა ძველსა და ახალ მოღვაწეებს შორის. 1901 წ. შემოდგომაზე გამგეობის არჩევნები რომ მოხდა, რამდენიმე ახალგაზრდა გავიდა გამგეობის წევრად და ი. ჭავჭავაძის კვლავ თავმჯდომარედ არჩევას მთელმა კრებამ არ მისცა ხმა: ორმა მესამედმა თეთრი მისცა და ერთმა – შავი.

ი. ჭავჭავაძე წ. კ. საზოგადოებისა და გამგეობის თავმჯდომარე იყო, მე მდივანი და საქმის-მწარმოებელი და, ცხადია, ხშირი შეხვედრა და ახლო დამოკიდებულება უნდა მქონოდა მასთან. მაგრამ, სამწუხაროდ, ფაქტიურად ილია საზოგადოების საქმეებში უკვე მონაწილეობას არ იღებდა. წინა წლებში ხანდახან კიდევ ესწრებოდა გამგეობის სხდომებს, ხოლო 1902 წ. მეორე ნახევრიდან ერთხელაც არ მოსულა გამგეობის სხდომაზე. რამე მძიმე საკითხზე თუ რჩევას ვთხოვდით, ან დიდი საჭიროების ქაღალდზე ხელს თუ მოვაწერინებდით. გამგეობის ნამდვილი თავმჯდომარე იყო ნ. ცხვედაძე.

საზოგადო კრებებს კი ი. ჭავჭავაძე ყოველთვის ესწრებოდა და თავმჯდომარეობდა. ამ თავმჯდომარეობაში ჩანდა მთელი მისი ბუნება. მტკიცე ხასიათის იყო, დისციპლინის და წესის მოყვარე, თავის უფლების სასტიკი დამცველი. კომპრომისი არ იცოდა. მაგრად იჯდა და ადგილიდან ადვილად დაძვრას ნურავინ იფიქრებდა. რკინა იყო, ფოლადი, ძნელად მოსალუნი. დინჯი, იოლად არ აპილპილდებოდა. მოუფიქრებელს არაფერს იტყოდა. მის ნათქვამს წონა ჰქონდა, მძიმე იყო. დატვირთული. თავის ძალას გრძნობდა, მოპირდაპირეს ყურადღებით უსმენდა. იცოდა მახვილი რეპლიკები. ერთხელ ვიღაცამ უსაყვედურა: სიტყვას ბანზე ნუ აგდებთო. ილიამ მოუჭრა: თუ ვერ მიწვდებით, კიბე მოიშველიეთო!

ერთხანს საზოგადო კრებებზე ბევრი ლაპარაკი იყო იმის შესახებ, რომ საზოგადოების სკოლების სარევიზიოდ სპეციალურად მომზადებული პედაგოგი უნდა იგზავნებოდა, რომ კარგად შეაფასოს სკოლის ვითარება. ერთმა მასწავლებელმა გაცხარებით წამოიძახა: არაპედაგოგის შესვლა სკოლაში სკოლის შეურაცხყოფა არისო. ილიამ უთხრა: ამის თქმა შეუძლებელია. მასწავლებელმა იწყინა: აბა, ჰკითხეთ კრებასო, ამაზე ილიამ წყნარად მიუგო: ასეთი საკითხები კენჭის ყრით არ გადაიჭრებაო.

საერთოდ, ილიას რომ უყურებდით, გრძნობდით, რომ «ოთარანთ ქვრივში» ილიამ თავისი ზნე და ხასიათი, თავისი რწმენა და მორალი გადაიტანა.

უკანასკნელად საზოგადოების საერთო კრებას დაესწრო 1906 წ. დეკემბერში. მან მწუხარედ გახსნა კრება და დამსწრეთ სთხოვა, ფეხზე ადგომით პატივი ეკათ შიო ჩიტაძის (კანაკებმა გაუგმირეს გული 4 ივლისს) და ნიკო ხიზანიშვილის (ვიღაცამ მოკლა პირადი ინტერესით რამდენიმე დღის წინ) ხსოვნისათვის.

ილიას რაღაც საქმე ჰქონდა თუ შეუძლოდ იყო და ამის შემდეგ კრება დასტოვა, რომელიც გაგრძელდა ნ. ცხვედაძის თავმჯდომარეობით.

სამგლოვიარო ამბის გახსენებით გამოეთხოვა ილია ჭავჭავაძე წერა-კითხვის საზოგადოებას და ვინ იფიქრებდა, რომ რამდენიმე თვის შემდეგ წიწამურის ტრაგედია დატრიალდებოდა და მთელ საქართველოს საგლოვი გაუხდებოდა თვითონ მისი საშინელი დაღუპვა.

ვინ მოკლა ილია? ვინ იყო ამის ჩამოგონებელი და ვინ ფიზიკური ამსრულებელი?

მე ამაზე არ მინდა ვილაპარაკო. გავისხენებ მხოლოდ იმ უკმაყოფილების ატმოსფეროს, რომელიც არსებობდა იმ დროს ახალ თაობაში ილიას პიროვნების გარშემო.

ილიას წინააღმდეგ საყვედურები და სამღურავები სხვადასხვა მხრიდან გაისმოდა. მე არაფერს ვამბობ მაჩაბლისტებზე, მათ შემოტყვებზე თბილისის სათავადაზნაურო ბანკის საქმე-

ბის გამო. ეს უკვე დასრულებული ამბავი იყო, მხოლოდ მისი ანარეკლი ხანდახან გამოჩნდებოდა აქ-იქ.

ფართო და მოუზიდებელი პოლემიკა დაუწყეს ილიას «მესამედასელებმა» ამ საუკუნის დასაწყისში, უწუნებდნენ დემოკრატიზმს, საზოგადო საქმეების სიყვარულს; მისი ეკონომიური და სოციალური შეხედულებანი რეაქციონურია, იგი ბანკირია, ბანკის ინტერესების დასაცავად პუბლიცისტობს, თავისუფლებას და სამართლიანობას უმღერდა ვითომც, მაგრამ ამის ლექსები გამოაქვეყნა არა მაშინ, როცა საჭირო იყო, არამედ დაგვიანებით, მის დახატულ ხალხის გმირებს აკლიათ გულითადობა და სხვა.

ახალთაობის მეორე ჯგუფიც – «ცნობის ფურცლიდან» – მომდურავი იყო: უწუნებდნენ ილიას და საზოგადოდ ძველს მოღვაწეებს, რომ მარტო პოლიტიკურს, ეროვნულ საკითხებს აქცევდნენ ყურადღებას და ავიწყდებოდათ, რომ ხალხის კეთილდღეობისათვის აუცილებელია როგორც ეროვნული განთავისუფლება, ისე სოციალური სამართლიანობის დამყარება ეროვნულად განთავისუფლებულ ერში.

ორივე ახალგაზრდობას არ მოსწონდა ძველი მოღვაწეების ფრთხილი, გაუბედავი ბრძოლის მეთოდი. ახალთაობის მთავარი იარაღი იყო რევოლუციური მოქმედება, ხალხური, მასიური გამოსვლები, მეტი აქტივობა.

მთელი რუსეთი, მთელი საქართველო ამოძრავებული იყო, ყოველმხრით ისმოდა პროტესტი ძველი რეჟიმის წინააღმდეგ და ახალი ცხოვრების მოთხოვნა. ქალაქი და სოფელი ამბოხებამ გაიტაცა, და ამ დროს ილია და თითქმის ყველა მისი დროინდელი მოღვაწე, გარდა მცირე გამონაკლისისა, თითქოს დამბლადაცემულნი იყვნენ, უძრავნი, უმოქმედონი.

ყველას გულს უკლავდა ის გარემოება, რომ ილიას საყვირის ხმა, რომელიც ისე მძლავრად გაისმოდა 60-70-იან წლებში, სრულებით მიწყდა დღეს.

1904 წ. გაზეთმა «ცნობის ფურცელმა» ქართველ მწერლებს და მოღვაწეებს საახალწლო მილოცვებად უძღვნა ციტატები შექსპირის ნაწერებიდან და ილიას შემდეგი სიტყვებით მიმართავდა «მეფე ლირიდან»: «შეგრჩა სული კიდევ თუ არა? ერთი ხმა გამე, კარგო კაცო!»

იმ დროს, ამ საუკუნის პირველ ათეულ წლებში, ახლად გამოსული მწერლები და მოღვაწეები პოლიტიკურად გატაცებულნი ვიყავით რევოლუციური იდეებით, დღეს თუ ხვალ მოველოდით ცხოვრების სრულს გადატრიალებას და ძლიერ გვაკვირვებდა ჩვენი მამების საქციელი, რომ გვერდში არ გვიდგნენ.

ამაზე ვწერდი ერთს ჩემს ფელეტონში და საყვედურით მივმართავდი მამებს: ასეთ ისტორიულ დროში ხმას არ იღებენ, გულზე ხელდაკრებილნი სხედან ჩვენი ძველი მოღვაწეები. სად არის მათი გაბედულობა, თავგანწირულობა, ქვეყნის სიყვარული? ახლაც ამყობენ თავისი მამულიშვილობით, ახალგაზრდებს ერის მტრებად გვთვლიან. მერე თვითონ რას აკეთებენ, რატომ არ ისმის მათი ერთი ხმა მაინც? ჩემი წერილი თავდებოდა მწარე შეკითხვით: «მამებო, მოკვდით?»

ეს ჩემი მიმართვა თურმე ძალიან საწყენად დაურჩა ნ. ნიკოლაძეს და ამის შემდეგ მას პირდაპირ არ შემოუხედნია ჩემთვის, თუმცა წინათ ყოველთვის ხალისით შემხვდებოდა ხოლმე.

მაგრამ ეს ჩემი განცდა თითქმის საყოველთაო იყო მაშინდელ ახალგაზრდებში. ყველას ვვარჯიშებდა მამების უმოძრაობა იმ დროს, როცა ირგვლივ გაცხარებული ბრძოლები იწყებოდა და საქართველოს ბედის საკითხი უნდა გადაწყვეტილიყო.

როგორც უკვე მოვიხსენიე ზევით, ყველაზე მეტს ილიასაგან მოვითხოვდით, იმ ილიასაგან, რომელმაც აკაკისთან ერთად აღგზარდა ქართველ მამულიშვილებად, თავისუფლებისა და საზოგადოებრივი სიმართლის მოტრფიალედ. ჩვენს ყურს მუდამ ესმოდა მისი ჰიმნები თავისუფლების და შრომის სუფევის, მისმა მოხვედმ მოგვცა ეროვნული დროშა, რომ ჩვენ

ჩვენს თავს უნდა ვეკუთვნოდით, მან გვამცნო ჩვენი ვინაობა და შეგვაყვარა ქართველი ხალხი ცოცხლად დახატული ტიპებით.

სად არის დღეს ეს ილია? _ ვეკითხებოდით ერთმანეთს.

აღარ იყო ეს ილია და უკმაყოფილებამ დაიბუდა იმათ გულში, რომელთაც ის ყოველთვის უყვარდათ, ღრმად პატივს სცემდნენ.

1905 წელს ყველა საზოგადოებრივი ორგანიზაცია კრებებს მართავდა იმ დროის საჭირობო-როტო საქმეებზე. თავდაზნაურობაც აწყობდა თავის კრებებს. მახსოვს, ერთი მემამულეთა და გლეხთა გამწვავებულს ურთიერთობას ეხებოდა და მეორე საქართველოს ტერიტორიალურ-პოლიტიკურ ავტონომიას. ორსავე კრებაზე გამოვიდა ილია, მაგრამ მისი სიტყვები ყველაზე მკრთალი იყო.

ჩვენს წრეში ასეთი ხმებიც იყო გავრცელებული: როცა სოციალ-ფედერალისტებმა თავის პროგრამაში საქართველოს ავტონომიის მოთხოვნა შეიტანეს, ილიამ რომ ეს გაიგო, არ მოეწონა, ასე თქვაო: ავტონომია გულში უნდა გექონოდა და მისი საქვეყნოდ გამოცხადება ზიანს მოგვიტანს, მტრებს მოგვიმატებსო. რამდენად მართალი იყო ეს, ამის შემმოწმებელი არავინ მინახავს, მაგრამ მაინც საგულისხმოა ასეთი ხმების არსებობა.

არ. ჯორჯაძეს და მის ამხანაგებს პრესაში პირადად ილიას წინააღმდეგ არ გაულამქრიათ, «ივერიას» ებრძოდნენ, მაგრამ ეს გაზეთი ამ დროს სხვებზე იყო გადაცემული.

ილია რომ «მესამედასელებს» ეკამათებოდა, ხანდახან სოციალ-ფედერალისტებსაც გადაკრავდა და არ. ჯორჯაძეს არ წყალობდა. უცხოეთში დავაარსეთ ქართული ჟურნალი «საქართველო», რომელიც ფარულად შემოდიოდა ჩვენში, და ფრანგული «La Géorgie» უცხოთა შორის ქართული საკითხის პროპაგანდისათვის. სამი კაცი გაიგზავნა ამ საქმისთვის პარიზში: არ. ჯორჯაძე, გ. დეკანოზიშვილი და ასოთამწყობი მ. კიკნაძე. ყველაფერს ამას დიდი ხარჯი სჭირდებოდა და ილიას მიემართეთ, დაგვხმარებოდა ქველმოქმედ მდიდარ დ. სარაჯიშვილთან შემწეობის გამოსათხოვრად. ილიამ უარი გვითხრა, რომ გაიგო, არ. ჯორჯაძეა ჟურნალის ხელმძღვანელიო.

პირადად ილიასთან მე არასოდეს მქონია საუბარი და არც ის ვიცი, თუ რა აზრის იყო ჩემი ნაწერების შესახებ. ერთხელ გადმომცეს მხოლოდ, რომ ილიას მოსწონებოდა ის ჩემი წერილი, სადაც ლაპარაკი მქონდა «სამშობლოსთანა» პიესების წარმოდგენის მნიშვნელობაზე ჩვენი ხალხის ეროვნულ გამოფხიზლებისა და აღზრდისათვის.

ამგვარი ურთიერთობისა და სულიერი განწყობილების ნაყოფი იყო ის სამწუხარო შემთხვევა, რომლის გახსენება ყოველთვის მწვავე ტკივილებს მაგრძნობინებს ხოლმე.

1901 წ. სპარსეთიდან ჩამოვიდა ორი ფერეიდნელი ქართველი _ ონიკაშვილი და ხუციშვილი. ბაქოში მოსულიყვნენ გემით, ქართველები მოენახათ და იმათ თბილისში წერა-კითხვის საზოგადოებაში გამოეგზავნათ. მე კანცელარიაში ვიჯექე. კანცელარიის წინ წიგნის მაღაზია იყო. ვხედავ, მაღაზიაში შემოდის ორი სპარსულად გამოწყობილი კაცი და მოსამსახურეთ ქართულად მიესალმნენ. გულმა მაშინვე მითხრა, რომ ესენი სპარსეთში მცოვრებ ქართველთაგანები იყვნენ. სიხარულით მივეეებე. დასხდნენ. გამოგვითხე მოგზაურობის ამბავი. მიამბეს მოკლედ ფერეიდანის ქართველების ცხოვრების შესახებ. მერე წავიყვანე და დავაბინავე სასტუმროში, მუხრან-ბაგრატიონის სახლში (ახლა კავშირგაბმულობის სახლი რომ არის). იქ ცხოვრობდა პედაგოგი და ჟურნალისტი ლ. ბოცვაძე. იმ დღეს ერთად ვისადილეთ. საღამოს მათი ამბავი ვუამბე საზოგადოების თავმჯდომარის ამხანაგს და შევთანხმდით, რომ წერა-კითხვის საზოგადოება იკისრებდა ამ სპარსელ ქართველების ზრუნვა-პატრონობას. ეს ონიკაშვილი და ხუციშვილი იმ ზაფხულს საქართველოში დამყავდა, ვმართავდი საღამოებს, რომელზედაც მოკლე ლექციის შემდეგ, მაკ-აბაზის შემოსევების და ქართველების სპარსეთში გადასახლების შესახებ, ონიკაშვილი და ხუციშვილი უბრალოდ უამბობდნენ საზოგადოებას ფერეიდანის

ქართველების ამბებს. ყველგან დიდძალი ხალხი გვესწრებოდა, ყველანი სიყვარულით ეგებებოდნენ დაკარგული ძმების წარმომადგენლებს და უხვი ქართული სუფრითაც გვიმასპინძლებოდნენ.

ერთი ასეთი მოგზაურობის დროს მცხეთის სადგურზე მოულოდნელად შევეჩხეთ ილიას _ ის ალბათ საგურამოდან თბილისში მოდიოდა. ილია ბუფეტიდან გამოდიოდა, ჩვენ ბუფეტში შევდიოდით. მივესალმე ილიას. იგი ყურადღებით ჩააცქერდა ჩემს თანამგზავრებს, მიხვდა, ვინც იყვნენ, შევატყვე, უნდოდა მათთან გამოლაპარაკება, მაგრამ მე რატომღაც უხერხულად მივიჩინე გაჩერება და მაშინვე ბუფეტში შევედი ჩემი თანამგზავრებით.

მალე ვიგრძენი ჩემი შეცდომა და საყვედური ვუთხარი ჩემს თავს. რატომ ვიყავი ასე ტლანქი, ვერ გამოვიჩინე უბრალო ზრდილობა და თავაზიანობა და არ მივეცი საშუალება მოხუცს, დამსახურებულს მოღვაწეს, დიდს პოეტსა და მამულიშვილს დამტკბარიყო ცოტა ხანს მანც საქართველოს მოწყვეტილ ქართველებთან შეხვედრით და საუბრით? რატომ? იმიტომ, რომ ილია ვითომც «მემარჯვენე» იყო და მე ჩემი თავი «მემარცხენედ» მიმაჩნდა?

მე მინდა ფაქტების და ამბების ფსიქოლოგიური ახსნა. იმ წლებში _ ვიმეორებ _ ყოველდღე ვლამობდი სამოთხის კარის გაღებას, დაავადმყოფებული ვიყავით «მემარცხენეობით», ვფიქრობდით, რომ აბსოლუტურ ჭეშმარიტებას დავეუფლეთ და მტრად მიგვაჩნდა ყველა, ვინც რაიმე წუნს სდებდა ჩვენს სიტყვას და საქმეს. რასაკვირველია, დღეს სულ სხვანაირად მეჩვენება მაშინდელი ამბები. ცხადია, ჩვენს მამებს არ დაუმსახურებიათ შეუწყნარებლობა და ჩვენს შორის არსებული უთანხმოების გამო მტრული განწყობილება არ უნდა გვექონოდა მათთან. უნდა გამოგვეჩინა ტოლერობა. განსაკუთრებით ეს უნდა ითქვას ი. ჭავჭავაძის შესახებ.

სამწუხაროდ, მოხდა სულ წინააღმდეგი.

ზოგიერთების გალაშქრებამ ილიას წინააღმდეგ ყოველივე საზღვარი გადალახა და მისი პიროვნება დახატეს, როგორც ყველაზე უბოროტესი, საშინლად მავნებელი, მისი სიძულვილი არ დაივიწყეს მისი ტრალიკული დაღუპვის შემდეგაც და ამის კვალი დიდი ხანი არაა, რაც წაშალა და გაქრა.

მართალია, მკითხველი საზოგადოება მიჩვეული იყო ილიას მკაცრს გაკრიტიკებას, საყვედურებს და სამდურავებს, მის ავად მოხსენიებას, მაგრამ 1905 წ. «მოგზაურის» მე-13 ნომერში დაბეჭდილი ვ. ნ.-ის კორესპონდენცია («საგურამოს და ჭოპორტის საზოგადოება») ყუმბარასავით გასკდა. კორესპონდენტი იტყობინებოდა, რომ ი. ჭავჭავაძე მეტად ბოროტად და უსამართლოდ ეპყრობა გლეხებს, რომელთაც ამის გამო ბოიკოტი გამოუცხადესო. მოტანილი იყო რამდენიმე გლეხის განცხადება. ერთი ახალსოფლელი გლეხი ჩიოდა: ილიას კუთვნილი ძნები იმ საღამოს ვერ ჩავიტანე, როგორც მოურავმა დამავალა, მეორე დღეს წავიღე, მაგრამ ილიამ არ მიიღო, უკან გამაბრუნაო. მეორე საგურამოელი გლეხი ამბობდა: დიდი ყინვების გამო სოფელს სასმელი წყალი გაგვეყინა, ი. ჭავჭავაძემ თავის წყაროს ბაჟი დაადვა, ამ ნიადაგზე მისმა მოურავმა ერთ ღატაკ გლეხს წყლიანი კოკები გადაამტვრია თავზე, ამ სურათს ილია თავის ბალკონიდან უცქერდა და იცინოდა; ის საცოდავი გლეხი მაშინ გაცივდა და მალე გარდაიცვალაო. ილიას აბრალებდნენ კიდევ იმას, რომ ჯარი გამოითხოვა გლეხების ასაწიოკებლადო.

ასეთი იყო მთავარი დაბრალება. კორესპონდენცია გამოქვეყნდა 10 აპრილს და მის შინაარსს განსაკუთრებით ყურადღება მიექცა, როცა ფ. გოგიჩაიშვილის «ივერიამ» 15 აპრილს კორესპონდენციის ზოგიერთი ადგილი ამოიღო თავის პრესაში და ასეთი სარედაქციო შენიშვნა დაურთო: «ნუთუ ეს აღმამფოთებელი ამბავი მართალია? ნუთუ «გლახის ნაამბობის» ავტორს მართლა ასეთი დამოკიდებულება აქვს გლეხებთან? ჩვენ არ გვინდა ეს დავიჯეროთ და გვიჩვენა ჯერჯერობით იმედი ვიქონიოთ, რომ თვით თ. ილია ხმას ამოიღებს და კორესპონდენციის უსაფუძვლობას დაგვიმტკიცებს».

ილია მაშინვე გამოეხმაურა ამას და «ივერიას» მისწერა: ვრცელი დასაბუთებული წერილის დასამზადებლად დრო დამჭირდება, ახლა კი მოკლედ ვაცხადებ, რომ იგი ამბები თავიდან ბოლომდე მტკნარი ტყუილია.

სამი კვირის შემდეგ გამოქვეყნდა ილიას ვრცელი პასუხი, სახელად «ნუთუ?» იგი არ დაბეჭდილა თვითონ «ივერიაში», არამედ გამოვიდა გაზეთის 68-ე ნომრის ცალკე დამატებად. ეს კუროზული მოვლენა იყო, ხოლო მეტად დამახასიათებელი იმდროინდელი სულიერი განწყობილების.

ფ. გოგიჩაიშვილი განათლებული კაცი იყო, პატიოსანი ჟურნალისტი, ილიას ნიჭის და მოღვაწეობის დიდი პატივისმცემელი, მაგრამ მოერიდა, ვერ გაბედა წერილის პირდაპირ გაზეთის ფურცლებზე გამოქვეყნება; ცალკე დასტამბა და შემდეგი შენიშვნაც გაუკეთა: «ვბეჭდავთ თავ. ილია ჭავჭავაძის წერილს, რომელშიაც ავტორი არჩევს მის შესახებ «მოგზაურში» დაბეჭდილ კორესპონდენციას. მკითხველი, რომელიც იცნობს ჩვენი გაზეთის მიმართულუბას, თავისთავად მიხვდება და ჩვენი მხრით თქმაც მეტია, რომ ზოგიერთ საზოგადო მოსაზრებაში პატივცემულ ავტორს ვერ დავეთანხმებით».

წარმოვიდგინოთ კიდევ მაშინდელი მდგომარეობა. რევოლუციის ცეცხლი მოედო ქალაქსა და სოფელს. გლეხობა ხშირად მეტს გაქანებას და შეუპოვრობას იჩენს, ვიდრე მუშები. რევოლუცია უნდა გაძლიერდეს, მის ზრდასა და გამარჯვებაზე დამოკიდებული როგორც პოლიტიკური-ნაციონალური, ისე სოციალური იმედები. რევოლუციის მთავარი მამოძრავებელი ძალა მუშა და გლეხია, ახალთაობა მათ ემყარება. ილია მემამულეთა ბანაკში არისო, შეიქნა კოლიზია, ილიას გამოქომაგება სამძიმო გახდა.

თვითონ ილიამ თავის პასუხში წამოყენებული ბრალდებანი გააბათილა. პასუხს აწვია იმან, რომ შიგ ჩართული იყო მსჯელობა სხვადასხვა საზოგადოებრივ საკითხებზე, რამაც მიჩრდილა წერილის პირდაპირი დანიშნულება. პასუხში განსაკუთრებით ნათელი იყო კოკების გლეხის თავზე გადამტვრევის და ჯარის გამოთხოვნის ამბების უსაფუძვლობა.

გლეხები ებრძოდნენ ილიას _ მემამულეს. ილია მესაკუთრე იყო და თავის საკუთრებაზე უარი არ უთქვამს, როგორც სხვასაც არავის უთქვამს იმ დროს. იცავდა ამ საკუთრებას, მაგრამ ამისათვის რაიმე განსაკუთრებული ზომებისათვის არ მიუმართავს. ამას ხომ დღეს ცხადყოფს მოურავებთან გაგზავნილი წერილები.

მესაკუთრე და მემამულე იყო, დიდი მემამულე გრაფი ლ. ტოლსტოი და გაცილებით უფრო მდიდარი, ვიდრე ი. ჭავჭავაძე, მაგრამ ამის გამო ის მიწასთან არავის გაუსწორებია. დიდად აფასებდა მას ლენინი და ერთი საუბრის დროს გორკის უთხრა: «Изумительно! До этого графа подлинного мужика в русской литературе не было».

სულ სხვა ბედი ხვდა ჩვენს ილიას. იშვიათად თუ ვისმე დაუხატავს ისეთი საყვარელი ტიპები ქართველი გლეხებისა, როგორც არიან ოთარაანთ ქვრივი, მისი შვილი გიორგი, გაბრიელი, კაკო. მაგრამ ზოგიერთებმა ეს ყალბად მიიჩნიეს და ხალხის სიძულვილი და მტრობა დასწამეს.

ილიას პასუხმა «ნუთუმ» არამც თუ შეანელა ვ. ნ.-ის და «მოგზაურის» რედაქციის გული, არამედ მეტის გამწარებით შემოუტიეს. კორესპონდენტმა გასცა პასუხი, ახალი ბრალდებანიც წამოაყენა და რედაქციამ ორი ნომრის მეთაური უძღვნა. მეთაური ასე იწყებოდა: ბევრი სისამაგლე გვინახავს და ბევრიც გავვიგონია, მაგრამ ამისთანა არასოდეს გვსმენიაო და მერე განგრძობდა: «ამიერიდან ქართველ მკითხველს საქმე ექნება ქართველ მემამულესთან (ლაპარაკია ილიაზე. _ ს. ფ.), რომელსაც მთელი თავისი სიცოცხლე იმისთვის მოუნდომებია, რომ გლეხები ეყვლიფა და ეტყავებია. ჩვენ არ გვგონია, საქართველოს მიწაზე მოიპოვებოდეს მეორე ისეთი სასტიკი მემამულე, რომელსაც ასე უღმობლად მიყვდეს ცხოვრებაში გლეხების გაყვლიფის სისტემა».

არც კორესპონდენტმა ვ. ნ.-მ დააკლო ილიას მწარე სიტყვები: ოინზაზობა, ფაქტების დამახინჯება, მოპირდაპირის ლანძღვა-გინება _ ეს ჩვეულებრივი თვისებაა ი. ჭავჭავაძისო.

ილიას და მოპირდაპირეების პოლემიკამ უსიამოვნო ატმოსფერო ვერ გაფანტა. ილია მეორედ არ გამოეხმაურა მოწინააღმდეგეებს. მისი «ნუთუ»-ც ჭაპანწყვეტით დაიბეჭდა და ვინ უწყის, რა მოელოდა მის ახალ პასუხს. ის მთლად კმაყოფილი არც იმის იყო, რომ «ივერიამ» ადგილები ამოწერა ვ. ნ-ის კორესპონდენციიდან და მით ხელი შეუწყო მის გავრცელებას.

ზოგს მკითხველს სრულიად სჯეროდა «მოგზაურის» ბრალდებანი, ზოგს მიაჩნდა ცილისაწამებად, ხოლო უმრავლესობა, რომელსაც არ უყვარს საქმეში ღრმად ჩახედვა, ასე ფიქრობდა: რაღაც მაინც უნდა იყოსო. და ეს «რაღაც» ერთისთვის მცირე იყო, მეორისთვის დიდი.

გარეშეთაგანმა არავინ მოინდომა სიმართლის გამოძიება, ფაქტების პირადად შემოწმება. ილიას არავინ გამოეყომაგა, ხმა არ შეაწია, ნუგეში არ უთხრა. ილია მარტო დარჩა, ეს დიდი კაცი, და ვინ იცის, რა სულიერი მღელვარება განიცადა, როგორ დაიტანჯა! ის ხომ ფიზიკურად დაავადებული იყო ბოლო დროს, გული და ფილტვები დაზიანებული ჰქონდა და ახლანდელი მორალური დამცირება უეჭველად ფრიად დამამძიმებელი იქნებოდა. იგი უმადურობას ხედავდა გარშემო, მეგობრებში, ნაცნობებში და ამის გრძნობა ძნელი ასატანი იყო...

წიწამურის ტრაგედიამდე ილიას გულში უკვე დატრიალდა სულიერი ტრაგედია. ეს არავინ დაინახა. არც ვის აღმოაჩნდა წინდახედულობა, სიფრთხილე, და დაჭიმული მდგომარეობა და ილიას გარშემო შექმნილი განწყობილება ქვეყნის მტრებმა გამოიყენეს. მაშინდელ არეულ-დარეულობის დროს ეს ძნელი არ იყო.

1907 წ. 30 აგვისტოს წიწამურში მომხდარი ამბავი მარტო ი. ჭავჭავაძის მკვლელობის ამბავი არაა, იგი მჭიდროდაა გადასკვნილი ჩვენი საზოგადოებრიობის ისტორიის ბევრ საკითხთან.

ილიას მოკვლის ცნობა თბილისში იმავე საღამოს მოვიდა. გაიგო ეს გაზ. «ისარმა» («ცნობის ფურცლის» მაგიერი გაზეთი), რომლის თანამშრომელი მე ვიყავი. იმ საღამოს რედაქციაში არ შემოვიღია და მხოლოდ მეორე დღეს დილით გაზეთში მოთავსებულ მოკლე ცნობიდან გავიგე თავზარდამცემი ამბავი. რედაქციაში გავიქეცი იმის გასაგებად, თუ კიდევ რამე ახალი იცოდნენ. რედაქციიდან წ. კ. საზოგადოების თავმჯდომარის ამხანაგთან ნიკო ცხვედამესთან წავედი. იმ დღესვე შედგა გამგეობის სხდომა. გადაწყდა ფართო მონაწილეობა განსვენებულის დასაფლავების მოწყობაში. რასაკვირველია, მისი მთავარი ჭირისუფალი წ. კ. საზოგადოება იყო, აგრეთვე მემკვიდრეც მისი კულტურულ ნამოღვაწრისა, მაგრამ ილიას მოღვაწეობა და სახელი ისე დიდი იყო, რომ ერთი დაწესებულება ვერ იკისრებდა მისი დაკრძალვის გაძლოლას. არჩეულ იქნა საგანგებო კომისია სხვადასხვა ორგანიზაციების და პრესის წარმომადგენლებისაგან. კომისიის სხდომებს მრავალი გარეშე საზოგადოება ესწრებოდა და მონაწილეობას იღებდა მსჯელობაში. როცა ლაპარაკი იყო, თუ სად დავასაფლავოთ მიცვალებულიო, სხვადასხვა ადგილი იყო დასახელებული, ხოლო საბოლოოდ არჩეულ იქნა მთაწმინდა. ვფიქრობდით, რომ დასაფლავება მომხდარიყო 6 სექტემბერს, მაგრამ პროვინციებიდან შემოგვითვალეს, ბევრნი ვეშხადებით ჩამოსასვლელად და ცოტა შეაგვიანეთო. მაგონდება ერთი პატარა ინციდენტი კომისიის სხდომაზე. ირკვეოდა რიგი პირთა და დაწესებულებათა სამგლოვიარო პროცესიაში. ერთმა თავადაზნაურთა წინამძღოლმა მოითხოვა, კუბოსთან პირველად უნდა იყვნენ თავადაზნაურობის წარმომადგენელნიო. ამაზე მას უპასუხეს: ი. ჭავჭავაძე საყვარელია და ძვირფასი ქართველი ერისათვის არა იმიტომ, რომ ის თავადი იყო, არამედ იმიტომ, რომ დიდი პოეტი და საზოგადო მოღვაწე, პატრიოტი იყო და პირველი ადგილი ახლობელ ჭირისუფლების შემდეგ უნდა მიეცეს ქართული მწერლობის და კულტურის წარმომადგენლებს.

თავისთავად ცხადია, ყველას მეტისმეტად აინტერესებდა გაგება, თუ ვინ მოკლა ილია და რა მოსაზრებით. სხვადასხვა ხმები იყო, გარკვეული არაფერი არსებობდა. გაზეთებიც შეეკამათნენ ერთმანეთს. ერთნი ამბობდნენ რომელსამე პარტიას ვერ დავაბრალებთ, მაგრამ პარტი-

ამი არიან ნაპირალა-ტერორისტები, რომლებიც არ ემორჩილებიან პარტიულ დისციპლინას. მეორენი სწერდნენ: შეიძლება ილია პირადი შურისძიების მსხვერპლი გახდა... შეიძლება მკვლელობა მოხდა იმ გამწვავებულ ბრძოლის ნიადაგზე, რომელიც დღეს მთელ რუსეთშია მესაკუთრეთა და უმწეოდ დარჩენილთა შორისო.

ილია ჭავჭავაძე რომ ბუნებრივი სიკვდილით მომკვდარიყო, მაღლიერი სამშობლო ცხარე ცრემლებით დაიტირებდა მაინც და დიდის პატივით დაასაფლავებდა _ ხალხი აფასებდა მის ნიჭს და მოღვაწეობას. მაგრამ სულ სხვა იყო ახლა: ილია მოკლეს ავაზაკურად, ერმა ვერ მოუტრა მას, ვერ დაიცვა, რატომ? მარტო ხომ მტრები არ ეხვიენ ილიას გარშემო? სად იყვნენ მეგობრები, მოკეთენი, რატომ არ მიაშველეს თავიანთი ფარი?

საშინელმა ამბავმა მთელი საქართველო შეანძრია და გამწარებული «ვაი» ამოსკდა გულიდან. ყველანი ერთიმეორეს და თავის თავს ეკითხებოდნენ, რამე ბრალი ხომ არა გვაქვს იმაში, რაც მოხდაო?

ყველამ საგურამოს და თბილისს მიაშურა. არ დარჩენილა არც ერთი კუთხე საქართველოში, თუნდაც სულ მიყრუებული, რომ წარმომადგენელი არ გამოეგზავნოს. ყოველი სოფელი, დაბა, ქალაქი, ყოველი დაწესებულება, ორგანიზაცია, ჯგუფი, ცალკე პიროვნება მოისწრაფოდა ილიას დასატირებლად. ბევრი დაწესებულების გამგეთა მთელი შემადგენლობა იყო ჩამოსული. სკოლებიდან არათუ მასწავლებლები, მოწაფენიც კი ჩამოვიდნენ. თბილისს არასოდეს უნახავს ამდენი ხალხი, თბილისში არასოდეს მოუყრია თავი ამდენ ქართველობას.

დიდძალი საზოგადოება გაემგზავრა საგურამოში და იქიდან კუბოს გამოყვა, რომელიც გამოსვენეს დილით ადრე 7 სექტემბერს. გზაში ხალხი სულ ემატებოდა პროცესიას და თბილისს რომ მოადგნენ ვერაზე, რამდენიმე ათი ათასი სული იქნებოდა, ქალი და კაცი, დიდი და პატარა. ზღვა ხალხი მიეგება აქ პროცესიას. სამ საათზე მავებში გამოწყობილი ცხენოსნები რომ გამოჩნდნენ, მათ შემდეგ ილიას ცხედარი, გლეხებით გარშემორტყმული, იშვიათი იყო ქართველი, რომ თვალიდან ცრემლი არ გადმოვარდნოდა.

პანაშვილის და სიტყვების პროცესია ნელა სიონისკენ გაემართა. გზაზე მალაზიები დაკეტილია, დაწესებულებებში მუშაობა შეჩერებულია, ტროტუარები, ბალკონები და ფანჯრები ადამიანებს ვერ იტევს. ბევრი სახურავებზე ასულა. სახლები შავებითაა შემოსილი. გალობს რამდენიმე გუნდი, ხალხის სახე მწუხარებას და გლოვას გამოხატავს. ხანდახან ქვითინიც გაისმის. გასაოცარი წესიერებაა. ეს ცრემლი, ეს გლოვა გულიდან ამოხეთქილი, თავისუფალი გრძნობაა. ვისაც არ უნახავს ი. ჭავჭავაძის დასაფლავება, ნუ იტყვის, ხალხის გლოვა მინახავსო. უფრო გრანდიოზული იყო 9 სექტემბერი, ილიას დაკრძალვის დღე. პროცესიის მონაწილე მეტი იყო, ასი ათასს გადაჭარბებდა ალბათ. დაახლოებით შუადღეზე გამოვასვენეთ მიცვალებული სიონიდან. კუბოსთან დადგნენ ახლო ნათესავები, ყოფილი თანამშრომლები, მწერლები. სიონში პანაშვილს იმპერატორის მოადგილე ვორონცოვ-დამკოვიც დაესწრო და როცა კუბო ეკლესიიდან გამოიტანეს, ვორონცოვს უნდოდა კუბოსთან ახლო მდგარიყო, მაგრამ ქართველმა ლიტერატორებმა წრე შეკრეს და იგი კუბოს დაამორეს, წრის გარეთ მოაქციეს.

პროცესია ვიწრო ქუჩებს გაჭირვებით რომ გასცილდა, მერე დიდად გაიშალა. ისე გრძელი იყო, რომ თუ თავი ოპერის თეატრთან იყო, ბოლო ჯერ კიდევ ერევნის მოედანზე იდგა.

ყოფილ სასახლის ქუჩაზე, წ. კ. საზოგადოების სადგომის წინ ცხედარს მოეგება ა. წერეთელი. მან წერილი დაწერა ილიას გარდაცვალების გამო და ლექსიც უძღვნა. ახლა ავადმყოფი იყო, მხრებში მეგობრები უდგნენ და მიღებული ხმით მიმართა თანატოლს და თანამებრძოლს: «ნახევარ საუკუნის განმავლობაში ერთ უღელს ვეწეოდით და ერთი გზით დავდიოდით და ახლა დაობლებული დავრჩი... როგორც სიცოცხლე შენი, ისე სიკვდილი გახდა ხალხის ამოძრავების მიზეზი და აჰა, საქართველოს ყოველ მხრიდან თავმოყრილნი გეხვევიან გარს. მშვიდობით, ძმაო». აკაკიმ ცრემლიანი თვალები გააყოლა ილიას კუბოს.

ბევრი დაწერილა, უფრო თქმულა იმის შესახებ, რომ ვითომც ილიას და აკაკის ერთმანეთი არ უყვარდათ, ერთიმეორეს პატივს არა სცემდნენ. ეს ყოველს საფუძველს მოკლებული ცილისწამება და ჭორია. როგორც პატივს სცემდა ილია აკაკის და აფასებდა მის ნიჭს, ამის დასამტკიცებლად საკმარისია ილიას წერილი აკაკისთან მიწერილი 1886 წ., რომელიც გამსჭვალულია იშვიათის გულითადობით.

აკაკის ილიასთან პოლემიკა ჰქონდა «ვეფხისტყაოსნის» გარშემო და თავის «კრებულში» საყვედურებიც დაუწერა ილიას, «ივერიაში» სულ ჩემს წინააღმდეგ ილაშქრებენ (თვითონ ილია უშუალოდ არ უძღვებოდა მაშინ გაზეთს), მაშინ როდესაც მეც მომდის წერილები შენს წინააღმდეგ, მაგრამ არც ერთს არ ვბეჭდავო. აკაკის ბუნება იყო იუმორი... ილიასაც გაკრავდა ხანდახან. გამიგონია: ილიას მოკვლა რომ გაიგო, ძლიერ შეწუხდა და მერე თქვა: სიკვდილშიც კი ბედი ჰქონიაო. აკაკი ძალიან კეთილი ადამიანი იყო და მისი ოხუნჯობა და მწარე სიტყვა სრულებით არ შეეფერებოდა მისი გულის წადილს. აკაკი ილიას დიდ პატივს სცემდა. ეს ცხადყო 9 სექტემბერს წარმოთქმულმა სიტყვამაც.

ეგებ ვინმემ იფიქროს, რომ ორი დიდი ქართველი პოეტი, ორი დიდი პატრიოტი ერთიმეორეს ექიმპებოდნენო. შეიძლება, მაგრამ ეს ხომ კეთილშობილი გაჯიბრებაა. ილიასაც და აკაკისაც მეტი სარგებლობის მოტანა უნდოდათ სამშობლოსთვის, ერთსაც და მეორესაც უნდოდა, რომ ის ყოველიყო უფრო საყვარელი სამშობლოსთვის...

სხვა სიტყვებში ყურადღება მიიქცია Baton-ის (მ. წერეთლის) სიტყვამ, რომელიც დიდის გრძნობით იყო წარმოთქმული. ხშირად იმეორებდნენ შემდეგ საუბრის დროს სიტყვის პირველ ფრაზას: «ვინა სთქვა საქართველოზე რა დიდი ლომი კვდებაო».

ყველას უხერხულად ეჩვენა კ. ჩხეიძის სიტყვაში გახსენება ძველი გალაშქრებისა ილიას წინააღმდეგ და პოლემიკისა მისი მოკვლის გამო. არასასიამოვნოდ მოესმა ყურს მისი ნათქვამი: შენ დაგტირიან თავადაზნაურები, როგორც შეგნებულს მესაკუთრეს, მთავრობის წარმომადგენელნი, როგორც ახლანდელი სახელმწიფოებრივი წყობილების მომხრეს, შოვინისტები, როგორც მამულიშვილს. ჩვენ ამათთან არა ვართ, ჩვენ ვაფასებთ შენში იმას, რომ შენს ნაწერებში ბატონყმობას ებრძოდით.

საზოგადოებას მოეწონა ვლ. მგელაძის სიტყვა, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ბრძოლის გამწვავებას პარტიათა შორის: არ არის ერთმანეთის პატივისცემა, ადამიანობა, თუ არ მოგწონს ესა თუ ის აზრი, ესა თუ ის პიროვნება, გაწამებენ, ჩამოგახრჩობენო.

მეტად ააღელვა დამსწრენი ქუთაისელი მოწაფის ჟორჯოლიანის სიტყვამ. ჩემი დიდი ხნის ოცნება იყო _ მღირსებოდა ჩვენი დედაქალაქის და ქართველი ერის სიამაყის _ ილიას ნახვა. ველირსე ორივეს ნახვას, მაგრამ ვაიმე: სანატრელი ილია კუბოში ასვენია შუბლგატეხილი და თბილისი მგლოვარე, ცხარე ცრემლებით დასტირის მას!..

პროცესია მთაწმინდას უახლოვდება.

ნაბიჯი შევანელეთ. გვინდა დღე გაგრძელდეს და გვიან მივიდეთ გათხრილ სამარესთან. ჩვენი მწუხარება მატულობს. დღეს ცხედარს ვხედავთ მაინც, ხვალ ესეც არ იქნება და ილია მხოლოდ ჩვენს ხსოვნასა და მოგონებაში დარჩება.

ეკლესიიდან გლოვის ზარები მოგვესმა. გეგონებათ, ეს ხმა საიქიოდან: სასიქადულო ილიას ეგებებიან წინაპრები _ მამულიშვილები, სამშობლო საქართველოს თავისუფლებისა და ბედნიერებისათვის შეწირულები.

ეკლესიის ეზო პატარაა, სად დაიტყვს მოზღვავებულს ხალხს. მხოლოდ ზოგიერთებს ეძლევათ საშუალება ავიდნენ მოედანზე, რომელიც ერთიანად გაიჭედა. დანარჩენი ხალხი ქვევით დგას გზაზე და გაფენილია მთის კალთაზე.

წარმოითქვა უკანასკნელი სიტყვები.

ღამდება. ბინდი მოაწვა მთას. წასვლას არავინ ფიქრობს. ბევრს აქვს კიდევ სათქმელი სიტყვა ან შესატირებელი ლექსი.

მაინც უნდა დავასრულოთ, მუხლებს მოვიდრეკთ ყველანი და მდუმარე მწუხარებით გამოვეთხოვებით მიცვალებულს. ნელ-ნელა, მძიმედ დავეშვებით ძირს. მალ-მალ მივიხედავთ უკან, თვალს გადავავლებთ ვარდებითა და ყვავილებით დაფარულს საფლავს.....

«ჰოი, მთაწმინდავ, მთაო წმინდავ!» რა ლამაზი ხარ, რა საყვარელი! შენი სახე _ ეს ხომ ნამდვილი საქართველოა! რამდენი ჭექა-ქუხილი გინახავს, ქარიშხალი, ნიაღვარი! წარღვნის წვიმებს ერთიან ჩამოურეცხავს შენი კალთები, მაგრამ შენ ისევ ამწვანებულხარ, აყვავებულხარ, მოკაზმულხარ მნახველის გასახარებლად!

რამდენი ჭირი და უბედურება გამოუვლია საქართველოს, რამდენ ურდოს გადაუთელავს მისი მთა-ველნი, ცეცხლით გადაუწვავს მისი დაბა-ქალაქები, სისხლით მოურწყავს მისი მიწა, მაგრამ გამარცხული კვლავ აღმდგარა და უნახავს სიხარულის დღეები. მუდამ ცოცხალია!

საყვარელი ხარ, მთაწმინდავ! ამიერიდან კიდევ უფრო შეგვიყვარდები, შენს მკერდზე მივსავენეთ ჩვენი ქვეყნის ერთი საუკეთესო შვილთაგანი. შეიტკბე და დაუყუჩე ჭრილობანი, სხეულისა და სულის. დეე, ნანას ეტყოდნენ მას შენი «ნელად მქროლნი ნიავენი».

ილიას კუბოს შესამკობად 180 გვირგვინი იყო მოტანილი. ორასზე მეტი ლექსი მიედგვნა დიდს პოეტს (გარდა დაბეჭდილებისა). უთვალავი სამგლოვიარო დეპეშა და წერილი მოვიდა საქართველოს, რუსეთის და უცხოეთის სხვადასხვა ადგილებიდან როგორც ქართველებისაგან, ისე უცხოელებისაგან. ციხეებში გამომწყვდეულმა ტუსალებმაც, კატორღელებმაც, ციმბირში გადაკარგულებმაც მოგვწოდეს თავისი მწუხარება ილიას დაღუპვის გამო. სამძიმრის დეპეშა დაწერილი იმდენი იყო, რომ მარტო მათ უბრალო ჩამოთვლას 10_12 გვერდი დასჭირდებოდა. საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ არ დარჩენილა მცირე კუნჭულიც კი, რომ ღრმა მწუხარებით არ გამოხმაურებოდა საქართველოს საერო გლოვას.

დავასაფლავეთ დიდი ქართველი, ძვირფასი ადამიანი, ღრმად მგლოვიარე გულით. მაგრამ ვერ ვურიგდებოდით იმას, რომ ამით უნდა გათავებულყოფიყო ფიქრი ილიაზე. 9 სექტემბერს საღამოს 8_9 საათზე შეიკრიბნენ დასაფლავებაზე ჩამოსული დელეგატები წ. კ. გამგეობის წევრებთან ერთად და ითათბირეს, თუ როგორ უნდა აღინიშნოს ილიას ხსოვნა რაიმე საგანგებო დაწესებულებით. კრებამ დაადგინა, რომ უნდა შედგეს ილიას სახელის ნაციონალური ფონდი, რომელიც მოხმარდება ქართული ლიტერატურის და განათლების გავრცელებას. იყო ლაპარაკი ძეგლის დადგმის შესახებაც, ხოლო გადაჭრილი და კონკრეტული არა თქმულა რა. ფონდის შეკრება და ხელმძღვანელობა დაეკისრა წ. კ. საზოგადოებას, რომლის გამგეობამ სათანადო მიმართვები დაუგზავნა ქართულ დაწესებულებებს და ორგანიზაციებს. ამავე დროს თვით წ. კ. საზოგადოებაში და მის გარეშეც ქართველობის ფართო წრეებში უფრო და უფრო გახშირდა ლაპარაკი ძეგლის დადგმის შესახებ. საკითხს გარკვეული სახე მისცა და დააჩქარა მისი განხორციელება იაკ. ნიკოლაძის ჩამოსვლამ უცხოეთიდან. იგი ჩამოვიდა 1908 წ. გაზაფხულის თვეში პარიზიდან, სადაც მუშაობდა საფრანგეთის გამოჩენილ სკულპტორ როდენთან. მე და ის კარგი ნაცნობები ვიყავით და შემოიარა ჩემთან წ. კ. საზოგადოებაში. გამოიხარა თავისი განზრახვა, მიიწვია ხელი მოვკიდო ი. ჭავჭავაძის ძეგლის გაკეთებას, თუ რასაკვირველია, ქართველი საზოგადოება მენდობა და დამაკისრებსო. მე მოვუწონე აზრი და ვუთხარი, წინადადება შემოეტანა საზოგადოების გამგეობაში. გამგეობამ მოსთხოვა მოდელის გაკეთება და დაახლოებითი ხარჯთაღრიცხვის შედგენა. ი. ნიკოლაძის გეგმამ გამგეობის წევრებზე კარგი შთაბეჭდილება მოახდინა. იგი გადაეცა გასასინჯად სპეციალისტების, თბილისიელ მხატვრების კომისიას, რომელშიაც შედიოდნენ: გ. გაბაშვილი, მ. თოიძე, ო. შმერლინგი, ჰ. ჰრინე-სკი და სხვ. კომისიამ სავსებით მოიწონა ძეგლის მთავარი ნაწილი _ მგლოვიარე ქართველი ქალი და ილიას სახე, მხოლოდ საჭიროდ დაინახა მცირეოდენი ცვლილებების შეტანა ძეგლის

არქიტექტურულ გაფორმებაში. წ. კ. საზოგადოების გამგეობას არ შეეძლო საქმის საბოლოო გადაჭრა. მოიწვია ქართულ დაწესებულებათა წარმომადგენლების კრება ორჯერ – ერთი ზაფხულში, მეორე შემოდგომის დამდეგს და გააცნო მას საკითხის მთელი მდგომარეობა. კრებების წევრთათვის უმთავრესად საყურადღებო იყო ორი საგანი: ერთი – სად უნდა დაიდგას საზოგადოდ ი. ჭავჭავაძის ძეგლი, ერევნის მოედანზე, თუ განსვენებულის საფლავზე? მეორე ის – თუ ვის მიენდოს ძეგლის გაკეთება, ი. ნიკოლაძეს, თუ კონკურსი გამოცხადდეს და ვინც უკეთეს გეგმას წარმოადგენს, იმას გადაეცეს?

პირველი საკითხის გამო ერთნი ამტკიცებდნენ, რომ საფლავი მოვრთოთ უბრალო რამ ანაგებით, ხოლო კარგი ძეგლი, ღირსი ი. ჭავჭავაძისა, უნდა აღმართოთ ერევნის მოედანზე. მეორენი კი (ამათში ვიყავი მე) ვამბობდით, რომ დღესდღეობით ქართველი ხალხი ვერ შესძლებს ღირსეული მონუმენტის დადგმას ერევნის მოედანზე, რომელსაც დასჭირდება დაახლოებით 40_50 ათასი მანეთი. ეს საქმე მივანდოთ მომავალს, უკეთეს პირობებს. დღეს კი ილიას საფლავზე ავაგოთ, რამდენადაც შეგვიძლია, კარგი ძეგლი, როგორც სახესაც გვამღვეს ი. ნიკოლაძის გეგმა. დიდის უმრავლესობის გადაწყვეტილებით მიღებულ იქნა უკანასკნელი აზრი. ამასთანავე ისიც იყო დადგენილი, რომ წ. კ. საზოგადოებამ (და არა თავად-აზნაურობამ, როგორც ზოგი ფიქრობდა) ახლავე თავიდანვე გამოითხოვოს მთავრობისაგან ნებართვა ძეგლის აგებისთვის ერევნის მოედანზე.

უფრო ცხარე დისკუსია გაიმართა იმის გარშემო, თუ ვის მივანდოთ ძეგლის გაკეთება? მე პირადად საზოგადოების გამგეობაში და ფართო წრეებში დაჟინებით ვიცავდი იმ აზრს, რომ უთუოდ ქართველს, ნიკოლაძეს უნდა მივანდოთ ეს საქმე, რადგან ილიას ძეგლი უნდა იყოს არა მარტო ილიას ძეგლი, არამედ ქართველი მხატვრის შემოქმედების გამომჟღავნება. ი. ნიკოლაძის ხელოვნებას ქართველობა უკვე იცნობდა რამდენიმე მისი ნაწარმოებით, მას ყურადღება მიაქციეს პარიზშიც, ის ნიჭიერი ახალგაზრდა იყო, იმედის მომცემი და ხელი უნდა შეგვეწყო, გამოეჩინა თავისი შემოქმედება ისეთ პასუხსაგებ საქმეში, როგორცაა ილიას ძეგლის გაკეთება. ამავე აზრისა იყვნენ ლ. ბოცვაძე და პ. სურგულაძე და უმრავლესობაც დაგვეთანხმა ჩვენ.

ამის შემდეგ რამდენსამე ხანს კიდევ გაგრძელდა საზოგადოების გამგეობის და ი. ნიკოლაძის მოლაპარაკება საბოლოო შეთანხმებისათვის და დეკემბერში დადებულ იქნა ხელშეკრულება.

ი. ნიკოლაძემ თავის დროზე შეასრულა დავალება და ჩამოიტანა პარიზში ჩამოსხმული ქანდაკება. საფლავის გვერდზე მთის გამაგრებას, არქიტექტურულ გაფორმებას და სხვადასხვა სამუშაოებს ბევრი დრო დასჭირდა და ძეგლი სრულიად დამთავრდა და მისი გახსნა მოხდა 1913 წ. ამ უკანასკნელ ამბებს მე არ დავსწრებივარ, რადგან 1910 წ. საქართველოდან გადამასახლეს და წ. კ. საზოგადოების საქმეებსაც ჩამოვშორდი.

მოკლედ გავიხსენებ ილიას ქონების ამბავს. ადრევე შედგენილ ანდერძით ილიამ მთელი თავისი უძრავი და მოძრავი ქონება დაუტოვა თავის მეუღლეს ოლღას, რომლის სიკვდილის შემდეგ მამა-პაპეული (ყვარლის მამული) გადაეცემოდა კანონიერ მემკვიდრეებს, ხოლო კეთილშეძენილი ილიასი საგურამოს მამული და სახლი თბილისში ანდრეევის ქუჩაზე გადადიოდა წ. კ. საზოგადოების ხელში.

ილიას მეუღლეს, უკვე ხანში შესულ ადამიანს, რომელიც დაჭრილი იყო წინამურში და ჯერ მთლად გამოკეთებული არ იყო, არ შეეძლო მამულების მოვლა-პატრონობა, უარი განაცხადა მემკვიდრეობაზე და წინადადება მისცა წ. კ. საზოგადოებას, რომ იგი ახლავე დაპატრონებოდა ნაანდერძეს. მაგრამ საზოგადოებამ ეს ვერ იკისრა, რადგან ყველა ილიას მამული და სახლი ბანკში იყო დაგირავებული, გარდა ამისა, ილიას კერძო ვალიც საკმაოდ ჰქონდა აღებული და საზოგადოებას შეეშინდა, ვაითუ მამულების ლიკვიდაციამ ვერ

გაისტუმროს ვალები და საკუთარი ფულის წამატება დამჭირდესო და უარი განაცხადა თვითონაც მემკვიდრეობის მიღებაზე. ხოლო ბანკისაგან იყიდა ნაწილი საგურამოს მამულის და სახლი თბილისში, რომ შეენახა ეს ილიას სახსოვრად და პატივსაცემად.

მეტად ძვირფასი სახალხო საგანძური იყო ილიას ქონება თბილისის სახლში – ავეჯი, მორთულობა, ბიბლიოთეკა, ხელნაწერები. ამას წ. კ. საზოგადოების გამგეობა თავიდანვე დაეუფლა. ილია რომ დავასაფლავეთ, გამგეობამ მე გამგზავნა ამ ქონების ჩასაბარებლად. ჩაბარება უნდა მომხდარიყო სასამართლოს ბოქაულის შემწეობით, რომელსაც ცალ-ცალკე უნდა აეწერა და დაენომრა ყოველი ნივთი.

მეტად მძიმე შთაბეჭდილება მოახდინა ილიას ბინის ოთახებში შესვლამ. კარები რომ გავაღე და შევედგი ფეხი ილიას კაბინეტში, რომელიც ისე იყო, როგორც დატოვა მისმა პატრონმა 30 აგვისტოს დილას, მე გავშეშდი. აი, მისი მაგიდა, სამელნე, კალამი, საყვარელი წიგნები, სურათები; აი, მისი სავარძელი, დივანი. ჩემმა გონებამ გადაჭრა უკან ორი კვირის მანძილი და ცხადად წარმოვიდგინე ილიას დინჯი მიხვრა-მოხვრა, მიმოხედვა, გასინჯვა, ხომ არა დამავიწყდა რაო. მისი სუნთქვა ჯერ არ გამქრალა ოთახში და მისი თვალების სხივი და მისი ფიქრები აღბეჭდილია კედლებზე, თუმცა მე ამას ვერ ვხედავ.

ერთგულმა მეუღლემ უთხრა თურმე იმ საბედისწერო დღეს ილიას: დღეს ნუ დავბრუნდებით საგურამოშიო. ჰქონდა რაიმე წინასწარი გრძნობა თვითონ ილიას, როდესაც გამოვიდა სახლიდან, სადაც აღარასოდეს დაბრუნებულა?!

ვიდრე ხელს ვახლებდით რასმე და ნივთების აღწერას შევუდგებოდით, ფოტოგრაფს გადავალბინე სურათები ილიას კაბინეტისა და ზაღის, რომ სახე მაინც დარჩენილიყო ილიას ბინის, თუ ვინიცოდა ვერ მოვახერხებდით მის დაცვას ისე, როგორც მისმა პატრონმა დაგვიტოვა.

ჩემი წინდახედულობა საფუძვლიანი გამოდგა, სამწუხაროდ, წ. კ. საზოგადოება ერთხანს მუზეუმის მოწყობას ფიქრობდა ილიას სახლში, მაგრამ გაათავა იმით, რომ 1910 წ. ზამთარში მთელი მოძრავი ქონება ამ სახლიდან ქართული გიმნაზიის შენობაში გადაიტანა და ილიას კაბინეტი და დარბაზი დარჩა გატიალებული, შიმშველი კედლები და ჭერ-იატაკი.

ი. ჭავჭავაძეს რომ ვიგონებ, თვალწინ მიდგას მისი მეუღლე, დარბაისელი ოლღა, სათნო სახით და კეთილშობილი გულით. იგი მეტად სიმპათიური ადამიანი იყო, მოსიყვარულე, თავაზიანი. წ. კ. საზოგადოების სასარგებლოდ რომ ყოველწლიურად კონცერტები და სეირნობა-ბაზრობა იმართებოდა, ამას ქ. ოლღა დიასახლისობდა და უძღვებოდა. მთელი თბილისის ქალებს შემოიკრებდა სამაისო სეირნობის და ლატარიის მოსაწყობად. ყველანი ხალისით ეგებებოდნენ მის მოწვევას, კერავდნენ თუ ქსოვდნენ, აგროვებდნენ ნივთებს, ალაგებდნენ და თვითონ სეირნობის დღეს შუალამედის მუშაობდნენ. ყველას ამხნევებდა ოლღას ტკბილი და კეთილი შემოხედვა. უკანასკნელი წლები ოლღამ გაჭირვებაში გაატარა – არც ბანკმა დაუნიშნა პენსია, არც სხვა ვინმე დაეხმარა. ერთ დროს ანდრეევის ქუჩაზე ცხოვრობდა, მერე მთაწმინდაზე, დავითის მოედნის მახლობლად დაბინავდა, მგონი, ვიღაც ნათესავთან. ამბობდა: ილიას საფლავთან ახლოს ვიქნებო, – ეს იყო მისი ერთადერთი ნუგეში.

ა კ ა კ ი

როდის და სად გავიცანი აკაკი? ვფიქრობ, წ. კ. საზოგადოებაში, სადაც 1902 წ. არჩეული ვიყავი გამგეობის მდივნად და საქმისმწარმოებლად. ნანახი კი აკაკი ჩემი გიმნაზიელობის დროიდან მყავდა. ქუთაისში მოწაფეები შორიდან სიყვარულით შეცცქეროდით მის ოლიმპიურ სახეს და თუ როგორმე ახლო გავუვლიდით, ვცდილობდით, ყური მოგვეკრა რაიმე მისი ნათ-

ქვამისათვის. ამხანაგები ერთმანეთის შეხვედრისას ერთიმეორეს ვახარებდით, აქა და აქ აკაკი დავინახეთ-თქვა. ის ქუთაისში ხშირად ჩამოდიოდა, რამდენიმე დღეს დარჩებოდა, შეხვედრებით მეტწილად ან ქალაქის ბაღში (ბულვარში), ან ჭილაძეების (მერე ბეჟანეიშვილის) წიგნის მაღაზიის წინ. მასთან იყვნენ ქუთაისელი ინტელიგენტები: კ. ლორთქიფანიძე, სილ. ხუნდაძე, ხელთუფლიშვილები, ქართული გიმნაზიის მასწავლებლები; ვნახავდით მაღალი წოდების წრეში _ წერეთლებთან, გურიელებთან, ფალავებთან, რადგან მასთან შეხვედრა და გამოსაუბრება ყველას სასიამოვნოდ მიაჩნდა.

მე რომ მწერლობა დავიწყე, შესაძლებელია, ყურადღება მიაქცია ზოგ ჩემს ნაწერს. ერთი სააღდგომო წერილის გამო ლექსიც კი მიძღვნა. მერე ხომ წ. კ. საზოგადოება ქართველთა კულტურული ცენტრი იყო, აქ მუდამ თავს იყრიდნენ ჩვენი მწერლები, არტისტები, საზოგადო მოღვაწეები, პედაგოგები, აკაკიც ხშირი სტუმარი იყო, და ალბათ აქ მომეცა შემთხვევა გავცნობოდი სახელოვან პოეტს.

როდესაც თბილისში იყო აკაკი, ხშირ-ხშირად გვინახულებდა რამე საქმისათვის ან ამბების გასაგებად. უფრო კი თვითონ იყო მოამბე და მთხრობელი. მისი დანახვა ყველას გაგვახარებდა. წიგნებზე და ხელნაწერებზე მუშაობდა ვინმე, ან ახალ გაზეთს ათვალიერებდა, ან რამე საქმისათვის იყო მოსული, ან მაღაზიაში წიგნის ყიდვა უნდოდა, ყველა მაშინვე აკაკის შემოეხვეოდა გარშემო.

მისი სახე უნებურად იქცეოდა ყურადღებას _ ის არ იყო ჩვეულებრივი მომაკვდავის სახე. აკაკი რაც ხანში შედიოდა, უფრო და უფრო მოგვაგონებდა ძველი ბერძნების ღმერთების და პოეტების ქანდაკებს. მაგრამ განსაკუთრებით მიმზიდველი და მომხიბვლელი იყო მისი უბნობა და ენა. არ იცოდა ლაპარაკის დროს წაბორძიკება, სიტყვების ძებნა, უხერხული გამოთქმა, უცხო სახელების ჩართვა და ენის აჭრელება. მისი ლაპარაკი იყო სადა, მარტივი, მოჩხრიალებდა წყაროსავით, ბუნებრივი დენით და ტკბილი მოსასმენი იყო, მიუხედავად იმისა, თუ რა შინაარსის იყო. რაც უნდა მაღალ საგანზე ესაუბრა, მისი ნათქვამი ადვილად გასაგები იყო. ისეთი ტკბილი მოყოლა იცოდა ამბების, რომ მისგან უკვე გაგონილს სიამოვნებით მოვისმენდით მეორედ და მესამეჯერაც.

აკაკი რომ რასმე გადმოგვეცემდა, ეს არ იყო ფაქტების უბრალო ჩამოთვლა, არამედ ეს იყო აკაკის მხატვრულ ქურაში გადამუშავებული ამბები, რომლებიც პოეზიის სამეფოს უფრო ეკუთვნოდნენ, ვიდრე მშრალ, ობიექტურ სინამდვილეს. იგი მუდამ პოეტი იყო, მხატვარი, შემოქმედი. ნახულს თუ გაგონილს თავისებურად მოკაზმავდა და მორთავდა. რისიმე დასამტკიცებლად მისი მთავარი არგუმენტი იყო სათანადო არაკის თხრობა, როგორც «სიბრძნე სიცრუის წიგნშია» ან «ქილილა და დამანაში».

მისი საუბრის საგანი უმთავრესად ის იყო, რაც არის მთელი მისი პოეზია _ საქართველოს ბედი, მისი სიკეთე, თავისუფლება. მაგრამ უყვარდა ოხუნჯობაც, მეგობრული შარყები, ცოტა კბილის გაკვრა. არავის მოერიდებოდა: არც თავისიანს, არც მეგობარს. გავიხსენებ ზოგიერთს მის ნაამბობს, ანეკდოტს თუ მართალ ამბავს. ახალგვარდაწერილი რომ ვიყავიო, _ გვიამბო აკაკიმ, _ თბილისში ჩამოვედი. მინდოდა ცოლის სიამოვნება და ბაზარში ღლავის (ლოქოს) ბოლო ვიყიდე, რაც, მოგეხსენებათ, საუკეთესო ნაჭრად ითვლებოდა და სახლში მოვიტანე გასაკეთებლად. ჩემმა ცოლმა რომ დაინახა, აიღო და თავში მესროლა, თევზის კუდი რა საჭმელიაო. სახტად დავრჩი, რას ვეტყოდი, რა იცოდა რუსმა, რომ ღლავის თავი უვარგისია!

ერთი გორელი თავადის შვილი ციმბირში იყო გადასახლებული. იქ ზამთარში ნახა, რომ გაყინულ რძეს ნაჭრობით და წონით ყიდდენ ბაზარში. იფიქრა: მოდი, ჩვენებს გავუგზავნი, გაუკვირდებათ და გაეხარდებათო. იყიდა მოზრდილი ყუთი, გაავსო გაყინული რძით და რკინიგზით გამოუგზავნა თავისიანებს გორში, რასაკვირველია, გზაში დადნა რძე და დაიღვარა.

გორში ცარიელი ყუთი მიიღეს. «ვაი ჩვენი ცოდვა, ის ვაჟი სწორედ გაგიჟებულა, რომ ცარიელი ყუთი გამოგვიგზავნა ციმბირიდანო», თქვეს იმ თავადის შვილის ნათესავებმა.

ერთმა ახალგაზრდამ თავის მოკვლა განიზრახა და აკაკის გაანდო თავისი გადაწყვეტილება. აკაკიმ მოუწონა, თავის მოკვლა დიდი გმირობაა, ყველას არ შეუძლია, მაგრამ თავი ისე უნდა მოიკლა, რომ სასახელო გამოვიდესო. წადი და ზღვაში დაიხრჩვე თავი, ზღვა ნაპირზე გამოგადებს, ქვეყანა გაიგებს, შენზე დაიწყებს ლაპარაკს და გაზეთშიც კი დაბეჭდავენ შენს ამბავს. ახალგაზრდას ეამა აკაკის რჩევა და ფოთში გაემგზავრა თავის დასახრჩობად. იქ ამხანაგები შეხვდნენ, გაეხარდათ მისი ნახვა, დაპატიჟეს და კარგად აქეიფეს. იქეიფეს მეორე დღესაც, აქეთ გაატარეს, იქეთ გაატარეს. რამდენიმე დღის განმავლობაში ასე გაართეს და ახალგაზრდას სულ გადაავიწყდა თავის მოკვლა. დაბრუნდა ისევ თბილისში, ნახა აკაკი და დიდი მადლობა გადაუხადა, სიკვდილს გადამარჩინეო.

ერთხელ, _ გვიამბო კიდეც აკაკიმ, _ ცხელოდა. გოლოვინის (რუსთაველის) პროსპექტზე მოვდიოდი. დავითის (ბესიკის) ქუჩის კუთხეში რომ ვიყავი, დავინახე, ზევიდან იაკობ გოგებაშვილი მოდის, მაგრამ რაღაც ახირებულად: ხან მარჯვნივ გადახტება, ხან მარცხნივ, თითქოს ცეკვავსო. ელდა მეცა, ვაითუ გაგიჟდა იაკობი-თქო. ავეყვი ზევით ქუჩას, შევეგებე და ვკითხე, თუ რა მოუვიდა. იაკობმა მიპასუხა: ტროტუარი მოურწყავთ და დასველებულ ადგილს ვერიდებო, მეშინია არ გავცივდეთო.

აქ უნდა გავიხსენოთ, რომ ი. გოგებაშვილს ფილტვები ჰქონდა დაზიანებული და ყოველთვის ერიდებოდა ნოტიოს, სიცივეს, ქარს. ისიც გასახსენებელია, რომ აკაკი და იაკობი დიდი მეგობრები იყვნენ ერთმანეთის.

წ. კ. საზოგადოებასთან აკაკის საქმიანი ურთიერთობა ჰქონდა _ მისი ნაწერების, დახმარების, პენსიის და სხვათა გამო. ყველამ უწყის, რომ ეკონომიურად აკაკი არ იყო ჯეროვნად უზრუნველყოფილი. მართალია, ქუთაისის სათავადაზნაურო ბანკიც დაეხმარა, ჭიათურის შავი ქვის მწარმოებელთა კრებაც, იუბილეს შემდეგ მისი სახელობის ფონდიდან პენსია ეძლეოდა, მისი ნაწერებიც იყიდებოდა, მაგრამ აკაკი მეტწილად მაინც გაჭირვებაში იყო.

მაგონდება, ერთხელ აკაკიმ ასი მან. დახმარება სთხოვა წ. კ. საზოგადოებას. გამგეობამ უარი უთხრა, მე ეს ძლიერ საწყენად დამირჩა და მალე მოვახერხე, რომ აკაკის მაინც მისცეს ასი მანეთი ერთი მისი ნაწარმოების ანგარიშში. აკაკის ფონდი რომ შედგა, აქედან ყოველთვიური პენსია დაენიშნა მას. ამას ხშირად რამდენიმე თვისას ერთად აიღებდა წინდაწინ, ძალიან მესაჭიროებო. წ. კ. საზოგადოებამ აკაკის ზოგიერთი ნაწარმოები გამოსცა, სხვათა შორის კრილოვის არაკების თარგმანი. ამ ფინანსურ საკითხების გამო აკაკის უსიამოვნება მოუვიდა წ. კ. საზოგადოებასთან. ერთხელ საზოგადოების გამგეობა სამედიცინო სასამართლოში გაიწვია («ჩვენს შორის არსებულ უთანხმოების გასარკვევადო». გამგეობამ უპასუხა: ჩვენ თქვენთან არაფერი სადავო არა გვაქვსო. რასაკვირველია, ისეთი დაწესებულება, როგორც წ. კ. საზოგადოება იყო, როგორ იკადრებდა რაიმე უწყესობას ანგარიშებში, ნამეტურ როგორ აკადრებდა ამას აკაკის. მაგრამ უსიამოვნება არ უნდა მივაწეროთ აკაკის სიავეს. აკაკი ფულის უანგარო მხარჯველი იყო, ბავშვი ნამდვილი. იმას რომ ყოველთვიურად ათასი, ხუთი, ათი ათასი შემოსავალი ჰქონოდა, მისი ჯიბე ძალიან ხშირად მაინც ცარიელი იქნებოდა.

ჩემთან აკაკის კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, ჩემი სალიტერატურო-სამხატვრო ჟურნალი «მზე» (მერე «ფასკუნჯი») რომ გამოდიოდა, ხალისით მომაწოდა «თავგადასავალის» გაგრძელება და ლექსებსაც მამლევადა.

გავიხსენებ ამ შემთხვევასაც: ერთ დილას ადრე აკაკი შემოვიდა წ. კ. საზოგადოების კანცელარიაში და საიდუმლოდ მითხრა: ძალიან მესაჭიროება და ასი მანეთი უნდა მასესხოო. პირადად მე ეს ფული არ მქონდა, მაგრამ უარის თქმა როგორ შემიძლო. გავაღე ყუთი და საზოგადოების ფულიდან მამინევი გადავუთვალე. თუ დამიბრუნებდა, ხომ კარგი, თუ ვერა, ჩემი ჯა-

მაგირიდან დაფვარავდი ნაწილ-ნაწილად. საბედნიეროდ, მეორე დღეს ადრე შემოვიდა აკაკი მხიარულ გუნებაზე და სესხი დამიბრუნა. თურმე იმ დამეს კარტში კარგად მოეგო. საერთოდ კი უფრო აგებდა, ვიდრე იგებდა.

1908 წ. შემოდგომა იწყებოდა. დილის 10-11 საათი იყო. ჩვენთან, საზოგადოების კანცელარიაში რამდენიმე კაცი იყო, საქმისათვის თუ ისე შემოსული, შემოვიდა აკაკი. ყველანი წამოვდექით და მივესალმეთ. აკაკი ჯერ კიდევ არ დამჯდარიყო, რომ ერთნაირი საყვედურით მომმართა: თუ მართლა აპირებთ იუბილეს გამართვას, მითხარით, თორემ მე უცხოეთში ვაპირებ წასვლას სამკურნალოდ. ყველამ ყურები გამოვცქვიტეთ, გაკვირვებით შევაცქერდით აკაკის. მან გაგვახსენა, რომ 50 წლის წინათ დაიბეჭდა «ცისკრის» მე-11 ნომერში მისი პირველი ნაწარმოები, თარგმანი ლერმონტოვის ლექსის «რტო პალესტინისა». ყველას შეგვრცხვა და თან გაგვხარდა. შეგვრცხვა რომ არ გვახსოვდა ასეთი ღირსშესანიშნავი ფაქტი (თუმცა შესაძლებელია სხვა წრეებში ჰქონდათ ამაზე ლაპარაკი), გვიხაროდა, რომ ილიას სამგლოვიარო დღეების შემდეგ ქართველ ხალხს საშუალება მიეცემოდა, სამხიარულო დღესასწაული მოეწყო თავის საყვარელ მგოსნის პატივსაცემად და შემოკრებილიყვნენ მის გარშემო ერთ მთლიან ერად. ეს იქნებოდა ერთნაირი პოლიტიკურ-ნაციონალური დემონსტრაცია.

მაშინვე შევადგინეთ ქალაქი, რამდენიმე კაცის ხელმოწერილი და ვთხოვეთ წ. კ. საზოგადოების გამგეობას, რომ ხელში აეღო აკაკის იუბილეს მოწყობა. გამგეობამ ეს ვერ იკისრა, ჩემი წესდება ამის ნებას არ მამლევსო, ხოლო მოიწვია ქართულ დაწესებულებათა წარმომადგენლების თაბირი, რომელმაც აირჩია საგანგებო საიუბილეო კომიტეტი (თავმჯდომარე იყო წ. კ. საზოგადოების თავმჯდომარე გ. ყაზბეგი, მისი ამხანაგი ი. გოგებაშვილი, მდივნები _ ს. მგალობლიშვილი და ს. ფირცხალავა).

კომიტეტი დაუყოვნებლივ შეუდგა მუშაობას. მისი მთავარი ბინა, აგრეთვე ვსთქვათ, «შტაბკვარტირა» იყო წ. კ. საზოგადოების კანცელარია, რომელსაც დააწვა მთავარი სამუშაო. ორი თვის განმავლობაში მთელი საქართველო იუბილეს სამზადისში იყო. სხვადასხვა ქალაქებსა და დაბებში შედგა მცირე კომიტეტები, რომელთაც დახმარება უნდა აღმოეჩინათ თბილისის კომიტეტისათვის და ეზრუნათ ამასთანავე ადგილობრივ იუბილეების გასამართავად. იწერებოდა ადრესები, მზადდებოდა საჩუქრები, იკრიბებოდა საფონდო ფული და ითხოვებოდა ლექსები, ურომლისოდაც ქართულ ლხინს თუ ტირილს ვერავინ წარმოიდგენს. ემზადებოდნენ არა მარტო ქართველები, ჩვენი მეზობლები _ სომხები, მუსლიმანები, ებრაელები, უკრაინელები, რუსები დიდი ინტერესით უყურებდნენ დღესასწაულს, იცოდნენ, რომ აკაკი საუკეთესო გამომსახველი იყო ქართველი ერის ზრახვათა.

და აი გაიხსნა ეს იუბილე 7 დეკემბერს.

მშვენიერი დღე გამოვიდა. თბილისი მოირთო და მოიკაზმა. ქალაქი აივსო ქართველებით. წინათაც გამოჩნდა აქ ქართველი ხალხი _ დ. ყიფიანის და განსაკუთრებით ილიას დასაფლავების დროს. ხოლო მაშინ იყო გლოვა და მწუხარებამ მოუყარა ერს თავი, დღეს კი ლხინია, სიხარული და ნადიმზე ჩამოვიდნენ ქვეყნის შვილები ყოველი კუთხიდან. ნამდვილი ხალხური დღესასწაულია, გლეხები და მუშები აქტიურ და ფართო მონაწილეობას იღებენ დღეობაში. ყველა მთვრალია სიხარულით, იმედით და სრულს ნებას აძლევს თავის გრძნობებს.

თუ ილიას დატირებამ ერთ არსებად აქცია ქართველი ერი, გააფართოვა და გააღრმავა მისი ნაციონალური შეგნება, ამ მხრივ აკაკის დღეობამ კიდევ უფრო დიდი როლი ითამაშა ილიას შეფასებაში. ზოგიერთები კიდევ ორჭოფობდნენ, აკაკის გარშემო კი გაერთიანდნენ ყველა პარტიები და ჯგუფები. ითქვა თამამად, დაურცხვენლად ქართველი ხალხის მთლიანობა, როგორც ერის, და აკაკი გამოცხადდა მთელი ერის საუნჯედ, სასიცოცხლო სულის ჩამდგმელად. ეს იმ დროს დიდი პოლიტიკური მოვლენა იყო, რადგან პარტიების გამწვავებულმა ურთიერთობამ თითქმის მთლად წაშალა ქართველობის სახე.

საიუბილეო დღესასწაული იშვიათი სიღიადით და ბრწყინვალეობით ჩატარდა. დაუვიწყარი იყო ზოგიერთი მომენტები. აიხადა ფარდა. სცენა კოხტადაა გამართული. ამაღლებულ ადგილზე სავარძელია აკაკისთვის. მახლობლად დგანან საიუბილეო კომიტეტის წევრები, მწერლები, არტისტები, მხატვრები, კულტურულ დაწესებულებათა წარმომადგენელი დელეგაციები, ხოროები, ორკესტრი. ხალხით გაჭედული თეატრი სულგანაბული მოუთმენლად ელოდება. აი, გამოჩნდა აკაკი და ფეხზე წამოდგარ საზოგადოების ენთუზიაზმს საზღვარი არა აქვს. გრგვინავს ტაში და «გაუმარჯოს აკაკის!»

პირველად მისალმება ი. გოგებაშვილი კომიტეტის სახელით... აი, სავანელები, ამაყად უკავიათ თავი, თითქოს ამბობენ, აკაკი ყოვლის უწინარეს ჩვენი, ჩვენ გამოვზარდეთო. გამდელის ქალიშვილმა რომ აკვანი მოართვა, აკაკიმ ცრემლი ვერ შეიკავა. ვინ იცის, ეგებ იმ წუთს მის თვალწინ ელვასავით გადაირბინა მისი ტკბილი ბავშვობის დრომ და მერმინდელი ცხოვრების სიმწარემ. აი, მაჰმადიანი ქართველები, მესხები, ქართველი ებრაელები, გულითადი მოლოცვებით. სიტყვები საერთოდ ერთნაირია, მხოლოდ ზოგიერთი მიიქცევს ყურადღებას. მე განსაკუთრებით ჩამრჩა გულში სენაკის წარმომადგენლის ლოლუას სიტყვა, მეტად დახვეწილი, სუფთა ქართული ენით და საუცხოოდ წარმოთქმული.

აკაკი ყოველ მილოცვას უბრალო მადლობის თქმით ან ხელის ჩამორთმევით უპასუხებდა, მაგრამ სომეხ ლალაიანცს სიტყვით მიმართა: სომხებს და ქართველებს ეკონომიურ საკითხებში მცირეოდენი უთანხმოება გვაქვს, მაგრამ პოლიტიკურ და კულტურულ საქმიანობაში ერთად, ძმურად უნდა ვიმუშაოთო. ასევე შინაარსიანი სიტყვა უთხრა სპარსელს და მუსლიმანების წარმომადგენელს.

საიუბილეო გეგმით გათვალისწინებული იყო, რომ მილოცვები და ადრესები უნდა გათავებულიყო დღით და საღამოს იქნებოდა წარმოდგენა და სალიტერატურო განყოფილება აპოთეოზით. მაგრამ მილოცვები ვერ ამოიწურა დღით, ამიტომ საღამოს წარმოდგენა და სალიტერატურო ნაწილი მოიხსნა და ისევ ადრესები გაგრძელდა. მაინც კიდევ ბევრი ადრესი წაუკითხავი დარჩა, დრო აღარ იყო. რაც შეეხება ფოსტით მოსულ წერილებს და დეპეშებს, მათ უბრალო ჩამოთვლას რამდენიმე საათი მოუწოდებოდა.

ნაშუადამევი იყო უკვე, რომ აკაკიმ სამადლობელი სიტყვა წარმოთქვა: ჩემი შრომა ერთი-თად დაფასდა, ეს იმას ნიშნავს, რომ ხალხში ეროვნული გრძნობა გაზრდილია და იგი ეძებს გმირს, მხსნელს, რომლის მე მხოლოდ მოჩვენება ვარ. გაათავა ლექსით:

არა, არ ვკარგავ იმედსა,
ვერ შემამინებს ჭაღარა,
გმირებს მოელის თქვენგანაც
ჩემი დაფი და ნაღარა!

იუბილე დასრულდა აპოთეოზით, აკაკის «სიზმრის» ცოცხალი სურათით _ «ენახათ ქვეყნად ჩამოსულიყვნენ თამარ, ქეთევან და ნინო». აპოთეოზმა ცხოვლად დაგვიხატა აკაკის პოეზიის მთავარი იდეა.

მიუხედავად იმისა, რომ იუბილე ასე გაგრძელდა, რამდენიმე საათი დღითი და საღამოთი თითქმის ერთფეროვან სიტყვებს და ადრესებს მოუწდა, ეს არვის მოსწყენია, ყურადღება და ინტერესი ერთ წუთსაც არ შენელებულა, პირიქით, ყველას უკმაყოფილება დაეტყო იმის გამო, რომ ძალაუნებურად იუბილეს დღესასწაული უნდა დასრულებულიყო.

იუბილესთან დაკავშირებით აკაკის ოხუნჯობა უნდა გავიხსენოთ კიდევ. დღესასწაულის წინა დღეებში ერთმა ჩვენმა საერთო ნაცნობმა ქალმა მთხოვა, გადაეცით აკაკის, რომ მას ახლა მოსვენება და მშვიდობა ესაჭიროება, რომ იუბილეს მხნედ და მაგრად შეხვდეს. დაბინავდეს ჩემთან, ცალკე ოთახს მივცემ, კარგად ვაჭმევ და ვასმევ, და ისე გავასუქებ, როგორც ყვერულსო.

აკაკის რომ ეს გადავეცი, ასე შემომძახა: ჰოო, როგორც ყვერულს, როგორც ყვერულს!.. აბა მამლად რომ არ ვარგივარ, მეც კარგად ვიციო!

იმ დღეებში ჟურნალ-გაზეთები გავსებული იყო წერილებით სულ აკაკის შესახებ. ცალკე ალმანახებიც გამოიცა. სხვა ერების გაზეთებიც ბევრს წერდნენ იუბილეს გამო. მაშინ ჩემი «ფასკუნჯიც» გამოდიოდა და, რასაკვირველია, 7 დეკემბრის ნომერი აკაკის მიეძღვნა, ლექსები თუ წერილები. ერთ ჩემს წერილში ვთქვი, რომ აკაკი ქართველი ხალხის სულიერი მეფეა. ამის გამო აკაკიმ ხუმრობით საყვედური მითხრა: რატომ დამღუპე, ჩემი მევალე ურიები დამესიენ, მეფე ყოფილხარ თურმე, ფული ბევრი გექნება და ვალი გადაგვიხადეო.

აკაკის იუბილეზე ჩამოსულები მეორე დღესაც თბილისში იყვნენ. ზოგნი მესამე დღესაც დარჩნენ. იყო ერთმანეთთან შეხვედრა, შთაბეჭდილებების გაზიარება. იუბილე თბილისის დღესასწაულით არ დამთავრებულა. აკაკის პოეტობის 50 წლისთავი იდღესასწაულეს საქართველოს სხვადასხვა ადგილებში, ბაქოში, პეტერბურგში და მოსკოვში.

ამ დღესასწაულების გათავების შემდეგ აკაკი უცხოეთში გაემგზავრა რამდენიმე თვით სამკურნალოდ. რომ დაბრუნდა, თავისებურად უკბინა და იოხუნჯა პარიზზე. რასაკვირველია, დედამიწის ეს ერთი უმთავრესი ცენტრთაგანი მრავალ სიმშვენიერესა და სიკეთესთან საოხუნჯო მასალასაც მისცემდა ჩვენს ენამახვილ პოეტს.

1910 წ. გაზაფხულზე მე დამაპატიმრეს, რამდენიმე თვეს მეტეხში ვიჯექი და მერე სამი წლით საქართველოდან გადამასახლეს. როდესაც დავბრუნდი, აკაკის ქუჩაში, თეატრში ან სადმე კრებაზე თუ შეხვდებოდი. ის ხანდახან ჩვენს რედაქციაში შემოივლიდა, ლექსებსაც მოგვანოვებდა. პირველი ომის დაწყებას დიდი ინტერესით შეეგება. ფიქრობდა, ომი უთუოდ გატეხს რუსეთის თვითმპყრობელობას, რევოლუცია მოხდება და საქართველოსაც ეშველებაო.

1914 წლის მიწურულში ხმები გავრცელდა აკაკის ავადმყოფობის, რომელიც თავის სოფელში, სხვიტორში იმყოფებოდა. ამისათვის დიდი ყურადღება არავის მიუქცევია. ვფიქრობდით, რომ უბრალო რამეა. მაგრამ 1915 წ. იანვრის დამდეგს ცნობები უკვე მდგომარეობის საშიშროებას იტყობინებოდნენ, აკაკის სისხლი ჩაექცა და სხეულის ზოგიერთი ნაწილი გაუკავაო. ქართველი საზოგადოება ძალიან შეფიქრიანდა. ჩვენი გაზეთის («სახალხო ფურცელი») რედაქციას თითქმის ყოველდღე მოსდიოდა ექიმებისაგან აკაკის ავადმყოფობის ამბები. ყოველი მხრიდან გვეკითხებოდნენ, თუ როგორაა ძვირფასი ავადმყოფი, ზოგნი პირდაპირ საჩხერეში მიმართავდნენ ნაცნობებს და სთხოვდნენ ცნობებს. ექიმთა კონსილიუმით მდგომარეობა მძიმე იყო, მაგრამ არა უიმედო. ავადმყოფობა ცვალებადობით მიმდინარეობდა რამდენიმე დღის განმავლობაში _ ხან უკეთესობა ჩანს, ხან უარესობა. მთელი საქართველოს ყურადღება საჩხერე-სხვიტორისკენა მიქცეული. წ. კ. საზოგადოების გამგეობა თავის წევრს ნ. ნაკაშიძეს აგზავნის სხვიტორში. სხვებიც მიდიან აკაკის სანახავად. აკაკის შვილს, რომელიც თავს დასატრიალებს მამას, დეპუტებს უგზავნიან და უსურვებენ ავადმყოფს მალე მორჩენას. ზოგან პარაკლისებს იხდიან აკაკის განკურნებისათვის.

23_24 იანვარს ავადმყოფი შესამჩნევად მოუმჯობესდა. მაგრამ თურმე, როგორც ხშირად ხდება, ეს იყო სასიცოცხლო ძალების უკანასკნელი შემოკრება, რომ ჩვენი საყვარელი აკაკი სამუდამოდ გამოეთხოვა ამ ქვეყანას.

25 იანვრიდან 26 იანვარზე გადასულ ღამეს აკაკი გარდაიცვალა. ჩვენმა გაზეთმა ორმაბათს, 26 იანვარს, შუადღეზე საჩხერიდან შემდეგი დეპეშა მიიღო: ჩვენმა მრავალტანჯულმა სამშობლომ დაკარგა თავისი სიამაყე, 26 იანვარს ღამის პირველ საათზე გარდაიცვალა აკაკი.

სამწუხარო ამბავი ელვის სისწრაფით გავრცელდა თბილისში და მოედო მთელს საქართველოს. ყველას გონება და გრძნობა მოიცვა ერთმა ფიქრმა:

აღარაა აკაკი, ის აკაკი, რომელსაც ერთი ღმერთი სწამდა _ ქართველი ერი, ერთი სამლოცველო ჰქონდა _ საქართველო, ერთს ეტრფოდა _ სამშობლოს თავისუფლებას, ერთი სძაგდა _ მისი ქვეყნის მტერი.

რედაქციამ სამხედროს დეპეშა გაუზიარა აკაკის შვილს ალექსის და დამავალა მე, რომ იმ საღამოსვე გავმზავრებულიყავი სხვიტორში, რედაქციის სახელით მუხლის მოსადრეკად ახლად მიცვალბულის ცხედრის წინაშე და მონაწილეობის მისაღებად მისი გასვენების თადარიგში.

ჩემთან ერთად წამოვიდნენ სანდრო მანშიაშვილი, ქართველ მწერალთა საზოგადოების წარმომადგენელი, მოქანდაკე იაკობ ნიკოლაძე, აკაკის სახის ნილაზი უნდა გადმოელო და სხვ. სხვიტორში მივედით ნაშუადღევს, სამშაბათს, ასე ორი-სამი საათი იქნებოდა.

აკაკის ეზოში მგლოვიარე ხალხი იყო თავმოყრილი. ჩვენ პირდაპირ შევედით სახლში. მიცვალბული ასვენია ოთახში, სადაც შეიძლება პირველად იხილა მზე მომავალმა მგოსანმა, სამშობლოს აღდგენის ქურუმმა. ახლა სამუდამოდ დახუჭულია მისი საამქვეყნიო თვალები, ხოლო სახე მისი, მარადისობის შუქით გაბრწყინებული, მოგვაგონებს დიდი იტალიელების დახატულ წინასწარმეტყველთა და მოციქულთა სახეს. თეთრი თმა და წვერ-ულვაში ვერცხლისფერს ნათელსა ფენს სახეს, რომელზედაც აღბეჭდილია საუკუნო სიმშვიდე და მდუმარება. აღარ ამეტყველდება მისი ენა, არც სიტკბოსა და სიმწარისათვის, არც ქებისა თუ მრისხანებისთვის.

ვუცქერი სახეს და მინდა, რომ ჩემს გულში სამუდამოდ დარჩეს ყოველი მისი მოხაზულობა, ყოველი წერტილი, ნათელი თუ მიჩრდილული.

ცხედრის გარშემო ჭირისუფლები დგანან. ჩვენსავით მწარე ფიქრებში არიან ისინიც. ასე ვართ რამდენიმე წუთს.

მერე მივუსამხედრეთ ალექსის. გარეთ გამოვედით. ეზოში დავეჯექით და ალექსიმ გვიამბო მამის უკანასკნელი საათები. ძალიან მხნედ და იმედიანად იყო თურმე სიკვდილის წინ, მალე მორჩენას ელოდა, თბილისში წავალთო, ოხუნჯობდა კიდევ.

იმ დამეს და შემდეგაც ელისაბედ წერეთელმა მიგვიწვია საჩხერეში, მის ორ ვაჟს პირადად კარგად ვიცნობდი, უფროსი ვაჟი წინა ხანებში ომში დაიღუპა. ელისაბედის ოჯახი, ნაშთი ძველი ფეოდალებისა, მდიდარ და განთქმულ წერეთლების, კარგად შეძლებული იყო. ჩვენ ყურადღებით მიგვიღეს და დიდი პატივი გვცეს.

მეორე დღეს სავანეში წავედით. დაგვაპატიჟა ერთმა ჩემი გიმნაზიელობის დროის ამხანაგმა აბაშიძემ. ვინახულით ის ეზო, სადაც ცელქობდა და თამაშობდა პატარა აკაკი, ის ხეები, რომელთა ჩრდილში იწვრთნებოდა მისი ოცნება. სახლი კი დამწვარიყო რამდენიმე წლის წინათ. სავანელები, სხვიტორელები, საჩხერელები სულ იმას გვეკითხებიან, თუ სად დასაფლავებენ აკაკის. გვეუბნებიან: იგი აქ დაიბადა, აქ გაიზარდა, უყვარდა აქაურობა, იგი ჩვენია და აქ უნდა დაიმარხოს უთუოდო. ჩვენ ვუმტკიცებდით, რომ აკაკი მთელ საქართველოს ეკუთვნის, ის უნდა დაიკრძალოს დედაქალაქში, მეორე დიდი ქართველის _ ილია ჭავჭავაძის გვერდით, მთაწმინდაზე. ვიდავით და ბოლოს დაგვეთანხმნენ.

ვვარაუდობდით, რომ აკაკის დასაფლავება მოხდებოდა ახლობელ კვირას, 1 თებერვალს და, რასაკვირველია, ჩვენ მანამდის საჩხერეში დავრჩებოდით და გამოვეყვებოდით პროცესიას. მაგრამ თბილისიდან შეგატყობინეს, რომ აკაკის დასაფლავება მოხდება მხოლოდ 8 თებერვალს, რადგან გასვენების მოწყობა მანამდე ყოვლად შეუძლებელი არისო. ამის გამო თბილისიდან ჩამოსულები ისევ უკან გამოვბრუნდით, რომ მერე სხვებთან ერთად ისევ წამოვსულიყავით გასვენებაში მონაწილეობის მისაღებად.

დამკრძალავი კომიტეტის დადგენილებით, მიცვალბული გამოსვენებული იქნებოდა სხვიტორიდან ოთხშაბათს, 4 თებერვალს, იმ დამეს საჩხერეში დარჩებოდა. ხუთშაბათს დამე-

საც შორაპანში შევჩერდებოდით და პარასკევს დილით წამოვიდოდით თბილისისაკენ. თანხმად ამ წესისა, კომიტეტის წევრები, მწერლები, პრესის წარმომადგენლები, საზოგადო მოღვაწენი ოთხშაბათს დილით ჩავდით სხვიტორში. იქ უკვე უთვალავ ხალხს მოეყარა თავი. უმეტესობა სულ უბრალო გლეხობაა. დაახლოებით მესამე საათზე აკაკის კუბო გამოვასვენეთ მისი სახლიდან. ცოტა შევჩერდით, თითქოს იმისათვის, რომ აკაკი სამუდამოდ გამოთხოვებოდა მამაპაპეულ სახლ-კარს. პროცესია ნელ-ნელა დაიძრა საჩხერისაკენ. გზაში ხალხი გვემატებოდა და საჩხერეშიც ბევრი დაგვხვდა.

ეს დიდებული პროცესია საჩხერიდან შორაპანამდე, შორაპნიდან თბილისამდე, პროცესია თბილისში დაწვრილებით იყო აწერილი მაშინდელ გაზეთებში და მე ამ აწერას არ გავიმეორებ. ვიტყვი მხოლოდ: აკაკის კუბოს რომ ყოველ სადგურზე ასე გულწრფელად დამწუხრებულნი ხალხი ხვდებოდა და დასტიროდა, ეს არ იყო ჩვეულებრივი დასაფლავება, ტირილი, დიდი პოეტის პატივისცემა; ეს თვალცრემლიანი ხალხი ასე მოკრძალებით და სიყვარულით რომ შესცქეროდა აკაკის კუბოს, ცდილობდა ახლოს მისვლას, სიტყვით თუ სხვაფერ უკანასკნელად გამოთხოვებოდა, თავიანი ეცა მისთვის _ ამას ჰქონდა რაღაც ზეადამიანური, რელიგიური ხასიათი. ეს ამოდენა მოდენილი ხალხი მე მომაგონებდა პილიგრიმების შემოკრებას რომელიმე წმინდანის ან ხატის მოსალოცავად. ეს იყო ღვდელმოქმედება და წარმოთქმული სიტყვები მორწმუნეთა ლოცვები.

ჩვენს ხალხს გულით უყვარდა აკაკი. ილიას დიდ პატივს სცემდა და ამ პატივისცემას მისი განსვენებისას ზედ დაერთო ერთნაირი დანაშაულის გრძნობა, ხოლო აკაკის რომ ასაფლავებდნენ, ხალხი გრძნობდა, რომ მის მხრებზე ერის გული იყო შესვენებული. ილიას, გარდა ეროვნულისა, სხვა მოტივებიც აქვს, აკაკის კი მხოლოდ ერთი მოტივი აქვს _ პატრიოტიკა. და აქ ვერც ერთი ქართველი პოეტი ვერ ჩაწვდა ხალხის სიღრმეს, როგორც აკაკი. მისი პატრიოტული ლექსები ხალხურ სიმღერებად გადაიქცა. ამ ლექსში ერმა იგრძნო თავის ბედის სიმწარე და მას გაუნათდა გზაც თავისუფლებისა და აღდგენისაკენ...

აქ უნდა მოვიტანო ერთი კურიოზული დამახასიათებელი შემთხვევა. შორაპანში რომ ჩამოვედით, ვინმე ბათუმელმა ჩიქოვანმა ითხოვა, სიტყვა მაქვს დაწერილი და უნდა მათქმევი-ნოთო. კომიტეტის წევრებმა უარი უთხრეს, მაგისტანა მსურველი ძალიან ბევრიაო. ჩიქოვანს ეს ძლიერ საწყენად დაურჩა. მეორე დღეს დილით ადრე შესულიყო სამგლოვიარო ვაგონში, იდგა მარტო აკაკის კუბოს წინაშე და ღაღადებდა თავის სიტყვას იმგვარ კილოთი, როგორც მღვდლები კითხულობდნენ ეკლესიაში...

შორაპანში ახლად ჩამოსულები მოგვემატენ, ზოგნი თბილისიდან იყვნენ, ზოგნი დასავლეთ საქართველოდან. რკინიგზის სამმართველოდან საგანგებო მატარებელი იყო მოცემული თბილისამდე. მთელ ჩვენს ინტელიგენციას მოეყარა თავი ვაგონებში. იყვნენ ყველა მიმართულების და პარტიების წარმომადგენლები, ძველი და ახალი მოღვაწეები. გზაში დიდი პოლიტიკური დისპუტი გაიმართა, იმის გარშემო, თუ როგორ გათავდება ომი და რას მოუტანს საქართველოს. მოკამათენი დანაწილდნენ არა პარტიულ მიმართულების მიხედვით. ერთნი ამტკიცებდნენ, რომ გაიმარჯვებს გერმანიის კოალიცია, მეორენი _ საფრანგეთი, ინგლისი და რუსეთიო. პირველების შეხედულებით, გერმანია რომ გაიმარჯვებს და რუსეთი დამარცხდება, ეს გამოიწვევს რუსეთში რეჟიმის დაცემას და საქართველოსაც მოუტანს თავისუფლებასო. ინგლის-საფრანგეთის გამარჯვების მომხრენი კი ამბობდნენ, რომ ინგლისი და საფრანგეთი ომის მოგების შემდეგ აიძულებენ რუსეთს, რომ თავისუფლება გამოაცხადოს. იყო ისეთი აზრიც (გ. ლასხიშვილი), რომ გერმანია დამარცხდება, მაგრამ დამარცხდება რუსეთიც და მოხდება რევოლუციაო...

თბილისში ჩამოვედით მეოთხე საათზე. ცხედარი მივასვენეთ ქაშვეთის ეკლესიაში. დასაფლავება მოხდა მესამე დღეს, 8 თებერვალს. სამგლოვიარო პროცესია ძალიან მოგვაგონებდა

ილიას დასაფლავებას. ისევე მოზღვავებული იყო ხალხი, როგორც მაშინ. მთავარი სიტყვები წარმოითქვა ერევნის მოედანზე. პირველად ილაპარაკა ნ. ნიკოლაძემ, აკაკის თანატოლმა. მშვენიერი შთაბეჭდილება მოახდინა ქობულეთელმა მაჰმადიანმა ქართველმა კაიკაციშვილმა: მოიგონა თავის მოძმეთა მწარე ბედი და მიმართა აკაკის, დაუბარე შენებს, რომ ცოტა სინათლე შემოიტანონ ჩვენს მხარეშიო. იშვიათის მჭერმეტყველობით იყო წარმოთქმული კიტა აბაშიძის სიტყვა. უკეთესი მე არასოდეს გამოგონია. ვერცხლის ზარის ხმასავით გაისმა მისი წარმოთქმული: «აჰა, დაიმსხვრა ჭურჭელი ძვირფასი!» ერთბაშად დაატყვევა ყველა და სულგანაბულნი აღტაცებით უსმენდნენ დასასრულამდე.

მე სამი წერილი ვუძღვენი დიდებული პოეტის ხსოვნას: «აკაკი აღარაა», «მოვედინ და თაყვანი ვცეთ» და «აკაკი». ჩემი განცდები იყო მაშინდელი საზოგადო განცდები.

საუკუნო განსვენების ადგილამდე მივაცილე საქართველოს ორი უდიდესი შვილი, ილია და აკაკი, ეს ორი მთავარი ბურჯი ჩვენი XIX ს. ლიტერატურის, კულტურის, აღორძინების და იმედის, რა ძვირფასი იყო ეს იმედი იმ დროს, როცა მტრები უკვე სამარეს თხრიდნენ ქართველი ერისთვის. მათ გადაიტანეს უმთავრესად თავისი ზურგით გასული საუკუნის მანძილზე ქართველი ხალხის ნაციონალური რაობა და გადმოსცეს მეოცე საუკუნეს მკვიდრი და განმტკიცებული.

ილია და აკაკი, ამ სახელების ერთიმეორის დაშორება არ უდგება გონებას. ერთს რომ ახსენებ, მეორე მოსდევს თან, რომელი უფრო უყვარდა ქართველ ხალხს? მე ამის პასუხი არა მაქვს. ილია და აკაკი ძნელი გასარჩევია. ორივე ერთნაირად საყვარელია და არ არის დღეს ქართველი მოღვაწე – უდიდესი და უმცირესი, რომლის გული არ ატოკებულობს მათი ქნარის ხმით, რომლის სისხლ-ხორცში არ იყოს გამჯდარი მათი მოწოდება მაღალი ადამიანობისა და მამულიშვილობის.

მადლიერმა ქართველმა ერმა ერთი ძეგლი უნდა აუგოს მათ, ორივეს ერთად, თბილისის ერთ-ერთ საუკეთესო ადგილზე.

ზოგიერთები

ნიკო ცხვედაძე – მე-60 წლების საზოგადო მოღვაწე, წ. კ. საზოგადოების ერთი მთავარ დამარსებელთაგანი. ნ. ცხვედაძე ამ საზოგადოების გამგეობაში დიდი ხანია იღებდა მონაწილეობას და ჩემსობას და ადრეც თავმჯდომარის ამხანაგი იყო.

ნ. ცხვედაძე ი. ჭავჭავაძის ახლო მეგობარი იყო და შინაურ კაცად ითვლებოდა კონიაკის მწარმოებლის, მდიდარ დ. სარაჯიშვილის ოჯახში და ეს სარაჯიშვილი მისი რჩევით ნიშნავდა სტიპენდიებს და ეწეოდა ქველმოქმედებას.

ნ. ცხვედაძე ძალიან მუყაითი მუშაკი იყო, მუდამ რასმე აკეთებდა, ცუდად ყოფნა არ შეეძლო. მის დამახასიათებელ თვისებას შეადგენდა ნების სიმტკიცე, დაჟინება. რასაც ხელს მოჰკიდებდა, ადვილად არ მოეშვებოდა. ნამდვილი ქართლელი ტიპი იყო – გამძლე, მარღვიანი. ამ თავის დაულალავი ენერგიით, სიმტკიცით და შრომისმოყვარეობით გაჰქონდა საქმე და ამას უნდა ვუმაღლოდეთ, რომ მან მომავალ ქართულ უნივერსიტეტს წინასწარ დაუშადა მშვენიერი შენობა. ამ სახლის შენება რომ დაიწყო, ეს ყველას ფანტაზიად, ოცნებად მიაჩნდა და არავის სჯეროდა შენობის დამთავრება.

წ. კ. საზოგადოების სხდომებს თითქმის არასოდეს აკლდებოდა. უბრალო ადამიანი იყო და გამგეობის ახალგაზრდა წევრებს ისე გვეპყრობოდა, როგორც მამა შვილებს – ცოტა მეგობრის, ცოტა უფროსის კილოთი.

გამგეობის სხდომების ჟურნალში დადგენილებების ჩაწერა თავის ხელით უყვარდა, თუმცა სწორი ხელი არ ჰქონდა და მისი გამოთქმა ზუსტი და ადვილად გასაგები არ იყო ყოველთვის. ეს ჩვეულებაც ჰქონდა: როგორც კი გასარჩევ საკითხი დაისმოდა, აიღებდა კალამს ხელში, იტყოდა თავის აზრს და შეუდგებოდა ამის ჩაწერას, როგორც საერთო აზრის და დადგენილების. ბ. ნიკოლოზ (ნიკოლაი ზებედევნი)! შესძახებდნენ გამგეობის წევრები, მოითმინეთ, ჯერ არაფერი დაგვიდგენია, ვიმსჯელოთ, ნება მოგვცით, ჩვენი აზრი მოგახსენოთ. ისიც დინჯად დასდებდა კალამს და მოგვმართავდა: აბა, ბრძანეთო.

საერთოდ სიმპათიური ადამიანი იყო, ერთგული პატრიოტი და ყველა პატივს ვცემდით.

ი. ჭავჭავაძე რომ გარდაიცვალა, დადგა საკითხი, თუ ვინ უნდა აგვერჩია წ. კ. საზოგადოების თავმჯდომარედ. იმ დროს რეაქცია თანდათან ძლიერდებოდა და გვემინოდა, წ. კ. საზოგადოებას რამე არ შემთხვეოდა. ამიტომ საერთო აზრი იყო, რომ საზოგადოების თავმჯდომარედ აგვერჩია ვინმე მთავრობის წინაშე დამსახურებული კაცი, რომლის სიტყვას ანგარიშს გაუწევდნენ მმართველი წრეები.

გაფრდილთ გენერალ გიორგი ყაზბეგზე, რომელსაც ერთ დროს დიდი თანამდებობა ეკავა ჯერ ვარშავაში და შემდეგ ვლადივოსტოკში. გასული საუკუნის 70-იან წლებში მან ოსმალეთის მესხეთში იმოგზაურა და საინტერესო წიგნი გამოაქვეყნა «Три месяца в Турецкой Грузии», რომელიც ძვირფას ცნობებს შეიცავს და დღესაც მოწონებაშია. გ. ყაზბეგს ყველა ისე იცნობდა, როგორც კარგ ქართველს და განათლებულ, ჭკვიან კაცს.

ნ. ცხვედაძეს ეს ეწყინა, ფიქრობდა, რომ მისი კანდიდატურა იქნებოდა წამოყენებული.

1908 წ. გაზაფხულზე მოხდა წერა-კითხვის საზოგადოების საერთო კრება და თითქმის ერთხმად საზოგადოების თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა გ. ყაზბეგი. ნ. ცხვედაძე კრებას არ დაესწრო და გამგეობის წევრობაზედაც კენჭი არ იყარა.

საზოგადოებამ ის საპატიო წევრად აირჩია. გამგეობამ პერგამენტზე დაწერილი სამადლობელი ადრესი მიართვა, მთელი შემადგენლობით სახლში ეახლა და სიტყვიერადაც დიდი მადლობა მიუძღვნა.

ნ. ცხვედაძემ თავაზიანად მიგვიღო სტუმრები. მაგრამ მის სახეს ნაღველი და სევდა ემჩნეოდა.

ვაჟა-ფშაველა ჩემთან რომ შემოვიდოდა, წ. კ. საზოგადოების კანცელარიაში, თუ ზამთარი იყო, მე მაშინვე თითქოს სიცივეს, სუსხს ვიგრძნობდი, გამაჟრჟოლებდა, ასე მეგონა ფშავ-ხევსურეთის თოვლიან-ყინულიან მთებში ვიყავი, ხოლო თუ ეს ცხელ მაისში გაზაფხულში იყო, რაღაც საამო გრილი ნიავი დამიბერავდა და ლაღად ვიწყებდი სუნთქვას.

ვაჟა სადაც მივიდოდა, თან მიჰქონდა თვისი ფშავეთი. ის მიჯაჭვული იყო მშობლიურ მთებსა და კლდეებზე. ის მუდამ იქ არ იყო, სხვაგან სწავლობდა, სხვაგან მსახურობდა, საქართველოს გარეთაც უცხოურია, პეტერბურგში, თბილისში ხშირად ჩამოდიოდა, სხვაგანაც დადიოდა, ხოლო ყველგან მუდამ თან ახლდა მისი მხრის ჯურღმულები, ნაპრალეები, ხეები, მაღალი მწვერვალები, ჩანჩქერები, მიყრუებული ზამთარი და გაზაფხულის ქუხილი.

ერთიან გამდნარი იყო ბუნებაში და მისი საკუთარი პიროვნება აღარა ჩანდა. მისი ნუკრი, ჩხიკვი, ია, ხე, კლდე, მართლა თავის საკუთარს გონებით მსჯელობდნენ, საკუთარს ენით ლაპარაკობდნენ და არა ვაჟა-ფშაველას ნაკარნახევს იმეორებდნენ.

ვაჟა ადამიანი, შემოქმედი აღარსად იყო. მის სრულს ანტიპოდს წარმოადგენდა ნ. ბარათაშვილი. ვაჟა ბუნებაში თუ ჰქრება, ეს ბუნება თვით ჰქრება ბარათაშვილში. მთაწმინდა, მტკვარი, არაგვი, სუმბული _ ეს სულ ბარათაშვილია, ისე ღრმად შეაქვს პოეტს ყველაფერში თავისი პიროვნება, თავისი მე, თავისი ფიქრები და გრძნობები. გინდათ ჩაეხუტოთ კლდეს, იმიტომ რომ იგი ბარათაშვილის სულითაა გაჟღერებული და იქ პოეტის გულის ფეთქვა გესმით.

ვაჟა-ფშაველა მეტად შებოროკილია ბუნებით, თავი ვერ დაუღწევია მისი სიძლიერისაგან. ესაა მისი სისუსტე, ესაა მისი სიდიადე, ტყუილად არ იტყოდა ი. ჭავჭავაძე, ვაჟა სოფელს და მთას არ უნდა მოშორდესო.

ბარათაშვილი ბუნებას იმორჩილებს, იპყრობს, თავის მე-დ გარდაქმნის, ვაჟა-ფშაველას კი ბუნება იმორჩილებს და პიროვნებას უკარგავს.

ასეთი ფიქრები მომდიოდა, როცა ჩემ წინ ვაჟა-ფშაველა იყო და მეგობრულად ვესაუბრებოდი.

ის წელიწადში რამდენჯერმე ჩამოვიდოდა თბილისში და თითქმის ყოველდღე შემოივლიდა წ. კ. საზოგადოებაში. «ცნობის ფურცლის» რედაქციაშიც შევხვდებოდი ერთმანეთს.

თბილისში რომ ჩამოვიდოდა, ამბების დამწყული იყო, და უნდოდა ყველაფრის გაგება, მთელი ქვეყნის, ნამეტან კი საქართველოსი. ვეშველებ რამეო? ეს იყო მისი საწუხარი და მართომისი?

მე ვიყავი მისი ინფორმატორი. თუ საერთო მსჯელობა იყო, მონაწილეობას მიიღებდა. ცოდნა-განათლება არ აკლდა. ენა უჭრიდა, მაგრამ ჩანდა მისი პრიმიტივობა, ზევით რომ ვთქვი. ღარიბად იყო, ოცნებობდა, თვეში ერთი თუმანი მაინც მქონდეს უტყუარი შემოსავალიო. თბილისში ჩამოსვლისას რედაქციებს დაუვლიდა, ხუთ-ათ მანეთობით შეაგროვებდა თავისი ნაწერების ჰონორარს.

წ. კ. საზოგადოების კრებასაც მიადგებოდა და ითხოვდა ოთხ-ხუთ თუმანს ან სესხად, ან დახმარებად, ან ავანსად რომელიმე მისი დასაბეჭდი თხზულების ანგარიშში. უარს თუ მიიღებდა, მაინც არ მოგვეშვებოდა, თხოვნას გაიმეორებდა, აბა რა ექნა! გაჭირვებულ ქართველ მწერალს შემწყალებელი და გამკითხველი არავინ ჰყავდა, გარდა წ. კ. საზოგადოებისა, რომლის სალაროში ყოველთვის მცირე თანხა იყო.

ვაჟა-ფშაველას მძიმე მდგომარეობას რომ ვხედავდი, მინდოდა რითიმე დაეხმარებოდი. ერთხელ ვურჩიე, შილერის ტრაგედია «ორლეანელი ქალი» გადმოეთარგმნა და წარმოედგინა გამგეობაში, ეგებ გამოეცათ და სასყიდელს მისცემდნენ. ვაჟამ მოკლე დროში შეასრულა თარგმანი და მიუტანა გამგეობას, რომელმაც ი. ჭავჭავაძეს გადასცა გასასინჯად. ილიამ არავითარი დასკვნა არ წარმოადგინა და წიგნი გამოუცემელი დარჩა.

მე შილერის დიდი თაყვანისმცემელი ვიყავი. მის პიესებს ყოველთვის აღტაცებაში მოვყავდი. «ორლეანელი ქალის» ქართულ სცენაზე დადგმა ფრიად სასარგებლოდ მიმაჩნდა და ვურჩიე დრამატულ საზოგადოების გამგეობას, 1904 წელს სეზონი «ორლეანელი ქალის» წარმოდგენით დაეწყო. გამგეობა დამეთანხმა და მაშინვე მივწერე ვაჟას:

«ძნაო ვაჟა, როგორც კი მიიღო ეს წერილი, დაუყოვნებლივ აფრინე შენი «ორლეანელი ქალი». მაგ პიესით გაიხსნება სეზონი 23 სექტემბერს. ამიტომ ახლავე უნდა შევუდგეთ მზადებას. მერე «საზოგადოებასაც» გამოვაცემინებთ».

ვაჟასგან პასუხი ვერ მივიღე. წერილი გავუმეორე, სხვამაც მისწერა, ხოლო შედეგი არ მოყვა რატომღაც, და შილერის პიესის ქართულ სცენაზე წარმოდგენა არ მოხერხდა.

დრამატულ საზოგადოებას საბოლოოდ არ აუღია ხელი «ორლეანელ ქალზე». რამდენიმე ხნის შემდეგ განიზრახა მისი გამოცემა სურათებით და მთარგმნელს მოგების ნახევარს ჰპირდებოდა. სამწუხაროდ, ესეც განუხორციელებელი დარჩა.

1908_1909 წწ. ჩემს ჟურნალს «ფასკუნჯს» ვბეჭდავდი «სორაპანის» სტამბაში. ამ სტამბის პატრონი მ. გაჩეჩილაძე წიგნების გამომცემლობასაც ეწეოდა. განიზრახა ქართულ და უცხო ნაწარმოებების გამოცემა პოპულარული სახით. მე ვურჩიე, ერთ-ერთ წიგნად გამოეცა ვაჟა-ფშაველას ლექსების პატარა კრებული. ვიკისრე მოლაპარაკება პოეტთან და გავარიგე. ვაჟას უნდა მიეცა მ. გაჩეჩილაძისთვის რამდენიმე ახალი ლექსი. ვაჟამ რატომღაც ყველა დაპირებული ლექსი ვერ ჩააბარა მესტამბეს და მათი დავა სამედიატორო სასამართლომ გაარჩია. მე ვფიქ-

რობდი, რომ ვაჟამ ნაკისრი ვალდებულება არ შესრულა. ამის გამო ცოტა უკმაყოფილო იყო ჩემი. მაგრამ ჩვენი მეგობრული ურთიერთობა არ შეცვლილა. 1909 წ. აგვისტოს 30, ილიას მოკვლის დღეს, მისი პატივისმცემელნი წიწამურში წავედით.

მე და ვაჟამ მთელი გზა მცხეთიდან ერთად ვიარეთ და ტკბილად, მეგობრულად ვბაასობდით ჩვენი ცხოვრების საკითხებზე.

უკანასკნელი ჩვენი შეხვედრა მოხდა 1915 წ. ივლისში. ვაჟა-ფშაველა ავადმყოფი იწვა ლაზარეთში, რომელიც მოთავსებული იყო ახლანდელი უნივერსიტეტის შენობაში.

არ მომეწონა ოთახის მორთულობა, რაღაც ყაზარმული, სამხედრო სახე ჰქონდა, ვერსად ვხედავდი მზრუნველის ხელს და ყურადღებას, ვაჟა მარტოდ იყო, რაღაც მიტოვებული. ესეც არ მიამა. ავადმყოფი ძალიან გაახარა ჩემმა მისვლამ, თითქოს ძვირფასი რამ საჩუქარი მიმეტანოს. გამოცოცხლდა, მის სახეს ღიმილი დაეტყო.

ვისაუბრეთ ნელ-ნელა. გულნატკენი იყო _ ნაცნობები და მეგობრები არ მოდიან, არ მნახულობენო, მითხრა. ქართველებმა მკვდრის დამარხვა კარგად ვიცით, ცოცხალს ყურადღებას არ ვაქცევთო.

დიდხანს არ დავრჩენილვარ. ძალზე მისუსტებული იყო და შემეშინდა, არ დაიღალოს სხვადასხვა ამბების გახსენებით-მეთქი. რომ გამოვეთხოვე, მთხოვა და მეც დავპირდი, მალე გინახულებ-თქვა, მე ეს ვერ შევასრულე.

როგორც აკაკი გარდაცვალების წინ თავს კარგად გრძნობდა, ასე თურმე ვაჟა 27 ივლისს დღისით მზიარულად იყო, ოხუნჯობდა, საღამოს კი გათავდა.

ვაჟას სურათი მქონდა, ფანქრით დახატული (ვისი?). პოეტმა მოკლე ლექსი მიძღვნა და საკუთარის ხელით დააწერა ამ სურათს. სად არის ეხლა ეს სურათი, არსებობს კიდევ თუ არა, არაფერი ვიცი.

ი რ. ე ვ დ ო შ ვ ი ლ ი. ირ. ევდომვილი თავისებური პოეტია. მას საკუთარი, განსხვავებული ადგილი ეკუთვნის ქართულ ლიტერატურაში. მისი ლირა სევდიანია, ნაღველს და მწუხარებას, გაჭირვებულთა მწარე ბედს გვიხატავს.

ირ. ევდომვილი რევოლუციური ეპოქის შვილია, ბრძოლისათვის მოგვიწოდებს, ბრძოლას უგალობს და ამ ბრძოლის ველზე დაღუპულ გმირებს.

იგი გულწრფელი პოეტია, მისი სიხარული და კენესა გულიდანაა გამოსული და გულს სწვდება. ესაა მისი პოეზიის დამახასიათებელი თვისება. ამიტომ უყვარს ხალხს ირ. ევდომვილი. ის მასის, ქუჩის პოეტია.

მის შემოქმედებაში შეიძლება ორი პერიოდი იყო: ჯერ მხოლოდ სოციალური მოტივები აინტერესებდა უფრო, მერე კი სამშობლოს სიყვარული და მშობელი ერის თავისუფლება მიიპყრობს დიდ ყურადღებას. ხოლო მისი განცდები ყოველთვის წრფელია, მისი ლექსი გულითადაა, სასვე გრძნობით და გრძნობის ამბერელი.

ი. ევდომვილი მე ადრე გავიცანი, თბილისში ჩამოსვლისთანავე. «კვალის» რედაქციაში ნაცნობები მყავდა. იქ ის ხშირი სტუმარი იყო, თანამშრომელი, დროგამოშვებით წ. კ. საზოგადოებაშიც შემოივლიდა, შ. მღვიმელს, ი. ეკალაძეს, ვაჟას და მის ძმებს მეგობრობდა, უყვარდა მათთან პურის ჭამა. ესწრებოდა წ. კ. საზოგადოების საერთო კრებებს, კამათში ცხარე მონაწილეობას იღებდა.

მე რომ «გლეხის» და «მიწის» გამოცემა დავიწყე, ი. ევდომვილი ძალიან დამიახლოვდა. მოსწონდა ჩემი გამოცემა. თითქმის ყოველი ნომრისათვის მაძლევდა ლექსს, ბარე ორჯერ სატირული ფელეტონიც მომაწოდა. ასევე ერთგული თანამშრომელი იყო «მზის» _ «ფასკუნჯის», რომელსაც საკუთარ ჟურნალად სთვლიდა.

მეტად აწუხებდა რეაქციის წამოდგომა, თითქოს გრძნობდა, რომ ის პირადად მას მისწვდებოდა. მართლაც, 1909 წ. დაატუსაღეს, რამდენიმე თვეს იჯდა ციხეში და, როცა 1910 წ. მეც მე-

ტეხში მიმიყვანეს, იქ ვნახე, სხვადასხვა განყოფილებაში ვიყავით და ხანდახან შემთხვევით თუ მოგვრავდი თვალს.

ახალი შემოდგომა იყო. ერთ დღეს მეტეხის ეზო ერთბაშად ახმაურდა. გამოვიდნენ ზედამხედველები და ჯარისკაცები, შეიქმნა რაღაც ფაცაფუცი. სალდათებმა თოფები მოიმარჯვეს. გამოვიდა ციხის უფროსი, ისეთი სახე ჰქონდა, თითქოს დიდი დღესასწაულისათვის ემზადებოდა.

ტუსალები, რომელთა სარკმლები ეზოში გადიოდა, დიდი გაკვირვებით ვუყურებდით ამ ამბავს.

ახმაურდა საკნების ურდულები და გამოიყვანეს ციმბირში გასაგზავნი ხალხი _ კატორღელები და გადასახლებულები. ზოგს ბორკილი ედო ხელ-ფეხზე. ყველა შეაქურქეს და გარშემო ჯარისკაცები დაუდგნენ.

მათში დავინახე ორ. ევდომვილი, სახე გამხდარი, დაღეული. მხარზე ჩანთა ეკიდა და ხელში მსუბუქი ბარგი ეჭირა.

«იროდიონს!» მივაძახე ჩემი ოთახიდან. შემომხედა, თავი დამიქნია, მწუხარება ამოვიკითხე მის სახეზე. თვალები მაინც უბრწყინავდა.

წაიყვანეს განწირულები, გაუმადარი იმპერიალიზმის და თვითმპყრობელობის მსხვერპლნი. ვინ იცის, ვის ეღირსება მათში სამშობლოში დაბრუნება.

ორ. ევდომვილი ორი თუ სამი წლის შემდეგ დაბრუნდა უკურნებელი სენით დაავადებული, ჭლექიანი.

1913 წ. წალვერში იყო ავადმყოფი. ზაფხულში რამდენიმე კვირა მეც იქ გავატარე და ვნახულობდი იროდიონს მის ბინაზე. იწვა ლოგინში მიღეული, მაგრამ ცოცხალი თვალებით.

ვიგონებდით გარდასულს, იმედით შევყურებდით ჩვენი ქვეყნის მომავალს.

თავის საკუთარ ბედს გრძნობდა. სწყუროდა კი სიცოცხლე და ყოველს, სულ მცირე სიტკბოს გადამეტებულად აფასებდა. მეც მიმადლოდა ფრიად, მთხოვდა, მალ-მალე მინახულიყო.

შემდეგ მსოფლიო ომი დაიწყო და ომის ამბებმა გაგვიტაცა ყველა.

პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი. ა ლ. ს ა რ ა ჯ ი შ ვ ი ლ ი. ბევრი შემხვედრია ჩემს სამწერლო გზაზე _ თითქმის ყველა ქართველ მწერალს, ხელოვანს, საზოგადო მოღვაწეს ვიცნობდი თბილისში, ბევრთან მქონია სხვადასხვა სახის დამოკიდებულება, და ახლა წარსულისაკენ რომ მივიხედავ, ყველა მათი სახის გამომეტყველება ნათლად დამეხატება თვალწინ. მათში არიან ადამიანები, რომელთა პიროვნება ღრმადაა ჩაბეჭდილი ჩემს გულში და რომელთა გახსენება დღესაც მახარებს, ცხოვრებას მაგებინებს და ხალისს და რწმენას მიმატებს.

ზოგი მათგანი უკვე ვახსენე, ახლა მინდა კიდევ ორი ძვირფასი ქართველი მოვიგონო.

ხშირად არა, მაგრამ მაინც გვეწვეოდა პეტრე უმიკაშვილი, ძველი თაობის მოღვაწე, მწიგნობარი. მისი ეს იშვიათი მოსვლა მეტად გასახარი იყო.

შემოდის დინჯად, ნელი ნაბიჯით. მის სახეზე ტკბილი ღიმილია, რომელიც თავიდანვე კეთილგანწყობილებას გვამცნობს. მისალმების შემდეგ მკითხავს, როგორა ვარ, მეც მის ჯანმრთელობას ვიკითხავ. შევლაპარაკდებით, ყველაფერს მიმოვავლებთ თვალს.

ჩემს უკანასკნელ ფელეტონს გაიხსენებს, კმაყოფილია, მოსწონს. თუ რამ ნაკლი ნახა, მეტყვის, არ მომერიდება. მისი დაძრახვა მეგობრული კილოსია, სიტყვაში გესლს არ გაურევს. ქართველი ხალხის გამოფხიზლებას ხედავს, უხარია. იგონებს განვლილ მწარე დროს. განსაკუთრებით შეხარის ახალგაზრდობის მუშაობას, ყველა პარტიას და დაჯგუფებას ერთნაირად არ უყურებს, მაგრამ მტრობა არავისი არა აქვს. მთელი ახალგაზრდობის მამაა, ყველა უყვარს. დარიგებაც იცოდა, მორიდებით, ფრთხილად, საწყენად არ დაურჩესო. მისი გულწრფელი სიტყვა გულს სწვდება, შეიძლება მთლად არ დაიჯერო, მაგრამ გვერდზე ვერ ჩაუვლი, ანგარიშს გაუწევ.

სულ საქართველოს საქმეების გარშემო ტრიალებს. ხოლო განსაკუთრებული სიყვარული აქვს წიგნის, წიგნით სუნთქავს.

წასვლისას ისე გამომეთხოვება, თითქოს უკანასკნელად მხედავდეს.

რა ტკბილია მანუგეშებელი ასეთი ადამიანის მოგონება!

ალ. სარაჯიშვილმა 25_30 წელიწადი სახელმწიფო სამსახურში გაატარა, მაგრამ ლიტერატორად იყო დაბადებული, იშვიათი მოყვარე მწერლობის, მწიგნობრობის. იცოდა, ნაბეჭდში თუ ნაწერში, ძველსა და ახალში, კარგად ჩახედავდა. იქ ისეთ რასმე აღმოაჩენდა, რასაც ყველა ვერ ხედავდა.

ქართული ენა მშვენივრად იცოდა და კარგი სტილისტი იყო. ლამაზად თარგმნიდა დასავლეთის და აღმოსავლეთის პოეტურ ნაწარმოებებს. მის კალამს ეკუთვნის რამდენიმე ისტორიულ-ლიტერატურული ნარკვევი და მისმა «ვეფხისტყაოსნის ყალბმა ადგილებმა» დიდად შეუწყო ხელი რუსთაველის შესწავლას. პატარ-პატარა ორიგინალურს არაკვებაც წერდა, მარილიანს, იუმორისტულს და სატირულს. დიდი თანაგრძნობით მოეგება «ფასკუნჯის» დაარსებას. ძალიან აინტერესებდა მისი ბედი, აუცილებელ საჭიროებად მიაჩნდა ამაირი ლიტერატურულ-მხატვრული ორგანოს არსებობა. მეხმარებოდა მეგობრულად, რჩევით, სხვადასხვა მასალების მოწოდებით.

ალ. სარაჯიშვილი მარჯვენა ხელი იყო ექ. თაყაიშვილის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დაარსებასა და მოწყობილობაში. მას ახასიათებდა თავმდაბლობა. უყვარდა საქმის გაკეთება და ნაკლები ლაპარაკი, ერიდებოდა თავის გამოჩენას.

ცენზურა და პრესა

მე რომ მწერლობა დავიწყე, ქართული ენის ცენზორად იყო გ. ჟურული, ის კარგა ხანია ცენზორობდა. მის წინ რაფ. ერისთავი იყო ცენზორად და კიდევ ადრე ისარლიშვილი, რომელიც ძლიერ სასტიკი იყო. გ. ჟურულიც ავიწროებდა ქართულ გამოცემებს.

თვითმპყრობელობის დროს წიგნების და გაზეთების ცენზურას განაგებდა ეგრეთწოდებული საცენზურო კომიტეტი, რომლის ნების დაურთველად ერთი სტრიქონი ვერ დაიბეჭდებოდა. ამ კომიტეტს თბილისში შეადგენდნენ თავმჯდომარე, ორი უფროსი ცენზორი: ერთი ევროპული ენებისა, მეორე _ რუსულისა, ორი უმცროსი ცენზორი _ ქართულისა და სომხურის, სტამბების და წიგნის მაღაზიების მეთვალყურე ინსპექტორი და მდივანი, სულ შვიდი კაცი.

ქართული ენის ცენზორი ქართველი იყო. ამ თანამდებობაზე, რასაკვირველია, სანდო პირს ნიშნავდნენ, რომელსაც ზევდან დირექტივები ეძლეოდა და იმყოფებოდა კომიტეტის უშუალო კონტროლის ქვეშ. ცენზორს დავალებული ჰქონდა სასტიკად ედევნებინა თვალყური განსაკუთრებით ეროვნული მოძრაობისათვის. რომელიმე უბრალო მოვლენა პატარა ერის ცხოვრებაში მთელ ალიაქოთს იწვევდა. თვით არსებობა არარუსი ერებისა უკანონობად და დანაშაულად იყო მიჩნეული. «ინოროდცებს» ითმენდნენ მხოლოდ, ითმენდნენ იმის მოლოდინში, რომ ყველანი ისინი მალე გარუსდებოდნენ.

ასეთი მტრული განწყობილების პირობებში ქართული პრესა (ისე როგორც სხვა ბევრი) დიდ შევიწროებას განიცდიდა ცენზურისაგან. საქართველოში ცენზურა უფრო მძაფრი იყო, ვიდრე შიდა რუსეთში. ხშირად ხდებოდა, რომ ქართულ გაზეთს უკრძალავდნენ ამოელო ცნობები რუსულ გაზეთებიდან და გადმოეთარგმნა რუსულ ლიბერალურ გამოცემების თუნდაც მეტად ფრთხილი და ზომიერი წერილები.

ცენზურას (ან უკეთ მის პატრონს, თვითმპყრობელობას და იმპერიალიზმს) ორი რამ აფრთხობდა – რევოლუციური მოძრაობა ეკონომიურ-სოციალური ხასიათისა მუშებსა და გლეხებში და არარუსი ხალხების ეროვნული გამოღვიძება. ცენზურა არ უშვებს ცნობებს გაფიცვების შესახებ რუსეთში თუ უცხოეთში. არ შეიძლება დაიბეჭდოს ამბავი გლეხების შეტაკებისა მემამულეებთან. ცენზორი წითელი მეღვინით გადახაზავს, როგორც მავნებელს, ასეთ უბრალო ცნობას: თბილისის ცხენის რკინიგზაზე მომუშავეებს ხელფასი დაუკლეს, ისინი გაიფიცნენ, ხოლო რამდენიმე დღის შემდეგ ველარ გაუძლეს გაჭირვებას და დამორჩილდნენ პატრონებს. სერბიაში მუშებმა სოციალ-დემოკრატიული პარტია დააარსეს და ამის გამო მანიფესტაცია გამართეს. ამის გამოქვეყნება უკანონოდ მიიჩნია ცენზურამ. ასევე შეუძლებლად დაინახა გამჟღავნება იმის, რომ ქუჩაში მთვრალი ჟანდარმი ნახეს, რომ ამა და ამ საპატიმროში დიდი უსუფთაობა აღმოაჩინა პროკურორმა, რომ ციხიდან ტუსაღი გაიქცა, რომ ოდესაში სექტანტებმა ითხოვეს ნებართვა სალოცავად შეკრებისა და სხვ. აკრძალულია დაბეჭდვა ისეთი სურათებისა, რომლებიც გამოხატავენ იმპერატორის ჯარის დამარცხებას რუსეთ-იაპონიის ომში.

მაგრამ ასეთ ამბებს, როგორც საზოგადო მოვლენებს, ცენზურა შედარებით უფრო ღმობიერად უყურებს, მათი ეშინია, ხოლო ფიქრობს, ეს საყოველთაო «ჭირი და უბედურებაა». მას უფრო აშფოთებს არარუს ერების ამოძრავება, საზოგადოდ ეროვნული გრძნობის გამოცხადება. ქართულ გაზეთს არა აქვს ნება დასტამბოს წერილი სილოვან ხუნდაძისა იმის შესახებ, საჭიროა სწავლება დაწყებით სკოლებში დედაენაზე წარმოებდეს. ცენზორისაგან წამლილია ახალი ამბავი, რომ სვანეთის და სამეგრელოს სკოლებში სწავლება რუსულად იქნება და ქართული სრულიად განდევნილი იქნება, რომ სამეგრელოში რუსულის სწავლება მუნჯურის მეთოდით იქნება, რომ ფინლანდიაში ამიერიდან სახელმწიფო დახმარება არ მიეცემა იმ სკოლის მასწავლებელს, სადაც რუსული ენის სწავლება ცუდადაა დაყენებული და სხვ. არ შეიძლება დაბეჭდვა ისეთი ცნობებისა და წერილებისაც, რომლებიც ეხებიან უცხო ქვეყნების მოძრაობას და ბრძოლას.

საქმეს ოდნავად არ შველოდა ის გარემოება, რომ ქართულ გამოცემას ქართველი ცენზორობდა. პირიქით, ხანდახან ეს მავნებელიც იყო. ქართველმა ცენზორმა საქართველოს ცხოვრების ყოველი ავი და კარგი იცოდა, რა მიდრეკილება, რა აზრები, რა ხმები ტრიალებდა ქართველებში და თუ რომელიმე მოხერხებული მწერალი შეეცდებოდა მიხვეულ-მოხვეული გზით, მიკიბულ-მოკიბული ენით, ქარაგმებით, იგავებით ფარულად თავის ეროვნულ ზრახვების შეპარებას, ქართველი ცენზორი ამას ადვილად მიუხვდებოდა და წითელ მეღვინს გადაუსვამდა დაწერილს.

ასე იყო, მაგალითად, გ. ჟურულის ცენზორობის დროს, რომლის ხელში მეტად შევიწროებულნი ვიყავით ჟურნალისტები. ჩვენი აზრების გაპარების საშუალებას მოკლებულნი ვიყავით და სულს მოვითქვამდით, როცა ხანდახან გ. ჟურული შვებულებაში წავიდოდა ან ავად გახდებოდა და მის მაგიერ ქართულ გაზეთს ცენზორობას უწევდა ქართულის მცოდნე უფროსი ცენზორი ქიშმიშოვი. გ. ჟურული რომ რასმე აკრძალავდა, მორჩა, გათავდა, არა ეშველებოდა რა, ქიშმიშოვთან კი მოლაპარაკების გამართვა გვშველოდა და ხანდახან დაგვითმობდა და წამლილის აღდგენის ნებას მოგვცემდა.

მაგონდება ერთი შემთხვევა: შუა ზაფხული იდგა, ძლიერ ცხელოდა. ცენზორმა ქიშმიშოვმა ჩემი ფელეტონი მეტად შელახა. გაზეთის ნომრის გამოსვლა ფერხდებოდა, არაფერი გვქონდა მომარაგებული ცარიელი ადგილის შესავსებად. მირჩიეს, წადი ქიშმიშოვთან, პირადად მოელაპარაკე, ეგებ შეგვიბრალოსო.

მივედი, დავრეკე და კარგა ხანს მომიხდა ცდა. ბოლოს, როგორც იყო, გაიღო კარი. ჩემს წინ ხანში შესული კაცი იდგა, თეთრი საცვლების ამარა. სიმპათიური გამომეტყველება ჰქონდა, მაგრამ ეტყობოდა, სიცხე ძლიერ აწუხებდა, წამდაუწუმ ოფლს იწმენდა. ვინა ხარ, რა გინ-

დაო? მკითხა. მეც ავუხსენი, თუ რისთვის მივედი. _ ჰო, მე რაც წავშალე თქვენს წერილში, ის უნდა ამოიღოთ, მთავრობის საწინააღმდეგოა. გავმართეთ კამათი. მე ვუმტკიცებდი, თუ არაფერს გვათქმევინებთ, გაზეთის გამოცემას რა აზრი ექნება. ის თავისას ამბობდა. არ მოვეშვი. სიცხე და ოფლი უფრო და უფრო აწუხებდა. შემატყო, რომ არ ვმორდებოდი, ხელი ჩააქნია და მითხრა: კარგი, კარგი, გაუშვით, თავი დამანებეთ. გამომართვა საცენზურო ამონაბეჭდი ფურცელი და წაშლილი ადგილები კვლავ აღადგინა დასაბეჭდად.

გ. ჟურულის შემდეგ კ. გოთუა იყო ცენზორად, რომელიც ფართოდ გვადლოვდა თავისუფლებას. მას მოყვა ან. ლულაძე, ესეც არ გვაფიქროვებდა მაინცდამაინც. უკანასკნელი ცენზორი იყო ივ. პოლუმორდვინოვი, რომელიც კანონს ემორჩილებოდა, მაგრამ ყოველნაირად ცდილობდა, რაც შეიძლება, რბილად და ლმობიერად მოგვეპრობოდა და არ დავზიანებულყავით. გვაფრთხილებდა წინდაწინ, თუ რამ ხიფათი მოგველოდა. მე პირადად, სხვათა შორის, ისიც შემატყობინა, შენს სახელზე ფოსტით მოსულ ბარათებს ჟანდარმერია სინჯავსო.

საერთოდ, მე პირადად ცენზურას ძალიან არ ვუყვარდი. დაეჭვებით და შიშით ხვდებოდა ყოველ ჩემს წერილს, რამე არ იყოს დაფარული. პირველ ჩემს ფელეტონურ წერილებს სათაურად დავარქვი «ფიქრები, მხოლოდ ფიქრები». ამით ის მიხლოდა მეთქვა, რომ რასაც ვწერ, ეს მხოლოდ ფიქრებია, აზრები და არა რამე საქმე და მოქმედება და მარტო ფიქრი აბა რა საშიშია. ცენზურას ესეთი სათაური არ მოეწონა და კინაღამ წამიშალა.

მერე რეგულარულად საკვირაო ფელეტონების წერა რომ დავიწყე, მათ «პატარა ამბების» სახელი ვუწოდებ. პირველ ფელეტონში განვმარტე ასეთი აზრი, რომ დღევანდელი პატარა ამბები ამზადებენ მომავალ დიდს ამბებს, ამ ფელეტონიდან ცენზურამ დიდი ადგილი ამოშალა, სადაც ნათქვამი იყო: ...პატარა ამბებიც მოსჭამენ თავის დღეს და ჩვენც ველირსებით უკეთეს ამბებს. ოქროს დრო ჩვენს უკან კი არაა, არამედ ჩვენს წინაა! დავცინით იმ ცხოვრებას, რომელიც მხოლოდ პატარა ამბებს წამოაყენებს წინ, იგი არ არის სანატრელი, და გავიხედოთ წინ, წინ!.. ვერავითარი ძალა ვერ აღმოფხვრის ადამიანის გულიდან სურვილს ადამიანურ ცხოვრებისას» და სხვ.

რევოლუციური მოძრაობა რომ დაიწყო ამ საუკუნის დასაწყისიდან, ცენზურის გარდა, პრესას ახალი ზედამხედველი და ბატონი გაუჩნდა _ ადმინისტრაცია, ჟანდარმერია, პოლიცია. გაზეთები ხშირად იკეტებოდა, ეს თითქმის სულ ადმინისტრაციის განკარგულებით, რომელიც უფრო შეუბრალებელი იყო, ვიდრე ჩვეულებრივი ცენზურა. უბრალო მიზეზი საკმარისი იყო გაზეთის დასახურავად და მისი რედაქტორის დასატუსაღებლად. ჩემი «გლეხი» და «მზე» თბილისის გენერალ-გუბერნატორის განკარგულებით დაიკეტა, «ცნობის ფურცლის» ჯალათიც გენერალ-გუბერნატორი იყო.

ადმინისტრაცია წიგნებსაც სდევნიდა და არა ერთი და ორი გამოცემის კონფისკაცია მოახდინა. 1906 წ. ბოლო იყო, სტამბიდან ახლად დაბეჭდილი «საგლეხო კალენდარი» მომქონდა, ყოფილ ვორონცოვის ხიდთან პოლიციელმა (მილიციონერმა) გამაჩერა, წიგნები რომ დაინახა, წამიყვანა პოლიციაში, სადაც დიდხანს მაცდევინეს განუკითხავად. ჩემს ბედზე პოლიციემისტერმა (პოლიციის უფროსმა) შემოიარა და რატომღაც კარგი თვალით შემომხედა. იკითხა, რატომაა დაკავებულიო. უთხრეს: დაბეჭდილი წიგნები მოჰქონდაო. ბოქაულს უბრძანა: გასინჯეთ ახლავე და თუ საამისო არაფერია, გაუშვითო. გასინჯეს და რა ნახეს, კალენდრები იყო. გამათავისუფლეს.

უკვე ვთქვი, რომ ცენზურა მეტად მემტერებოდა. არა მარტო ადგილებს წამიშლიდა და აკრძალავდა, ხანდახან მთლად აკავებდა ფელეტონს და რედაქცია იძულებული იყო, ჩემი ფელეტონის ადგილზე შემდეგ ფართო განცხადება მოეთავსებია: «დღეს «სიტყვას» (ჩემი ფსევდონიმი) «პატარა ამბები» ვერ იბეჭდება».

ასეთი პირობების მიზეზით იყო, რომ 1906 წ. ჩემს ფელეტონებს სხვა სახელი დავარქვი – «დღევანდელი ამბები» და ფსევდონიმაც გამოვიცვალე, «სიტყვის» ნაცვლად «იგივე» მოვაწერე. ვფიქრობდი, ამით ეგებ, დროებით მაინც, სასტიკად არ დამტაკებოდა ცენზურა და პოლიცია ჩემი ძველი «ცოდების» გახსენების წყალობით.

შეიძლება ეს თავის მოტყუება იყო და მტერმა თავიდანვე კარგად იცოდა, რომ «იგივე» «სიტყვის» განმეორება იყო.

შოი ჩიტაძე – ძვირფასია მისი მოგონება

ხვალ ათი წელიწადი შესრულდება, რაც ვერაგულად იქნა მოკლული შოი ჩიტაძე, ერთი საუკეთესო წარმომადგენლეთაგანი ჩვენი თაობისა, ერთი ძვირფასი ჩვენი ამხანაგი და თანამებრძოლი. განსვენებულმა რუსეთში დაიწყო მოღვაწეობა, სადაც საყოველთაო სიყვარული და პატივისცემა დაიმსახურა, ხოლო გული სულ სამშობლოსკენ იზიდავდა, იქ უნდოდა ფართოდ გაემალა თავისი ნიჭი თუ საქმიანობა და 1904 წელს კიდევ მოახერხა ტფილისში გადმოსახლება. დიდხანს არ დასცალდა, მაგრამ ეს მცირე დრო სრულიად საკმარისი იყო, რომ კეთილშობილური სახის გამომეტყველება, მისი მტკიცე, ბეჯითი სიტყვა და შრომის უნარი ღრმად ჩაბეჭდოდა ყველას გულში. შიოს ერთბაშად მიაქცია ყველამ ყურადღება და ყველა ნათლად ჰხედავდა, რომ ჩვენს საზოგადოებას შეემატა ახალი მრავალმხრივ მდიდარი ძალა, რომლისთვის სამოღვაწეო ასპარეზი ჯერ წინ იყო გადაშლილი.

უბრალო ქართული გლეხის შვილი, ჩვენი ქვეყნის წიაღში და მშობელი ხალხის კალთაში გამოზრდილი შოი ნათელი გამომსახველი იყო ამ ხალხის უდიდეს თვისების და სულიერ მისწრაფების. მას განცდილი ჰქონდა პირადად მთელი ვაება ჩვენის აწინდელის ცხოვრების, პირადად ჰქონდა განვლილი სიმწარე შელახული უფლებებისა, ადამიანის ღირსების გათელვისა და ისე ეწაფებოდა თავისუფლებას, როგორც ჰაერს. გაბედულად და თავდაუზოგველად მიემხრო რევოლუციის მებრძოლთ და სიტყვით თუ საქმით პირველთა შორის იდგა. მისთვის თავისუფლება და სამართლიანობა არ იყო განყენებული მცნება, არამედ განარსებული და ხორცმესხმული განსაზღვრულ წრესა და ხალხში. ამიტომ თავისუფლება დასახული ჰქონდა ყოვლის უწინარეს, როგორც თავისუფალი ქართველი ერი და სოციალური სამართლიანობა, როგორც ბორკილების დამსხვრევი ქართველი მშრომელი ხალხის მიერ.

ეს ხალხის შვილობა აშკარად სჩანდა შიოს გარეგნულობაში – მის ლაპარაკსა და მსჯელობაში. მისი სიტყვა ყოველთვის მარტივი იყო, უბრალო, სადა, მაგრამ ყოველთვის მკვეთრი, ძლიერი, მაგარი, რომლის შერყევა ისე ძნელია, როგორც მიწაზე ფეხმოდგმულ ჩვენებურ გლეხისა. ასეთი იყო მისი მოქმედება, რომელიც ყოველთვის საქმიანი იყო, მტკიცე პრაქტიკული, სინამდვილის ნიადაგს ემყარებოდა, მაგრამ ამავე დროს ასულდგმულეობდა იდეალისტური მისწრაფება, მაღალი სული, რწმენა და აღფრთოვანება. მისი საქმიანობა არასოდეს ყოფილა წვრილმანური, გაყლენთილი ვიწრო პრაქტიციზმით, არამედ მარად აშუქებდა დიდებული სხივი მომავლის. მისი მახვილი და შორს ღრმად გამსჭვრეტი თვალები დღეის იქით ნათლად ჰხედავდნენ ხვალეს და ეს თვისება ყველაზე უფრო ძვირფასი იყო და ამით განსვენებული ჩიტაძე არსებითად განსხვავდებოდა ჩვენი დროის მოღვაწეებისაგან, რომელნიც ერთიან ჩამხრჩვალნი არიან ვიწრო პრაქტიკულობაში.

შოი რომ ქართულ გიმნაზიის გამგედ მიიწვიეს გაძლიერებული განმათავისუფლებელი მოძრაობის დროს, თავიდანვე გამოიჩინა თავისი არაჩვეულებრივი საქმიანობა. საყოველთაო არევ-დარევის ჟამს, როცა უკიდურესი თავისუფლების ქადაგება ადვილად ჰპოულობდა ნიადაგს, შიომ მოკლე ხნის განმავლობაში შემოქმედების სული შთაბერა სასწავლებელს და მას-

თან სრული წესიერება და დისციპლინა დაამყარა სასწავლებელში. იგი ნამდვილი მეგობარი – ამხანაგი შეიქნა მასწავლებლებისათვის, რომელთაც უყვარდათ, გულწრფელად პატივს სცემდნენ და ერთგულად მხარში უდგნენ ყოველს საქმეში. ამასთანავე ერთად მეგობარი მასწავლებელი, ჭეშმარიტი აღმზრდელი იყო მოწაფეების, რომელთაც მამობრივის სიყვარულით ეპყრობოდა, ყოველთვის აღერსით და ხალისით ესაუბრებოდა, მაგრამ შეურყეველად მოსთხოვდა ცოდნას. იგი უყურებდა სასწავლებელს, როგორც ტაძარს, საიდანაც ყოველი გამოდის უფრო ამაღლებული და გაკეთილშობილებული, ვიდრე შევიდა. სკოლა უდიდესი აღმზრდელი დაწესებულება იყო, რომლის სისტემა ემყარება არა ძალადობას და შიშს, არამედ სიყვარულს, შეგნებას და ზნეობრივ გავლენას.

საამო, მანუგეშებელი და გამამხნეველი ისეთი ადამიანების მოგონება, როგორც იყო განსვენებული შ. ჩიტაძე. მისი სახე გზას გვინათებს, მისი გონიერი სიტყვა ყურში ჩაგვძახის და გვახალისებს, წინ მიგვიწვევს, იმედით გვაძვს.

ჩემი მოგონება არჩილ ჯორჯაძის შესახებ

არჩილ ჯორჯაძეს პირველად შევხვდი პეტერბურგში სტუდენტობის დროს 1893-94 წლებში. მის სიმპატიურს სახეს, გონივრულს თვალებს და ნაზს გამომეტყველებას ძალაუნებურად მიაქცევდით ყურადღებას. ჩემზე ერთი წლით ადრე იყო ჩასული, ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტზე სწავლობდა, მე – იურიდიულზე. ცალკე ჯგუფი ჰქონდათ არჩილს, ლუარსაბ ანდრონიკაშვილს და ორიოდე ქართველ სტუდენტს კიდევ. მათ შემდეგ მიემატა ზურაბ ავალიშვილი. ჟურნალ «სვერნიე ზაპისკის»¹ ფაქტიურ რედაქტორ ვოლინსკისთან იყვნენ დაახლოებული და მისი ხელმძღვანელობით ეცნობოდნენ ფილოსოფიურ და რელიგიურ საკითხებს. დანარჩენ სტუდენტებს კი უფრო ქართული ცხოვრება, ქართული მწერლობა და ისტორია გვანტერესებდა და ამ ნიადაგზე ერთნაირი გათიშვაც კი იყო ჩვენს და მათ შორის. ჩვენ პოლიტიკა გვიტაცებდა, იმათ კი აპოლიტიკობა ემჩნეოდათ, თუმცა არჩილთან კერძოდ შეკამათება არასოდეს არ გვქონია, მაშინაც ისეთი ჯენტლმენი იყო, როგორსაც შემდეგ ყველანი ვიცნობდით, მის გულს არ ეუცხოვებოდა ჩვენი ზრახვა და მისწრაფება. მახსოვს ერთი კრება ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოსი. პოლიტიკური დამნაშავე კურსისტი ვეტროვის ქალი ისე გაამწარეს მთავრობის აგენტებმა პეტრე-პავლეს ციხეში, რომ ნავთი გადაისხა ტანზე და თავი დაიწვა. ამან ისე ააშფოთა სტუდენტობა, რომ გადაწყვიტეს ყაზანის ტაძრის მოედანზე დიდი დემონსტრაციის გამართვა. წინა დღით შევიკრიბენით ქართველები, ვბჭობდით, მივიღოთ მონაწილეობა თუ არა-თქო, კრებას თავმჯდომარეობდა არჩილი და მოგვიწოდებდა, არ გამოვთიშულიყავით და ჩვენი ხმა შეგვეერთებინა სტუდენტობის საერთო ხმისთვის. დიდი უმეტესობა წინააღმდეგი იყო – ქართველობა ცოტა ვართ, ჩვენ ისედაც ბევრი საკუთარი საქმე გვაქვს და დინჯად უნდა ვიყოთ, ჩვენს ძალ-ღონეს გავუფრთხილდეთო. ამისდაგვარი განაჩენი გამოვიტანეთ. მაგრამ მეორე დღეს, წინააღმდეგ ამ დადგენილებისა, ყველანი ყაზანის მოედანზე გავედით და მზურვალე მონაწილეობა მივიღეთ დემონსტრაციაში, რომელიც მეტად გრანდიოზული გამოვიდა და ხანგრძლივი სიჩუმის შემდეგ პირველი გამოღვიძება იყო რევოლუციური სულისკვეთებისა. აქვე იყო, რასაკვირველია, არჩილიც. მის მომხიბლავ სახეს კიდევ უფრო აღამაზებდა ღრმა სიამოვნება. უხაროდა არა ის, რომ მისმა აზრმა გაიმარჯვა, არა, სიხარულს განიცდიდა იმით, რომ კეთილშობილურმა ახალგაზრდულმა გრძნობამ დასძლია მშრალი განყენებული მსჯელობა და ქართველები მხარში ამოვუდევით სხვებს.

ამ დემონსტრაციამ მთელი პოლიცია ფეხზე დააყენა. დიდი მითქმა-მოთქმა შეიქმნა, ხოლო მთავრობა მოერიდა გამწვავებას და მარტო სამ-სამი დღით დაგვატუსაღეს დემონსტრაციის მონაწილენი.

ამის შემდეგ არჩილი მალე წავიდა უცხოეთში. იყო ინგლისში და საფრანგეთში. უფრო გაიტაცა ზნეობრივმა საკითხებმა, გაეცნო ტოლსტოის მოძღვრებას და შეიქმნა მისი მიმდევარი. დაწვრილებით არაფერი ვიცოდი დიდხანს, კანტიკუნტად თუ მოგვდიოდა ცნობები. გვეგონა, რომ იგი სამუდამოდ მოწყდა ჩვენს ცხოვრებას და დაიკარგა სამშობლო ქვეყნისათვის.

მაგრამ თურმე შორს _ უცხოეთში გარდახვეწილ არჩილის სულში დიდი პროცესი ხდებოდა. შორიდან იგი უფრო დაუახლოვდა მშობელ მიწა-წყალს, უფრო ძველდ იგრძნო თავის ერის განცდანი, უფრო ჩაწვდა მის უზადრუკს ცხოვრებას. ღრმა სულიერის ტანჯვით და დაკვირვებით ებიებდა გზას ქართველი ერის განვითარებისთვის და ჰპოვა კიდეც: ეს იყო გზა განვითარებისა საკუთარ ნიადაგზე, საკუთარის კულტურის და შემომქედების განცხოველება.

1901 წელს ქუთაისში ვიყავი. იმაჟამად «ცნობის ფურცელი» გადავიდა ახალგაზრდათა ერთი მცირე ჯგუფის ხელში გ. ლასხიშვილის ხელმძღვანელობით. აქ დაიწყო პირველად წერა სამშობლოში დაბრუნებულმა არჩილმა. ეხებოდა ჩვენი ცხოვრების საჭირობოროტო საკითხებს, ხელი შეახო ჩვენი არსებობის მთავარ მარღებს და ისეთის დარბაისლურის, დინჯის, დაკვირვებულის ენით წერდა, რომ ერთბაშად დაინტერესა მკითხველი საზოგადოება. ყველა დიდი ხალისით კითხულობდა მის წერილებს, რომლებიც აუცილებლად იწვევდნენ, აზრთა გამოცვლა-გაცვლას და კამათს. წერდა, რაც ყველას აწუხებდა, რის გარშემო ტრიალებდა ყველას ფიქრი და გონება.

პირველად რომ წავიკითხე არჩილის წერილები, გამიკვირდა, არ მოველოდი ასეთ შეთვისებას სამშობლო ქვეყნის ინტერესებისას, ასეთ ძლიერ სიყვარულს ერისა. სულ სხვანაირი ზნეობრივ-რელიგიური საკითხებით გატაცებული არჩილი დღეს თავისი ერის თავისუფლების მეზარადედ გამოდიოდა.

1901 წ. შემოდგომაზე ტფილისში გადმოვსახლდი. გაზ. «ივერიის» კორექტორი ვიყავი და დროგამოშვებით წერილებსაც ვათავსებდი ამ გაზეთში. არჩილს და მის თანამოკალმეებს იშვიათად ვხვდებოდი, რადგან «ივერიასა» და «ცნობის ფურცელს» შორის პოლემიკა იყო, თუმცა პირადად ჩემი წერილები «ცნობის ფურცლისას» უფრო ენათესავებოდა. რამდენიმე თვის შემდეგ მე «ცნობის ფურცლის» რედაქციაში გადავედი და შევიქენი მისი ახლობელი, მუდმივი თანამშრომელი. იქ მაშინ მუშაობდნენ გ. ლასხიშვილი, ა. ჯორჯაძე, ვლ. ლორთქიფანიძე. ამ დღიდან იწყება ჩემი დაახლოება არჩილთან და სხვა ამხანაგებთან. გარდა საგაზეთო მუშაობისა, ჩვენი მთავარი საზრუნავი იყო გემის შემუშავება პრაქტიკულ მოღვაწეობისათვის და მოწყობა არალეგალური გაზეთის გამოცემისა უცხოეთში. ვიკრიბებოდით თხუთმეტობად კაცი, კვამათობდით, ვარკვევდით დედა მუხლებს ახალი პარტიის პროგრამისთვის, ვაგროვებდით ფულს. ჩვენთან მაშინ იყვნენ ისეთი პირები, რომელთაც ჩვენი მუშაობის მხოლოდ ერთი მხარე აინტერესებდათ, სახელდობრ, ეროვნული, და მერე ჩამოგვშორდნენ, როცა საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ჩვენი მიმართულება _ ეროვნული, მაგრამ იმავე დროს წმინდა სოციალისტური. რამდენიმე კრებაზე ცხარე კამათი გვექონდა უკანასკნელი საკითხის შესახებ. ზოგიერთები მოითხოვდნენ, რომ ახალი პარტიის გეგმაში არ ყოფილიყო სოციალიზმის ხსენება, მაგრამ ამას წინ აღუდგა დიდი უმეტესობა და მათ შორის არჩილიც. იგი მედგრად იცავდა იმ დებულებას, რომელიც ასე ახასიათებს მთელს მის მოძღვრებას: მისთვის განუყოფელი იყო ქართველი ერის და მშრომელი ხალხის ინტერესები. რამდენსამე თვეში საკმაო ფული შევაგროვეთ, მასალებიც დავამზადეთ და არჩილი და მასთან გიორგი დეკანოზიშვილი, რომელმაც დაუფასებელი ამაგი დასდო ჩვენს მიმართულებას თავის საორგანიზაციო ნიჭითა და პრაქტიკულის მუშაობით,

გავამზავრეთ პარიზში, სადაც მალე გამოვიდა პირველი ნომრები ჩვენი არალეგალური გაზეთის «საქართველოსი». გაზეთის გარდა გამოდიოდა ცალკე წიგნაკები და ფურცლები.

რამდენს სიხარულს იწვევდა იქიდან მიღებული გაზეთი და ფურცლები! როგორ ვტაცებდით ერთმანეთს ხელში! რა აღფრთოვანებით შევეყურებდით მომავალს!

არჩილი ფიზიკურად სუსტი იყო. ბევრი უსიამოვნება და მწუხარება ჰქონდა გამოვლილი ოჯახში თუ პირად ცხოვრებაში. ყოველი აზრი და შეხედულება დიდის განცდით და ღრმა სულიერი პროცესით ჰქონდა მოპოვებული. მისთვის არ კმაროდა გაგონება და წაკითხვა – ყველაფერი უნდა შეესისხლხორცებინა, განეცადა მთელის არსებით, ყველაფერს უნდა ჩასწვდომოდა სიღრმემდის. ასეთი ადამიანი ყოველთვის სანთელივით იწვის, მეტად ნერვიულმა და ცხოველმა მუშაობამ დააუძლურა არჩილი და ამხანაგები იძულებულნი იყვნენ სამშობლოში გამოეზავნათ იგი 1905 წელს. უკურნებელის სენით დაავადმყოფებულს შეეხვდი ბათოში. მისმა ძალზე გამხდარმა, ჩალურჯებულმა სახემ საშინელი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე. შევმინდი და არ მეგონა, თუ რამდენიმე დღეს მაინც გაძლებდა.

მაგრამ სულ სხვა იყო მისი ძლიერი სული, რომელიც დაავადებულს სხეულს უღმობლად, გულგატეხებლად ებრძოდა, არ ემორჩილებოდა, თითქოს უარყოფდა მის არსებობასაც და თუმცა მეტ წილად ლოგინზე იყო მიჯაჭვული, თუმცა ექიმები დღეღღეზე მოელოდნენ მის გარდაცვალებას და გაცეცხლნიც იყვნენ, რომ ის ცოცხალი იყო, მაგრამ მაღალის, აღფრთოვანებულის სულისა და რწმენის მეოხებით შვიდი წელიწადი იცოცხლა კიდევ და ეს დრო იყო საუკეთესო და უნაყოფიერესთაგანი მთელს მის ცხოვრებაში. მისმა მომწიფებულმა ნიჭმა გამოიჩინა დიდი ანალიტიკური და სინთეტიკური ძალა ჩვენი საზოგადოების შესწავლაში და ღრმა რწმენა იმ სოციალურ-პოლიტიკური იდეალისა, რომელსაც თავიდან ემსახურებოდა. მისი გული იმედისა და სიმშნის კალო იყო და ყოველი განსაცდელის, ყოველი სერიოზული მოვლენის დროს მისკენ იყო მიქცეული ამხანაგების თვალები. თუ რომელიმე ჩვენთაგანი ჩამორჩებოდა მუშაობაში, არ იჩენდა საკმაო ენერგიას და მუყაითობას, არჩილი მაშინვე მოაგონებდა მოვალეობას და წახალისებდა სამუშაოდ. მისი სიტყვა ყველასათვის კანონი იყო. ერთგული ამხანაგიც იყო, მასწავლებელი, მოსამართლე, მსაჯულიც, თუ ტფილისში არ იმყოფებოდა, საგანგებოდ მივდიოდით რომელიმე, სადაც იყო, და იქ ვკითხებოდით რჩევას და დარიგებას.

1910 წელს რომ დაგვატუსაღეს ამხანაგები, ყველას მეტად გვაწუხებდა, ვაითუ არჩილიც დაატუსაღონ და მოუსწრაფონ სიკვდილი-თქო, მაგრამ რაღაც სასწაულით ხელი არ ახლეს სამარის კარზე მდგომს და თავისუფლად დასტოვეს.

ციხიდან რომ გამოვიშვეს, მეორე დღესვე ვნახეთ არჩილი. გადაგვკოცნა, გავამხნევა, ჩვენზე უფრო ახარებდა ჩვენი განთავისუფლება. გულს გვიკეთებდა – მართალია, გადაგასახლეს, მაგრამ აქ დარჩენილები გავათკეცვით მუშაობას და საქმეს ერთს წუთსაც არ შევაფერხებთო. იმ დროს სამშობლოსათვის მსხვერპლად შეწირულის, უდროოდ დაკარგულის გიორგი დეკანოზიშვილის გვამი ახლად ჩამოსვენებული იყო თბილისში. არჩილი და რამდენიმე ამხანაგი ერთად წვედით მისი საფლავის სანახავად. ვინახულეთ ერთგული მეგობრების შ. ჩიტაძისა და ვლ. ლორთქიფანიძის საფლავები. თაყვანი ვეცით, მოვიგონეთ გარდასული დღენი და იმედით შევხედეთ მომავალს. ციხეში ყოფნის შემდეგ მეტის სიცხოვლით ვგრძნობდით თავისუფლების სიმშვენიერეს, ადამიანის უფლების აღდგენის ღირსებას.

ვიდრე სამშობლოდან გაძევებული გავამზავრებოდი რუსეთისაკენ, ხშირად შევდიოდი არჩილთან სასაუბროდ. უკანასკნელად რომ ვნახე და მეგობრული საუბრის შემდეგ რომ გამოვეთხოვე, არჩილმა მითხრა: განა ვნახავთ კიდევ ერთმანეთსო? მე მაშინვე გულწრფელად დიმილით მოვუქქერი სიტყვა: აბა რას ამბობ? არათუ ვნახავთ, ვნახავთ გაცილებით უკეთეს პირობებში-მეთქი.

აღარ გამართლდა ჩემი იმედი, სამწუხაროდ. მე იგი ვეღარ ვნახე ცოცხალი, მაშინდელი ამბორი იყო უკანასკნელი და სამშობლოში დაბრუნებულმა მის ახლად დასაფლავებულს გვამს ღმერთს წაუღწია.

მაგრამ არა! ჩემი იმედი არ გაცრუებულა. არჩილი მხოლოდ გარდაიცვალა, იცვალა სახე, რომელიც მარადია, უკვდავია, რომელიც ეხლა უფრო ბრწყინვალეა. ამ სახეს უნაზესი სიყვარულით შესცქერის ერის მოწინავე ნაწილი.

ეს სახე სიმბოლოა ჩვენის აღდგენისა და განახლების.

ბოლოსიტყვა

«გამოჩენილ ადამიანთა გახსენება დროდადრო ფიქრებს აგვიმლის ხოლმე. ისინი წამოიძვრებიან ჩვენ თვალწინ, როგორც ანდერძი თაობებისა».

გოეთე